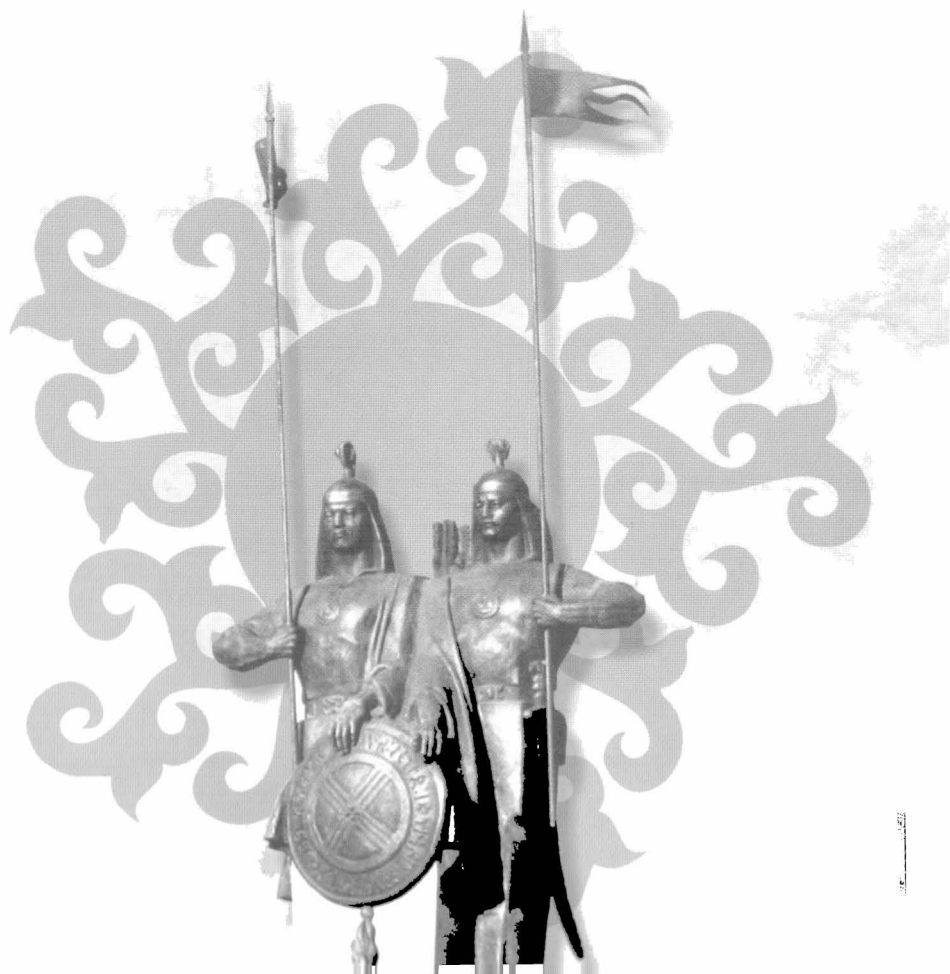

Есімдері *ел* есінде

Абай Тасболатов

Есімдері
ел
есінде

2015

FOLIANT
БАСПАСЫ

Астана-2012

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5. Қаз) - 8
Е 96

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды
тұрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды*

Тасболатов А.Б. – құрастырушы, жауапты редактор

Редакция алқасы: *Жұмабаев С.Ж. – кітапты баспаға дайындаушы;
Тұрғараев Б., Мұқанов К.М., Сүгірбаев Т.А.*

**Е 96 Есімдері ел есінде /Құраст. Тасболатов А. – Астана: Фолиант,
2012. – 252 б.**

ISBN 978-601-292-599-9

Кітапқа Солтүстік Қазақстан облысынан шыққан батырлар мен билердің, Енбек Ерлері мен генералдардың өмірдеректері енген. Кітап өлкетанушыларға, студенттер мен мектеп оқушыларына арналған.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5. Қаз) - 8

ISBN 978 601 292 599 9

© Құраст. Тасболатов А., 2012
© «Фолиант» баспасы, 2012

ҚЫЗЫЛЖАР Өңірінің Тарихынан

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МӘЛІМЕТ

Облыстың жалпы сипаттамасы: Солтүстік Қазақстан облысы (СҚО) 1936 жылы құрылған. СҚО-ның қазіргі шекарасы 1999 жылғы 8 сәуірде белгіленген.

Аумағы: 97,99 мың шаршы км, республика аумағының 3,6 пайызын құрайды. Облыс Қазақстанның қиыр солтүстігінде орналасқан. Өңір аумағы Қостанай және Ақмола облыстарымен және Ресей Федерациясының Қорған, Түмен, Омбы облыстарымен шектеседі.

Халқы: тұрғындар саны 2011 жылғы 1 қаңтарда 589,3 мың адамды құрады немесе республика халқының 3,6 пайызына тең.

Қала халқының саны 238,8 мың адам немесе 40,5 пайыз, ауылда тұратындар 350,5 мың адам немесе 59,5 пайыз.

Облыс орталығы: 1752 жылы іргесі қаланған Петропавл қаласы. Халқының саны 2011 жылғы 1 қаңтарда 203,6 мың адамды құрады.

Облыстың әкімшілік-аумақтық бөлінісі: ауылдық аудандар – 13; облыстық бағыныстағы қалалар – 1; аудандық бағыныстағы қалалар – 4; ауылдық округтер – 208.

Агроөнеркәсіп кешені облыс экономикасының аса маңызды салаларының бірі болып табылады. Оның үлесіне жалпы өңірлік өнімнің 30 пайызға жуығы тиеді.

Өнеркәсіп өндірісі құрылымында ұқсатушы өнеркәсіп ең үлкен көлемге ие – 72,0 пайыз және электрмен жабдықтау,

газ, бу беру мен ауаны қалыпқа келтіру – 22,7 пайыз. Өнеркәсіпте негізгі капиталға құйылған инвестиция 2010 жылы 6252, 8 млн. теңгені құрады (2011 жылғы қаңтар-тамыз – 6148,4 млн. теңге).

2010 жылы өнеркәсіпте 28 жана өндіріс іске қосылды. Бүгінгі таңда өңірдің машина жасау саласында негізгі үш бағыт қалыптасты: мұнай-газдық, көліктік және ауылшаруашылықтық.

Қызылжар өңірі, шын мәнінде де, Қазақстанның басты астықты өлкесі саналады. Біздің диқандар еліміздің астығының үштен бірін өндіреді. 2009 жылы бұрын-соңды болмаған өнім алынды, қоймаларға 9 млн. тоннаға жуық солтүстікқазақстандық астық құйылды.

Агроөнеркәсіп кешені – экономиканың ең маңызды секторларының бірі, оның үлесіне облыс экономикасы құрылымындағы жалпы өңірлік өнімнің 30 пайыздайы тиеді. Саланың қазіргі жағдайы мен нақты даму қарқыны – азық-түлік қауіпсіздігінің кепілі және ішкі азық-түлік нарығының негізгі факторы болып қалып отыр.

Облыста ауыл шаруашылығы өнімін өндірумен 669 ауыл шаруашылығы кәсіпорны мен 3284 шаруа қожалығы айналысады.

Құнарлы жердің молдығы екі түбегейлі бағыт-бәсекеге қабілетті, азық-түліктік бидай өндірісін кеңейту және етті-сүтті мал шаруашылығы мен құс шаруашылығын өркендету бойынша облысты дамытудың басым бағыттарын айқындады.

Облыста өндірілетін картоп пен көкөніс есебінен облыстың ішкі қажеттілігі толығымен қамтамасыз етіледі.

Саланың экспорттық әлеуетінің тұрақты өсімі байқалады. Астық өңірі экспорттық айқындама болып қала береді. 2010 жылы оның экспорты 1,5 млн. тоннаға жуықтады.

Аграрлық сектордың серпінді дамуының басым бағыттарының бірі техникалық жарақтану болып табылады. Бес жылдың ішінде 6,5 мың данадан астам заманауи техника сатып алынды.

Мал басының орташа жылдық өсу қарқыны 2-ден 5 пайызға дейінгіні құрайды. Мал шаруашылығы өнімін өндіру көлемінде де осындай серпін байқалады.

«Болашақтың кешені», ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Зенченко және К» КС-нің 800 басқа арналған осы зыманғы сүт кешенін осылай деп атады. Бұл шаруашылықта қол еңбегін барынша азайтуға мүмкіндік беретін инновациялық технологиялар қолданылады. «Баско» ЖШС-нің 50 мың басқа арналған шошқа кешені, «Петропавл бройлер фабрикасы» ЖШС нәтижелі жұмыс істеуде, «Тайынша-Астық» ЖШС-де 1000 басқа арналған сүт кешенінің бірінші кезегінің құрылысы аяқталды.

Облыста 2011-2015 жылдарға арналған етті мал шаруашылығын дамыту бағдарламасы жүзеге асырылуда, соған орай 10000 бас малға арналған бордақылау алаңын, 4000 басқа арналған репродуктор-шаруашылықтар және 12100 басқа арналған фермерлік шаруашылықтар құру қарастырылған.

Өңірдің денсаулық сақтау жүйесінің құрамына 29 аурухана мен 103 амбулаториялық-емханалық ұйымдар, соның ішінде 96 дәрігерлік амбулатория енген. Сонымен қатар 480 медициналық қосын және 46 фельдшерлік-акушерлік қосын бар.

Жыл сайын саланың бюджеті молайып келеді: 2010 жылы ол (2009 жылмен салыстырғанда) 3,5 пайызға артып, 17,4 млрд. теңгені құрады. Денсаулық сақтау саласының шығыны 28 пайыздан 39,4-ке жетті, сөйтіп 1 тұрғынды қаржыландыру 3,3 пайызға артты. Кепілдендірілген тегін медициналық көмек көлемі 7,8 пайызға артып, 15,2 млрд. теңгені құрады.

«100 мектеп, 100 аурухана» бағдарламасы Петропавл қаласында бір ауысымда 500 кісі қабылдайтын қалалық емхананы және Жамбыл ауданындағы Пресновка ауылында ауысымына 90 кісілік емханасы бар ауданаралық туберкулезге қарсы 100 орындық диспансерді салып, пайдалануға беруге мүмкіндік берді.

Жоғары мамандандырылған медициналық көмек дамып келеді. Петропавл қалалық 3-ші аурухана базасында жамбас сүйегін эндопротездеу бірегей отасы жасалуда. 2011 жылдың мамыр айында облыстық ауруханада алғаш рет титанды-никельді имплантанттар пайдаланылып, омыртқаға екі ота жасалды.

Петропавлдағы 2-ші қалалық аурухана базасында заманауи медициналық қондырғылармен жарақтандырылған Кардио-

логиялық орталық құрылып, бүгінде табысты қызмет көрсетуде. 150-ден астам қолқа қантамырын тұйықтау, 200 стенттеу және 2500 коронаграфиялау жүргізілді.

Түмен кардиохирургтарымен ынтымақтастық қарым-қатынас жалғасуда, жүрек ақауымен туған балалар Түмен облыстық ауруханасы мен Петропавл қаласындағы облыстық балалар ауруханасы базасында хирургиялық көмек алады. 2003 жылдан бері 486 ота жасалды. 2011 жылы облыстық балалар ауруханасы негізінде кардиохирургиялық бөлім ашу жоспарланып отыр.

Бүгінгі күні Петропавл қаласында ЭКО (Экстрокорпоралдық ұрықтандыру) орталығын құру бойынша дайындық жұмыстары жүргізілуде.

Облыста 614 жалпы білім беру мектебі, 34 мектептен тыс мекеме, 552 мектепке дейінгі ұйым жұмыс істейді. Орта арнайы білім беру жүйесі 2 ЖОО, 12 колледж және 20 лицейден тұрады. Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті республикадағы жоғары оқу орындарының ішіндегі алдыңғы қатарлысы болып табылады.

11 жалпы білім беру мекемесі республикада инновациялық жобаларды енгізу бойынша эксперименттік алаңға айналды.

Облыста жыл сайын білім беру сапасы артып келеді, СҚО бойынша ұлттық бірыңғай тестілеудің орташа ұпай саны 88,24-ті құрады. Жоғары оқу орындары түлектерінің білім деңгейі мемлекеттік жалпыға міндетті білім стандарттарына сай келеді.

2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік білім беруді дамыту бағдарламасын және ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен қолға алынып, 2010-2014 жылдарға арналған арнайы «Балапан» бағдарламасын жүзеге асыру барысында айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді. 16 жалпы білім беретін мектеп пайдалануға берілді. 2008-2011 жылдар аралығында балалардың мектепке дейінгі мекемелері 6 есеге көбейіп, бүлдіршіндерді мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеумен қамту екі есе дерлік өсті.

2011 жылы Петропавл қаласында Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың зияткерлік мектебінің құрылысы басталды.

Петропавл қаласындағы №17 ұлттық өркендеу мектеп-кешені 10 этномәдени орталықтармен белсенді қарым-қатынаста жұмыс істейді.

Жыл өткен сайын облыстың білім беру мекемелерінде ыстық тамақпен қамтылған балалар саны ұлғайып келеді, «Мектеп балы», «Мектеп сүті» жобасы сәтті жүзеге асырылуда.

Облыста 566 мәдени объектілер: 3 театр, филармония, 226 клуб, 318 кітапхана, 11 мұражай, 7 кино мекемелері жұмыс істейді.

Тәуелсіздік жылдары солтүстікқазақстандық спортшылар үшін үлкен жеңістермен атап өтілді. Олардың арасында халықаралық дәрежедегі 70 спорт шебері бар. Велоспорттан еңбек сіңірген спорт шебері Александр Винокуров ең үздік нәтижелерге қол жеткізді. Ол жазғы Олимпиадаларға үш мәрте қатысты, ал 2000 жылы Сиднейде жеке жарыста күміс медальға ие болды.

Өңір тарихынан

Археологиялық қазбаларға қарағанда адам Қызылжар өңірінде алғаш рет палеолит дәуірінде пайда болған. Бұған мемлекет қорғауындағы 500-ге жуық археологиялық ескерткіштер дәлел. Қола дәуірінің қазбалары мәдениеттің, тұрмыс пен әскери өнердің жоғары деңгейі туралы мағлұмат береді. Энеолит кезеңіндегі ата-бабаларымыздың өмірін қайта қалпына келтірілген «Ботай» қонысы бейнелейді. Бүгінгі күні бұл қоныс туристер көптеп келетін мұражай кешеніне айналды. Әлемде алғашқы болып Солтүстік Қазақстанның орманды даласында жылқы малы қолға үйретілген.

Тағдырдың жазуымен ата-бабамыз мыңжылдықтар бойы Еуразияның көші-қон жолдарының дәл ортасында өмір сүрді.

Біздің өлке қазақ халқының пайда болуының кең тарихи үрдісінің ажырамас бөлігі болды. XV-XVI ғасырларда көптеген түркі рулары мен тайпалары бір мемлекетке қосылды. Оның

нығаюына Жәнібек пен Керейдің, Қасым мен Есімнің, Тәуке мен Абылайдың, атақты батырлар – Қарасай мен Ағынтайдың, Қожабергеннің, жанкешті Баян Батыр, Тілеке және Құлсары батырлардың, Ер Жабай, Жанатай, Жәпек батырлардың әрекеттері ықпалын тигізді.

Жүздерге бөлінген тұрғындардың негізгі кәсібі көшпенді мал шаруашылығы еді. Аталмыш атакәсіп ерте кезде Еуразияның далаларында қалыптасқан басқалардан өзгеше шаруашылық-мәдени үлгі болатын.

Қазақтың белгілі ғалымы, Солтүстік Қазақстан облысының тумасы Шоқан Уәлиханов XVIII ғасырдың басын қазақ халқының өміріндегі ең катал кезең ретінде таныса, 1723 жылды ұлы апат болған уақытқа балап еді.

Жоңғардың Қазақстанға баса-көктеп кіруі салдарынан адамдар қаза тауып, мал қырылды, қыстаулар жойылып, халық солтүстік пен батысқа жаппай жер аударды. Сыртқы саяси жағдай шиеленіскен соң, қазақ хандықтарының басшылары Ресей мемлекетінің бодандығын қабылдады.

1752 жылы Есіл өзенінің сол жақ жағалауындағы «Қызылжар» деп аталған тоғайлы жерде Петр бекінісі салынып, кейін ол облыс орталығына айналған Петропавл қаласы мәртебесіне ие болды.

Өлкеміздің тарихы XVIII ғасырда Орталық Азияда аса беделді мемлекет қайраткері болған Абылай ханның есімімен байланысты.

Абылай ханның бастамасының арқасында Петропавл жүзжылдықтар ішінде ірі және айырбас және транзиттік сауда орны ретінде дами түсті.

Тарихи әдебиеттерде жазылғандай, XVII-XVIII ғасырларда Қызылжар өңірі «Қызылжар уәлаяты» деп аталды. «Уәлаят» сөзі кіші хандық, аймақ деген сөздердің ұғымын береді. Уәлаятты билеушіні «шора» деп атаған. Бұл сөз кіші хан, аймақ билеушісі деген мағына берген. Бұл аймақтың алып жатқан жері: батысында – Қостанай облысының Құсмұрын-Аманқарағай, одан әрі Тобыл өзені бойымен Звериноголовск қалашығы, қазіргі Ресей елінің Қорған облысына қарасты Лебяжі, Мокроусов, Макушино, Петухов аудандары, Түмен облысының біраз жерлері (Есет, Құлшыман, Ишим аудандары), Омбы қаласы, Көкшетау жерлері болған. Орта

жүз казактары бұл жерге XV ғасырдан бастап мекендей бастағанын айғақтайтын деректер жетіп артылады. Бұлар «Ақтабан шұбырынды» (1723) жылдарына дейін Қаратау маңын қыстау етіп, қазіргі мекендеп отырған терістікті жайлау еткен. Қалмақтардан ығысқан Орта жүз казактары тек 1723 жылдардан бастап бұл өңірді түпкілікті қоныс етеді. Бұған дерек орнына Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанынан үзінді келтірейік:

*Шығысын Қаратаудың қыстау етіп,
Батысын Сарыарқаның жайлаушы еді.
Арқаны жыл аралата қыстап шығып,
Жалғанның қызығына тоймаушы еді.*

*Тоғайын Омбы өзені жұртым қыстап,
Баптаған алғыр тазы, қыран ұстап.
Ертеден Керей қоныс еткен Сібір
Қорғаған жаудан ерлер қару ұстап.*

*Сібірдің батыс жағын мекендеген
Ел жайлап Керей-Уақ еркіндеген.
Ту ұстап, «Ошыбайлап!» ұран салсам,
Жігіттер бірі қалмай соңыма ерген.*

*Баяндау шындық істі болар дұрыс,
Қызылжар уәлаяты – біздің ұлыс.*

Қызылжар өңіріне Орта жүз казактарының ертеден қоныстанғанына тағы бір дерек келтірейік. Қазіргі Солтүстік Қазақстан өңірінде қоныстанған Керей руының түп атасы Бағылан би екенін қазақ шежіресінен жақсы білеміз. Осы Бағылан би Тобыл өзені бойында туып өсіпті. Оның атында Тобыл өзені бойында Бағылан тоғайы, Бағылан қыстауы, Бағылан өзені, Бағылан шоғы, Бағылан көлі, Бағылан жолы деген жер-сулар болыпты.

Бағылан би көп жасап, өзі дүниеге келіп өз есімімен аталатын тоғайда ауырып қайтыс болыпты. Оның сүйегін Тобыл өзенінің жарқабағына жерлеген екен. Кейін арада бірнеше

ғасыр өткен соң бұл арадан «Ащы белдеу» («Горькая линия») өтіп, «Звериноголовск», қазақша «Бағылан» атты бекініс салады. Кейін бұл жерде «Бағылан базары» деген жәрменке ашылыпты. Бұл қазіргі Ресейге қарасты Қорған облысының Половинка (Аксиыр) ауданына қарасты жер.

Қазіргі Жамбыл ауданы Қостанай облысында тұрып жатқан Керейлер – осы Бағыланның Фархад атты баласынан тараған ұрпақтар.

Керейдің Матақай руынан тарайтын академик Манаш Қозыбаев «Жұлдызым менің» дейтін кітабында: «Біздің 17-атамыз Бағылан би Алтын Орда биі болды деседі. Ал, сол Бағылан бидің қонысы – осы күнгі «Горькая линия» бойындағы Бағылан-Звериноголовск бекінісі, ендеше біздің ата-бабамыз бұл қоныста отырғанына 450 жыл шамасы», – деп жазды (Жұлдызым менің. – «Арыс» баспасы, 2001. – 88-бет). Манаш Қозыбаевтың бұл пікірі Қазақстан тарихы жылнамасымен дәл келеді, Бағылан би – XVI ғасырда өмір сүрген адам.

Қалмақтардан ығысқан Орта жүз қазақтары тек 1723 жылдардан бастап солтүстікке ауа көшті. Осы бір ауыр кезенді Қожаберген жырау былай деп жырлады:

*Осындай кең аймақты мекен еткен
Орта жүз бүгін жаудан жапа шеккен.
Айырылып атақоныс, мал-мүлкінен,
Тұрмысы жұртымыздың кері кеткен.*

*Жан-жақтан Сарыарқаға ел құлады,
Қуылып қыстауынан зар жылады.
Қиналған мекен таппай жаяу-жалпы,
Шұбырып жүрген ізін жол қылады.*

1718 жылы Әз Тәуке қайтыс болғаннан кейін қазақ мемлекетінің бытыраңқы күй кешкенін тарихтан жақсы білеміз. Абылай ханға дейін Орта жүзді билеген Сәмеке, Күшік, Барак, Әбілмәмбеттер елді басқара алмады. Халық қалмақтардың талауына ұшырады. Осы кезең туралы Қожаберген жырау:

*Төрелер Әз Тәукедей бола алмады,
Оларға қазақ көңілі тола алмады.
Батыр, Болат, Сәмеке дәрменсіз боп,
Кездейсоқ ел жағдайы оңалмады.*

*Хан, сұлтан, төре күні өткен деді,
Олардан ақыл-айла кеткен деді.
Үш жүзім өзіңді өзің тұтас ел қып,
Басқарар енді уақыт жеткен деді.*

*Данышпан топтан көсем сайла деді,
Үш жүздің келешегін ойла деді.
Қазақты төре бастап көгертер деп,
Малтаңды би мен бектер езбе енді, –*

деп жырлады. Қожаберген жырау айтқандай, хандардан күдер үзген халық өз көсемдерін өздері сайлап, өздерін-өзі басқаруға кірісті.

Қызылжар өнірінде Қызылжар уәлаяты (кіші хандық) құрылды. Уәлаятты шора (кіші хан) биледі. Бұл уәлаяттың бірінші шорасы – Қожаберген жырау, Асқап, одан кейін Баян бай Ақшаұлы, Шақшак Көшекұлы, Есней Естемісұлы сияқты Керей руының атакты адамдары болды. Бұл адамдардың бәрі де қазіргі Жамбыл ауданынан шыққан атакты ру басшылары, бәрінің де бейіттері Жамбыл ауданының жерінде. Көшебенің Таузар атасынан тарайтын Қожаберген жырау мен Шақшак Көшекұлы Гүлтөбе-Маманай жеріндегі Толыбай қорымына жерленсе, Көшебенің Жоламан атасынан тарайтын Баян бай Жамбыл ауданына қарасты Петровка селосының оңтүстік-шығыс бетіндегі «Баян» зиратына жерленген (зират өзінің атымен аталған).

Қазақ халқының тарихында «анау – сенің жерің», «мынау – менің жерім» деп ауызша айтқанмен, сол жерді қағазға сызып түсіру рәсімі болмаған. Жерді рәсімдеп шарт жасау бізге Ресейдің отарлау саясатымен, яғни шұрайлы жерлердің шекарасын қорғап тұрған казактар мен қарашекпенділерге жерді казактардан тартып әперу саясатымен бірге келген.

Бірінші Петр 1708 жылы Ресейді тұңғыш рет губернияларға бөлді. Солардың бәрі қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының

жері караған Сібір губерниясы, орталығы Тобыл қаласы болды.

Ресей үкіметі XVIII ғасырдың ортасында Сібірдегі шептерін нығайта түсу үшін мұндағы әскерді басқаруға Киндерман деген генералды жіберді. Киндерман бұрынғы Ишим шебін кей тұстарында 200, кей тұстарда 50 шақырым оңтүстікке қарай жылжыта түсіп, оны Орынбор, Ертіс шептерімен жалғастыруды ұсынды. Бұл отарлау ісін жасырмақ болып, «Жоңғарлар шабуылынан қорғану үшін» деп атады. Шынына келгенде, Ресейге қауіп төндіріп тұрған жоңғарлар жоқ еді. Бұл қазақ-қалмақ соғысын пайдаланып, қазақ даласының шұрайлы бөлігін басып алу амалы болатын. Айталық, бұрынғы шекара, «Есіл шебі» қазіргі Лебяжье станциясы, Макушино және Петухов, Мамлют станциялары терістігімен, яғни Сібір трактасы бойымен өтсе, генерал Киндерманның ұсынысымен шекара Петропавл-Преснов, Пресноредуть-Звериноголовск селоларымен өтті. Қазақ жері болып келген Мамлют ауданының біраз жері, Түмен облысының Ишим ауданы, Қорған облысының Петухов, Макушино, Лебяжье, Половинка (Аксиыр), тағы басқа жерлері Ресейге қарап қалды. Петропавл – Қостанай тас жолының солтүстік жағындағы Жамбыл ауданына қарасты жерлер түгелімен Ресейге қарап қалды. Кеңес өкіметі кезінде орыс тарихшылары Россияның отарлық саясатын жасыру мақсатында XVIII ғасырға дейін Есіл өзенінің солтүстік бетін бос жатқан жер еді, қазақтар ол жерде қоныстанбаған деп, тарихты бұрмалап келді. Бұл пікірдің қате екенін Қожаберген жыраудың мынадай жыр шумақтарымен да дәлелдеуге болады:

*Атанған бабам Ғали Ашамайлы,
Өсірген мыңдап тайлақ, құнан-тайды.
Сібірге ұрпақтары қоныстанып,
Ел болып ерте кезден қанат жайды.*

*Шалқар көл, ну орманды Сібір жері,
Сібірді мекен еткен Керей елі.
Егін сап, күн көрудің қамын ойлап,
Бас қосып кеңес құрған би мен бегі, –*

дейді. Жырдағы Ашамайлы Ғалидың Керей шежіресімен жылын есептесек XV ғасырға келеді, яғни уақыт жағынан Қазақстан тарихымен үйлес.

Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы жеріндегі қазақтар XV ғасырда Сібір хандығы – Жошы хандығы – Қазақ хандығы құрамында өмір сүрген қазақтардың ұрпағы екені анықталып отыр.

Қорған қаласынан 7 шақырымдай жерде Баксары деп аталатын село бар. Бұл Балта Керей Баксары батыр Райжанұлының (1683-1778) есімімен аталған. Сол маңай Баксары батыр жері болған. Мокроусов ауданының шығыс бөлігі Керейдің Балта атасына тиісті жер болған. Макушино ауданының Мәртін, Күміскөл (Серебрянка), Сетевой ауылдары Таузар Көшебесіне қарасты болған.

Салғара ақын (1759-1858) «Көшкен жұрт» атты өлеңінде:

*Жиырма ауыл көшіп Балтадан
Жүрекке жара салдырған.
Немеребай, Рай орманын
Есентай жатқа қалдырған.*

*Рай көлі дөңінде
Туған екен Есентай.
Көшерінде қиналған
Өз қонысы қия алмай.*

*Дұшпан алды еріксіз
Бақсары батыр жерлерін.
Пайдаланды, дариға-ай,
Байлығы мол көлдерін, –*

деп жырлайды. Салғара ақынның осы өлеңіндегі ауыл, жерсу аттарын Макушино ауданының картасынан кездестіруге болады. Немеребай орманы деген жерде «Немеровка» селосы бар, «Рай» атты көлі де, «Есентай» атты жері де бар. Ресей отаршылдары негізінен Петухов ауданы жерінен 15 мың шаңырақ Абак Керейді Ертістің сыртына Құлынды даласына қоныс аудартқан. Бұл көшті басқарған Бердәулетұлы Жәнібек батыр (1710-1805) болатын. Осы уақиғаны Сегіз Сері «Туған еліме» деген өлеңінде былайша жырлаған:

*Кетірді берекеңді сол көшкен ел,
Күйінді жұрты азайып Маралдай ер.
Ұтылды қартайғанда ер Жәнібек,
Бір кезде болғанменен сіздерге бел.*

*Құлындыға төрт жүйе елің көшіп,
Баласы Керей-Уақ бағың тайды.
Ол жерге барғаннан соң тұрып қалмай,
Алтайға ауамыз деп тартты қайғы.*

*Азшылығың қоныстан қозғалмадың,
Сөзіне патша әкімі алданбадың.
Марал ишан дұшпанмен соғысса да,
Ақ туын қолына ұстап пайғамбардың.*

Осылайша Ресей мемлекеті XVIII ғасырдың ортасында жоғарыда көрсетілген жерлерден казактарды қуып, солтүстіктегі шекарасын 50-200 шақырымға дейін кеңейтті.

Тарихта «Горькая линия» («Қайғылы белдеу») деп аталып қалған. Бұл белдеу тұтасымен біздің Солтүстік Қазақстан облысы жерінен өткен.

1819 жылғы Уәли ханның өлімі қазақ хандығының құлауын тездетті. Ресей патшалығы үшін хандықты жоюдың оңтайлы сәті түсті. Хандықты жақтаған халық Уәлидің бәйбішесінен туған Ғұбайдолланы хан сайлағанымен, Ресей патшалығы оны бекітпеді.

1822 жылғы М. Сперанскийдің «Сібір казактарын билеу» туралы ережесінің шығуына байланысты қазақ даласындағы хандық билік жойылды. Ел іші ауыл (50-70 үй), болыс (10 ауыл), округ (15-20 болыс) болып бөлініп, аға сұлтандық басқару жүйесіне көшті. Яғни, біртұтас халық бір орталыққа бағынатын бас иесінен айырылып, іштей бөлшектенуге ұшырады. Округті билейтін аға сұлтандар елге билік жүргізген сияктанып атқа мінгенімен, оның атының да, өзінің де тізгіні патшалық Ресей әкімдерінің қолында болды. Патша әкімдері қазақ халқын аға сұлтандар арқылы биледі. Орталық Қазақстанда Қарқаралы, Көкшетау, Баянауыл, Аягөз, Ақмола,

Көкпекті, Аманқарағай (Құсмұрын), Алатау округтері ашылды. Бұл округтер 1824 жылдан бастап ашылды, 1822-1823 жылдары бірде-бір округ аша алмапты. Себебі, Орта жүз хандығын бөлшектеуге қазақтың билері мен бектері, Есеней сияқты шоралары, Марал ишан және басқа имам, хазіреттер қарсы болыпты. «Замана» деген өлеңінде Сегіз сері осы кезең туралы былай деп жырлаған:

*Сұм патша елді алдады расында,
Келтірмей қозғалуға шамасын да.
Билерге үш жыл бойы ерік берген
Хандық жойылып, дуан құрылар арасында.*

*Хандықты жоймақ болып, жарлық келген,
Сұлтандар әулетіне тарлық келген.
Патша уездері Сперанский жоба жасап,
Он дуанға Орта жүз халқын бөлген.*

*Абылай ханға тартпаған балалары,
Ел билеуге жетпеген шамалары.
Уәли Орта жүзге хан болса да,
Қазақтың жақтырмаған даналары.*

*Уәли хан өлмей тұрып бір жыл бұрын
Хандығы Орта жүздің таратылған.
Көсемге ел басқарар билік тимей,
Кәпірге қазақ жұрты қаратылған.*

*Он дуан бірақ бірден құрылған жоқ,
Сұм патша жұртты алдады, ұтылған жоқ.
Маралдың соғыстары аяқталған,
Сол себеп өткенге ұлық бұрылған жоқ.*

*Біртіндеп округтерді құра берді,
Бектерді өздеріне бұра берді.
«Жұрт қамы» деген сөзді дәлел етіп
Шонжарлар ел ұстауды мақұл көрді.*

*Бұл күнде құрылыпты сегіз дуан,
Басқарған сегізін де өңкей жуан.
Ішінде дуанбасы шонжарлардың
Кейбірі сардар еді жауды қуған.*

*Қыс қылған Ресей патшасы елдің жазын,
Ұстаған қолшоқпар ғып жұрттың азын.
Халайық, билік жайын ұғынған жөн,
Аға сұлтан, дуанбасы – бір лауазым.*

*Шеттетіп көп көсем, не маңғазды,
Басқарған аға сұлтан приказды.
Сайланып заседатель-орынбасар
Күндейді думаншыл деп өнерпазды.*

XIX ғасырда облыс халықтарының қоныстануы мен қоғамдық құрылысы: Ресей мемлекетінің 1822 жылғы «Сібір казактарын билеу» туралы ережесі бойынша Қызылжар өңірінде бірінші болып 29.04.1824 жылы Көкшетау дуаны құрылды. Бұл дуанды (округті) Бурабай жерінде салу жоспарланғанмен, казактар Бурабайдың сұлу табиғатын орыстарға былғатпаймыз деп Бұқпа тауының етегінде, Қопа көлінің жағасына салғызған екен. Бұл дуанға 1834 жылы Есіл өзенінің терістігінен Аманқарағай дуаны (кейін Құсмұрын дуаны деп аталған) ашылғанша қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының біраз жері қараған. Тарихшы Қ. Әбуевтің деректері бойынша дуанға 40 мың адам, 8778 шанырақ, 144 ауыл, 17 болыс қараған. Дуанның алғашқы аға сұлтаны – Ғұбайдолла Уәлиев, заседательдері (аға сұлтанның орынбасарлары) болып Марданов, Боранбаев, Байтокин, Мүсет Жәнібековтер сайланады.

Архив деректері бойынша Көкшетау дуанының әр кезде аға сұлтандары болғандар: Ғұбайдолла Уәлиханов – 1824, 1832-1838, Зілғара Байтокин – 1824-1826, 1838-1841, Токтамыс би – 1826-1827, Маңдай Токтамысов – 1845-1851, Әбдіғафар Маңдаев – 1852-1854, Пірәлі Ғаббасов – 1854, Шыңғыс Уәлиханов – 1860-1866, Мұса Жылғарин – 1866-1868 (*Жылғара Байтоқин, Ғалым Қадірәліұлы. – Арыс, 2004. – 28-б.*).

1844 жылғы санақта Көкшетау дуанының әлеуметтік, экономикалық жағдайы (АМА. 379-қор, 1-тіркеу, 1464-іс):

1. Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысының ауыл старшындары: Тұрсынбек Наурызбеков (Ерей ауылы). Байғазықұл Доныспаев (Андағұл ауылы). Сақтан Шорин (Андағұл ауылы). Елтоқ Қошанов (Шонай ауылы). Байтөбет Жандәулетов

(Уэнас ауылы). Нұртай Бектасов (Жәпек ауылы). Қоржынбай Шабакбаев (Қошқұлы ауылы). Жанбатыр Ботанов (Сары ауылы). Шокай Алтайбергенов (Қошқұлы ауылы). Босқымбай Жұдырықов (Түшке ауылы). Қиық Атағожин (Сырымбет ауылы). Мырзабек Бектасов (Монтық ауылы). Жанак Бердин (Жұмық ауылы). Тиышпай Маймақов (Нарбота ауылы). Тоқыр Қойболов (Жұмық ауылы). Індібай Сүйіндіков (Тайберді ауылы).

Болыстар	Ауыл	Қытық үйі	Ерлер	Әйелдер	Жылқы	Қара мал	Қой мен ешкі
1) Бабасан-Бағыс	16	1047	3073	3173	19320	3820	29852
2) Андағұл-Ораз-Бәйімбет	16	1215	3291	3353	39303	5140	85519
3) Андай-Рсай	12	598	1627	1459	17863	1680	35703
4) Аккиік-Құлансу-Қойлы	11	601	1590	1615	13729	1979	194201
5) Есенбай	19	1219	2646	2233	37507	3932	54497
6) Қараша-Жаулыбай	12	906	2390	2565	13685	2023	29949
7) Майлы-Балта	15	1045	2896	3167	27853	4273	38816
8) Қалды-Ноғай	13	947	2652	2935	12906	2069	22258
9) Ақты-Қарауыл	19	498	1133	1323	22259	1655	38194
10) Жабар-Қарауыл	9	424	765	859	8814	1273	23054
11) Мөнтек-Сары-Қарауыл	7	405	795	771	9940	1769	20329
Дуан бойынша барлығы:	149	8905	22358	23453	223179	29603	574372

2. Аккиік-Құлансу-Қойлы болысының ауыл старшындары: Жұмбек Шайгенов. Қ. Жолдығұлов (мөрі бар). Қайдажан Жантілесов (Құлансу ауылы). Арықпай Қосағалов (Әлиәмбет

ауылы, мөрі бар). Қуаныш Бекбасов (Ақкиік ауылы). Байқосшы Күшібаев (Ақкиік ауылы, мөрі бар). Рамазан Тұяқов (Қойлы ауылы, мөрі бар). Сексенбай Кішкентаев (Ақкиік ауылы). Көрпебай Байболов (Атығай ауылы, мөрі бар).

3. Қарауыл руының Қылды, Ақты, Жауар, Мөңтік-Сары болыстарындағы ауыл старшындары:

Жұрымбет Қосағалов (Қарабай ауылы, мөрі бар). Байман Бектұров (Арыстан ауылы). Сәрсенбай Жанғұлов (Досай ауылы), Бабас Жасболатов (Айбала ауылы). Бейсен Қожабаев (Қонай ауылы, мөрі бар). Боқай Қойбағаров (Досай ауылы, мөрі бар). Ұстабай Тайманов (Шеку ауылы). Әлібек Жұрынбаев (Мойындықұл ауылы). Байдол Қарамырзин. Томалақ Бегалин (Алдияр ауылы, мөрі бар). Итжан Байбеков (Иман ауылы). Қашқынбай Бердікеев (Досай ауылы). Рысқұл Қосағалов (Сарыбай ауылы, мөрі бар). Қашқынбай Шошаев (Рай ауылы, мөрі бар).

4) Андай-Рсай болысы бойынша ауыл старшындары: Байтоқ Кенжеғарин (мөрі бар). П. Карекин (мөрі бар). Сүйін Ақашев (Бура ауылы, мөрі бар). Өмірбек Балапанов (Байтелі ауылы). Бекет Сандыбаев (Қоныспай ауылы, мөрі бар). Битен Елемесов (Түмбай ауылы, мөрі бар). Қоспан Тұрғынбаев (Аққозы ауылы, мөрі бар). Дінғожа Тайбаков (Акмәліш ауылы, мөрі бар). Құдас Тоқаев (Есенгелді ауылы). Жаңыл Досжанов (Күйік ауылы, мөрі бар). Малдыбай Тышқанов (Орыс ауылы).

5) Бабасан-Бағыс болысында 16 ауыл старшыны қызмет атқарған.

6) Есенбай болысында осы жылдарда 30 ауыл старшыны есепте тіркелген. Олар жиі-жиі ауысып отырған болуы керек.

Аталмаған болыстарда да ауыл санына қарай старшындар болған. Бір ескерте кететін жайт, адамдардың аттары, фамилиялары мұражайда, мұрағаттарда (архивтерде) орысша жазылған. Кезінде санақ жүргізгенде орыстар да тізімді тіркеген болуы керек. Сондықтан нақты сөздер, есімдер ауытқып, бұрмаланғаны көрініп тұр. Кейбір ауылдардың аттары да бұрмаланған немесе мүлде жазылмаған.

Жоғарыда аталған ауыл старшындары 1834-1845 жылдар аралығында әрқайсысы әр мезгілде Көкшетау дуанының шешімімен тағайындалған. Жалпы Андағұл-Ораз-Бәйімбет

болысында 16 ауыл старшыны, Ақкиік-Құлансу-Қойлы болысында – 25, Андай-Рсай – 11, Бабасан-Бағыс – 16, Есенбайда 30 ауыл старшыны болған.

1830 жылы қаңтар айында Аманқарағай дуанын ашпак болып, оған қарайтын казактардың тізімін алады (*Омбы архиві. «По устройству Аманкарагайского округа». 3-қор, 12-тізім, 17681-іс*). Қазіргі Жамбыл ауданының жері Аманқарағай, кейін Құсмұрын дуанына қараған.

Есеп алу кезінде әр ру бойынша үй санын, адам санын, жылқысын, ірі қара малын, тіпті қой-ешкісінің санын алған (әрине, салық салу үшін). Есеп алу жұмысына әр рудың белелді адамдарын және үкімет чиновниктерін пайдаланған. Сол 1830 жылғы қаңтар айындағы алынған есептің нәтижесі мынадай:

I. УАҚ руы			
1	Бидалы	500	40000
2	Жапсары	525	25150
3	Баржаксы	450	12620
4	Шайғоз	225	4450
I. КЕРЕЙ руы			
1	Көшебе	700	17500
2	Спбан	500	20000
3	Матақай	1000	32000
4	Самай	500	22000

Жайлауы: Нарөлген, Сарой, Алыпқаш, Талдыкөл, Аббасшілік, Үшкөл, Меңдеке бейіт, Ақсуат, Қак, Коралы, Шүрегей, Құмдыкөл, Жарқайық, Байкотан.

Қыстауы: Жылкыалған, Жабайқыстау, Саздыағаш, Найзакөл, Бұланбай, Айдарағаш, Қоржынкөл, Тұйғынқашқан, Ұзынқызық, Масалы, Қатактыағаш, Құрман, Жабы, Тайлақағаш, Сарымсақ қыстаған, Шертай қыстау, Айырлықөл, Жанай, Қарабисағаш, Сүлдікөл, Майлыағаш, Бектай қыстау, Төктағаш, Қосмола, Қоскөл, Қатен, Шарбақты, Қоржынкөл, Құттыбай қыстаған, Қараөткел, Құдықағаш, Ұялысор, Сарыоба, Сартым қыстау, Қаратерек, Сарбалық, Желқызыл, Қорғантерек, Байағаш, Ащысор, Борсықағаш.

4. Баржаксы-Жансары Уак болысы.

Уак тобы: – 82, Жансары – 229, Шайгөз – 205, Баржаксы – 208, Сіргелі – 89. Жаубасар тобы (Шоға) – 217.

Жайлауы: Жасылбағар, Сарыоба, Ұзынкөл, Өгізбалық, Құндызды, Алабота, Қак, Қарасу, Қоғалы, Құмдыкөл.

Қыстауы: Есіл, Мұқыр, Қоянды, Қойбағар, Есілдің оң жағы: Ұлықөл, Шымылдықты, Келтесор.

5. Ақташы Арғын-Қанжығалы болысы.

Қанжығалы – 356, Ақташы – 248, Уак тобы – Бидалы – 458 түтін.

Жайлауы: Ұзынкөл, Қак, Қарасу, Қызылайғыр, Жасылбағар, Сарыоба, Қауызды, Терісбұтақ, Оймакөл, Алабота, Қойбағар өзені.

Қыстауы: Мезгіл орманы, Тыран, Қойнақ, Құсмұрын, Сарытүбек, Қуқамыс, Аман, Тілеген, Тымтәуір.

Жаңадан құрылған Аманқарағай округінің аға сұлтанлығына халық Есенейді ұсынғанмен, Ресей үкіметі басшылары бұл ұсынысты қабылдамайды. Өйткені, губерния басшыларының түсінігінде қара казактан шыққан адамдар ел басқара алмайды, казак елін тек қана хан тұқымынан шыққан адамдар ғана билеу керек деп санаған. Өзінің аға сұлтандыққа өтпесін білген Есеней ауыл арасына сіңісіп кеткен Абылай ханның көп әйелдерінің бірінен туған баласынан тараған Жалбыр Абдуллинді аға сұлтандыққа ұсынады. Бұл адамды хан тұқымынан болғандықтан бірден бе-

кітеді (Жалбыр Абдуллиннің кіші қарындасы Айтолқынды Есенейдің әкесі Естемістің інісі Есіркептің баласы Есенәлі алған). Жалбыр Абдуллин жуас, ел басқару тәжірибесі де, оқығаны да шамалы адам болады. Сондықтан дуанның (округтің) барлық жұмыстарын заседательдері болып сайланған Есеней Естемісов пен Тәбей Барлыбаев билейді.

Аманқарағай дуанына қарасты халықты жоғарыда аталған ру жігімен алдымен ауылға, ауылдарды болыстарға бөлген. Әр ауылдың, болыстың басшыларын сайлап, әр болыстың тиесілі жерін бөліп берген. Дуан (округ) құрыларда жасалған шарт бойынша қазақтар үйлерінің және малдарының санына қарай жасак (салық) төлеуге міндеттенсе, үкімет қазақтардың жерлерін, малдарын барымташылардан қорғауға тиіс болған. Бірақ патша өкіметі тарапынан бұл өзара келісім орындалып отырмаған. Мысалы, 1831 жылы тамыз айында дуанның аға сұлтаны Жалбыр Абдуллин, старшындар: Есеней Естемісов, Тәбей Барлыбаев, Құндыбай Мамашев, Біркен Малқаров, Токсан Малғаждаров Пресногорьков бекінісіне келген Тобыл губерниясы басқармасының бастығы генерал-губернаторы И.А. Вельяминовке жазбаша хабарлама (докладная записка) тапсырады (*Омбы архивы. 3-қор, 12-тізім, 18681-іс*).

1830 жылы Есіл өзенінің терістік бетінде Тобыл өзеніне дейінгі аралықтағы жерді қамтитын Аманқарағай дуаны құрылғанмен тарап кеткен болатын. Оған бірнеше себептер болды. Біріншіден, дуанға қарасты халық өзара келісім бойынша дуанға жасак (салық) төлеп тұру керек болса, дуан басшылары өзіне қарасты халықтың жерін, дүние-малын ұрықарыдан қорғауға тиісті болды. Дуан халықтан салықты жинап алғанмен, өзіне тиісті шартты орындай алмады. «Ащы белдеу» бойында орналасқан қазақтар қазақтардың құнарлы жерлерін тартып алып, атакөныстарынан айырды. Жергілікті қазақтар мен белдеу бойындағы қазақтар арасындағы жанжал қарулы қақтығыстарға дейін барды. Марал ишан қозғалысынан басталған орыс старшындарына деген жергілікті халықтың өшпенділігі басыла қоймады. Халық салық төлемей, дуан басшылығына бағынбады.

Батыс Сібір губерния басшылары 1834 жылдың тамыз айында тарап кеткен Аманқарағай дуанын қайтадан ашты. Жоғарыда айтылған жағдайларға байланысты Көкшетау

дуанынан он жыл кеш ашылды. Елді хан тұқымынан шыққан адам ғана билеу керек деген қалыптасқан дәстүрмен дуанның аға сұлтаны болып Шыңғыс Уәлиханов (1811-1902), орыс кеңесшісі Язы Янов, қазақ кеңесшілері (заседательдері) болып Есеней Естемісов, Тәбей Барлыбаевтар сайланды. Дуанға қарасты халық болыстарға бөлініп, болыстар ру жігімен бөлінді. «Бөліп ал да, билей бер» саясатымен халықты жікке бөліп, бірігіп кетпеуі үшін ру арасында жікшілдік туғызып отырды. Сол уақыттағы Аманқарағай дуаны халқының құрамы төмендегідей болды (*Алматы архиві. 345-қор, 1-тізім, 1869-іс*).

Болыс аттары	Старшыны	Ауыл саны	Отбасы	Ерлері	Әйелдері	Жылқы	Сыыр	Қой
Баржаксы Уак	Ермек Токпанов	11	661	983	689	2977	1342	3103
Жансары Уак	Тілеп Байқұшіков	11	638	995	763	3567	1560	4770
Бидалы Уак	Берік Маккаров	10	661	692	684	5200	1650	21000
Сибан	Жұман Қондыбаев	6	403	1106	505	4066	1420	12000
Еменәлі	Күлібек Токсаков	11	701	1327	703	2100	1355	3000
Самай Шағалак	Тайпак Сапулатов	10	571	1091	667	2895	1333	5037
Балта		4	246	738	861	3406	1201	4383
Көшебе Есенбақты	Малдыбаев	5	320	910	450	3500	600	6600

Ескерту: Балта, Көшебе Керейдің біразы Орынбор губерниясына қараған.

Кейін (1835 жылы) Құсмұрын болып аталған Аманқарағай сыртқы округі Обаған мен Есіл өзендерінің аралығындағы, оңтүстікте – Торғай өзенінің бас жағын, солтүстікте «Ашы

белдеу» бойына дейінгі жерлерді қамтыды. Округ (дуан) жерінде: 62 ауылдан тұратын (3192 шаңырақ) Керей (Сибан, Балта, Көшебе, Еменәлі, Самай, Матақай), 1773 шаңырақты біріктіретін Арғын, 123 шаңырақтан тұратын Қыпшақ, 1957 шаңырақты біріктіретін 32 ауылдан тұратын Уак (Баржаксы, Бидалы, Жансары, Шайгөз) тайпалары мекендеді. Бұл округ қазақтары Есіл, Обаған өзендерінің жағалауларын, қалың ормандар арасын қыстап, жазда шөптің жақсы жайылымдықтары бар жерлерге көшіп жүрді.

Патша үкіметі Сенатының 21 қазан 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола, Семипалатинскоблыстарын уақытша басқару туралы ережесі» бойынша Ақмола губерниясы құрылды. Орталығы Омбы қаласы болды. Бұл қазақ жерін отарлаудың ең соңғы сатысы еді. Бұрын дуандарды (округтерді) аға сұлтандар басқарып, аға сұлтандар міндетті түрде қазақтардан сайланса, ел басқарудың бұл ережесі бойынша қазақтар мүлдем ығыстырылды, көп дегенде кеңесші (Кенесник), тілмаштық қызметтерге ғана ие болды. Сол кездегі Солтүстік Қазақстан облысы жеріндегі жоғарыда аталған Көкшетау және Құсмұрын дуандары Ақмола губерниясына қарады.

Қазан революциясынан кейін өлкенің әкімшілік-территориялық бөлінісінде өзгерістер болып, 1918 жылы (19 қаңтар) Ақмола губерниясы негізінде жаңа әкімшілік аумақ Омбы губерниясы (облысы) құрылды, орталығы – Омбы қаласы. Губерния құрамына Омбы, Петропавл, Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Тары, Текелі уездері кірді.

21 сәуір 1921 жылы Петропавл қаласында Омбы губерниясынан бөлініп Ақмола губерниясы құрылды. 26 сәуір 1921 жылы КирЦИК-тің төмендегідей шешімі шықты.

«1. Петропавл, Көкшетау, Ақмола және Атбасар уездері Омбы губерниясының құрамынан шығып, Қазақ Социалистік Кеңестік Республикасына кіретін Ақмола губерниясы құрылсын.

2. Жаңа құрылған Ақмола губерниясының орталығы Петропавл қаласы болсын».

1932 жылдың 20 ақпанында Қарағанды облысы құрылды. Бұл облысқа 21 аудан және Петропавл, Көкшетау, Атбасар, Ақмола және Қарағанды қалалары кірді.

1936 жылы 24 маусым күні Қарағанды облысы Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстары болып екіге бөлінді.

Қоғам өмірінде жаппай террордың басталуы, 30-жылдардағы биліктің жүгенсіздігі, халықтың басына кара бұлт үйірді. БК(б)П ОК-нің ақпан-наурыз (1937) пленумы елдегі саяси қуғын-сүргінді барынша күшейтіп жіберді. 1936 жылы және 1937 жылдың 4 айында облыста 140 адам партиядан шығарылды және қамауға алынды, оның 67-сі халық жауы болып есептелді. 1937 жылы қазанда Преснов ауданының басшылары тұтқындалды. 5 мыңнан астам солтүстікқазақстандық саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болды. 1937-1938 жж. болған зансыздықтар шаруашылық және мәдени құрылыстың дамуын түпкілікті тежеп тастады. Қоғамның моральдық-психологиялық ахуалын қиындатып, елдің қорғаныс қабілетін төмендетті.

Ұлы Отан соғысының алғашқы күндері облыстың еңбек ұжымдарында көп адам жиналған митингілер мен жиналыстар болып, солтүстікқазақстандық Отанды қорғауға, елдің қорғаныс қабілетін күшейтуге дайын екендіктерін білдірді. Жүздеген жігіттер мен қыздар әскерге шақыру орындарына «Мені майданға жіберіңіз!» деген өтінішпен келді. Соғыс басталғаннан кейінгі бес күн ішінде Петропавлдан майданға 702-құрылыс батальоны аттанды. 1941 жылғы тамызда Солтүстік-Батыс майданға Қазақстанның солтүстік облыстарындағы әскери міндеттілерден құралған 314-атқыштар дивизиясы жіберілді. Дивизия Ленинград түбінде, Балтық жағалауында жаумен шайкасты, Польшада, Чехословакияда жауды талқандады. Александр Невский орденімен марапатталды.

Мындаған жауынгер-жерлестер данқты Гвардиялық дивизиясында Мәскеу үшін шайкасты, көптеген солтүстікқазақстандықтар Сталинградты қорғауға қатысты. Курск доғасында, Днепрде, партизан отрядтары құрамында жеңіспен соғыса отырып, Германия жерін ғана емес, сонымен қатар

Польша, Венгрия және Румыния халықтарын фашистерден азат етті.

Ұлы Отан соғысы жылдарында 92 мыңнан астам солтүстікқазақстандық әскерге алынды, 14 мың адам еңбек әскеріне жіберілді, солтүстікқазақстандық 56 жауынгер Кеңес Одағының Батыры атағын алды, 11 адам Даңқ орденінің толық иегері болды. Облыстың «Жадынама кітабы» мәліметтері бойынша соғыс барысында 45364 адам қаза тапты, яғни майданға кеткен әрбір екінші адам үйіне оралған жоқ.

Соғыстың алғашқы жылында Петропавл қаласы Батыстан көшірілген 20 зауыттың ұжымы мен қондырғыларын қабылдады. Ғ. 239, 347, 641, 675, АЛД-қорғаныс кәсіпорындарының тобы құрылды. Тері илеу, хром зауыттарының, байпақ-аяккиім, махорка фабрикаларының, өнеркәсіп артельдерінің қуаты екі-үш есе өсті. Мыңдаған қалалықтар – қарттар, әйелдер, жасөспірімдер бұл кәсіпорындардың ұжымын құрады. Петропавл теміржол бөлімшесінің теміржолшылары жанқиярлықпен еңбек етті. Жұмысшы депосы соғыс қимылына қатысушы әскерге «Солтүстікқазақстандық» бронды пойызын, ал вагон депосы пойыз-моншаны және әскери асхана жасап жіберді. Соғыс жылдарында майдангерлер мен гвардияшылар бригадалары, екіжүздіктер және үшжүздіктер қозғалысы, шикізат пен электр энергиясын үнемдеу үшін қозғалыс кеңінен қанат жайды. Адамдар қиыншылықты жеңе отырып, жарым көңіл, жарты құрсак бола жүріп, тұрмыстың қиындығына мойымай, шикізатпен, электр энергиясымен, отынмен және құрал-жабдықпен қамтамасыз етудегі үзілістерге қарамастан Отанды гитлершіл басқыншылардан қорғау жолында бар күш-жігерін аямай жұмсады.

Соғыс аяқталғаннан кейін бейбіт еңбекке көшуде үлкен қиындықтар кездесті. 126 мың алқапта бұрынғы жыртылған жерді қайта өңдеуге тура келді. Машина, трактор паркінің қысқаруы да шаруашылыққа кері әсерін тигізді.

Соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда астық тапсыру жоспарын көптеген шаруашылықтар жартылай ғана орындады. 1946 жылы 102 ұжымшар мемлекетке астық тапсыруға қатысқан жоқ.

Мал шаруашылығындағы жағдай көптеген шаруашылықтарда тіптен нашар болды. Онда негізінен жүк тартатын көлікке сиырлар пайдаланылды. 1941 жылмен салыстырғанда мал саны облыста 26%-ға кеміді.

1950 жылы ұжымшар өндірісін нығайту мақсатында БК(б)П ОК мен МК шағын ұжымшарды ірілендіру туралы қаулы қабылдады. Солтүстік Қазақстан облысындағы 426 ұжымшардан 230-ы ғана қалды. Күткендегідей, бұл шара еңбек адамының мүддесіне сәйкес келмеді әрі тиісті нәтижелер бермеді. 1952 жылдың басына таман ұжымшарлардың несие қарызы 32 млн. сомға жетті (1951 жыл кірісінің 70%-ы), ал 1950 жылы егіннің жақсы шығуы облыстың жоспардан тыс 7,6 млн. пұт астық тапсыруына және еңбеккүнге 5-7 кг астық беруге мүмкіндік туғызды.

Ауылшаруашылық өндірісін арттыруға СОКП ОК қыркүйек (1933) және ақпан-наурыз (1954) Пленумдары мүлдем өзгеше тәсілдерді, яғни тың және тынайған жерлерді игеру мен ауылшаруашылық өнімдеріне тауар көлемін ұлғайтатын жаңа сатып алу бағаларын енгізуді ұсынды.

Қазақстанға Мәскеуден, Ленинградтан, Волгоградтан, Челябинсктен, Дондағы Ростовтан, Харьковтан, Минск, т.б. қалалардан жаңа техникалар үздіксіз келіп жатты.

Үш жылға жетер-жетпес уақыт ішінде (1954-1956) Қазақстан 180 мыңнан астам тракторды, 70 мыңдай комбайнды, 60 мың жүк машинасын, ондаған мың тұқымсепкішті, соқаларды, культиваторлар мен өзге де техникаларды алды. Облыста 53 кеңшар, 106 ұжымшар, 18 МТС болды. Солтүстік Қазақстан мыңдаған тың игерушілердің туған үйіне айналды. Әрине, ауыл шаруашылығының дамуы экстенсивті жолмен жүргендіктен өндіріс қымбатқа түсті әрі экономикалық деңгейі тұрақсыз сипат алды, табиғат жағдайларына байланысты нәтиже бірде жоғары, бірде төмен болды.

Қайта құру деп аталған жылдары өнеркәсіптің негізгі капиталын жаңартуда айтарлықтай ілгерілеушілік байқалмады. 1990 жылы соғыстан кейінгі жылдарға қарағанда алғаш рет өндірістің жалпы көлемі мен тиімділігі төмендей бастады. Әрбір екінші кәсіпорын мен бірлестіктер өнеркәсіптік өнімді шығаруды қысқартты.

Өнеркәсіптік құрылыстың қарқыны күрт төмендеп кетті. 1990 жылы экспорт көлемі облыстың тауар өндірісі көлемінің небәрі 1,3%-ы болды, ал бұл кезде сегіз кәсіпорын әлемнің 13 елімен сауда операцияларын жүзеге асыратын еді. 1930 жылдан кейін алғаш рет жұмыссыздық пайда болды. 1990 жылы облыстық еңбекке орналастыру орталығына 10 мың адам жұмыс іздеп, есепке тұрды.

Билік және басқару органдары қызметінде жалпы реформа жүргізу негізгі бағыт болып ұстанды, оның басты бағыты меншік нысанын өзгерту болатын. 1990 жылдан бастап облыста көп укладты экономика басталды. 30 шағын кәсіпорын мен ұйым тіркелді, мемлекеттік-ұжымдық меншік нысаны бойынша екі қауымдастық пен екі акционерлік қоғам, сондай-ақ консорциум мен 14 шаруа қожалығы болды. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы заң қабылдады, ал 1992 жылы 9 қаңтардағы бағаны босату қоғамдық және экономикалық құрылыстың алмасуының басы еді.

Солтүстік өлкенің тарихына шолу жасай қарасак, географиялық орны жағынан елдің шетінде, желдің өтінде, жаудың бетінде, табиғаты қатаң өлкеде орналасқан Солтүстік Қазақстан облысы жоғарыда жазылғандай нелер аласапыран уақытты басынан өткізді.

Патшалық Ресей елімен шекарамыз 500 шақырымнан астам екен. Өз жерінді тартып алып отырған елмен шекаралас көрші болған халықта тыныштық бола ма? Ресей елімен жер үшін Ермактан басталған соғыстар, түрлі қақтығыстар Кеңес үкіметіне дейін созылды. Тарихшылардың деректері бойынша тек терістік өлкеде ғана Ресей елімен 500-ден аса қарулы қақтығыстар болыпты.

Қазақ-қалмақ соғысының 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды» жылдарынан бастап Қазақстанның оңтүстік өлкесінің жоңғарларға қарап қалғанын, батыс өлкенің Ресейдің бодандығын қабылдап, қалмақтармен соғысудан бас тартқанын тарихтан білеміз.

Абылай хан басқарған қалмақтармен болған шешуші соғыста жауынгерлер құрамының негізгі бөлігі терістік өлкеден жасакталғанын тарих теріске шығармайды.

Осы сияқты облыс жеріндегі түрлі қоғамдық өзгерістер, ұзақ уақытқа созылған ел үшін, жер үшін болған қанды қақтығыстар, соғыстар атакты ел басшыларын, рухани көсемдерін (ақын-жырау, би-шешендерін), ел қорғаған батырларын, ел үшін еңбек еткен еңбек ерлерін туғызды.

Абылай хан

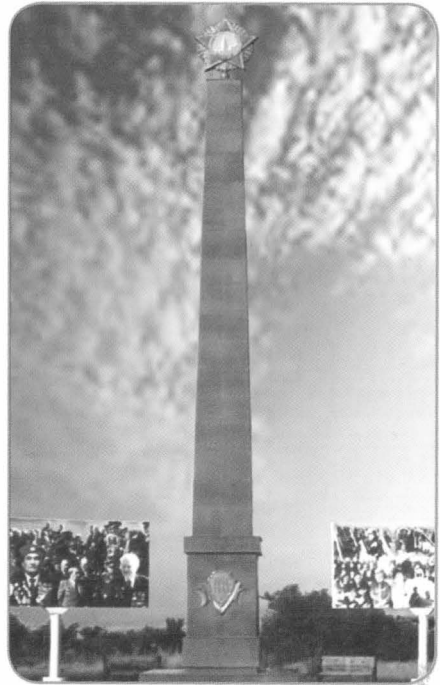

Ағынтай, Қарасай батырлар

Н. Назарбаев халықтың ортасында

Н. Назарбаев резиденцияның ашылу салтанатында

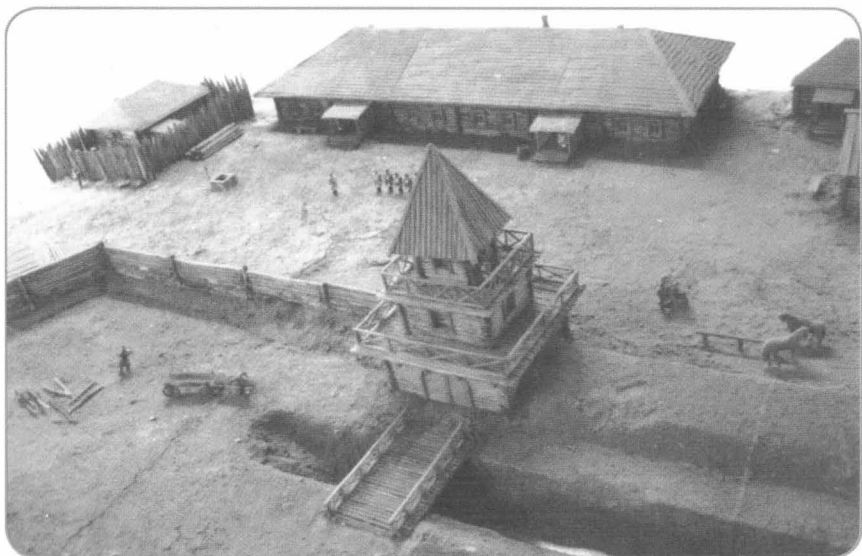

Жеңіс саябағы

Ботай қорғаны

Сырымбет

Абылай ханның балауыздан жасалған бейнесі

Батыр Баян мүсіні

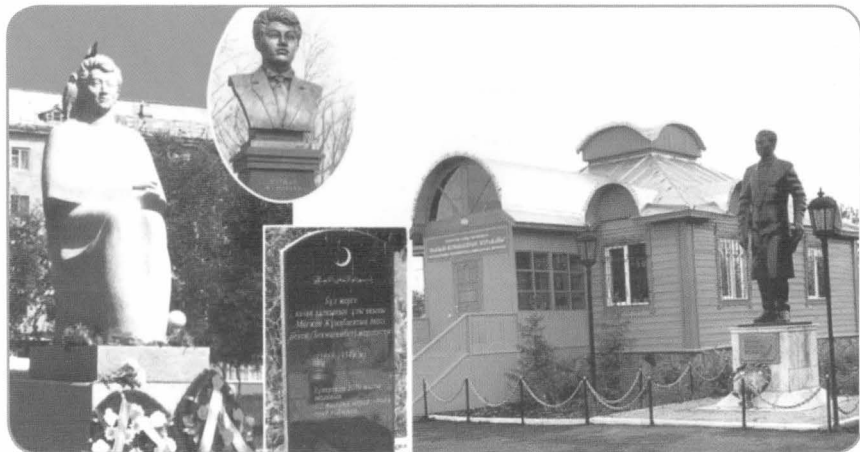

Құсары мазары

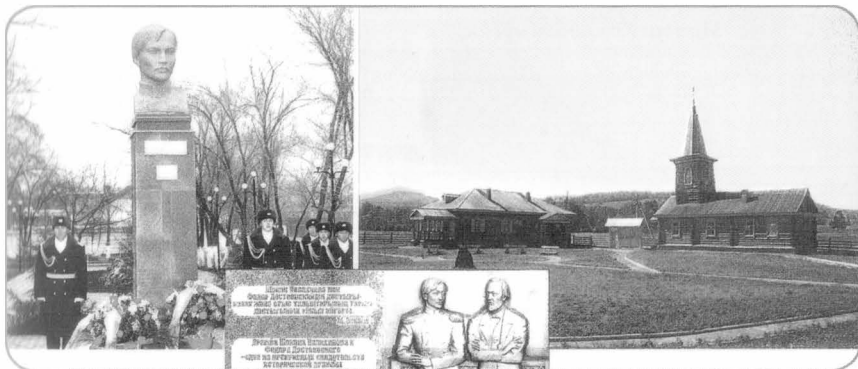

Қожаберген мүсіні

Мағжан Жұмабаевтың мүсіні мен мұражайы

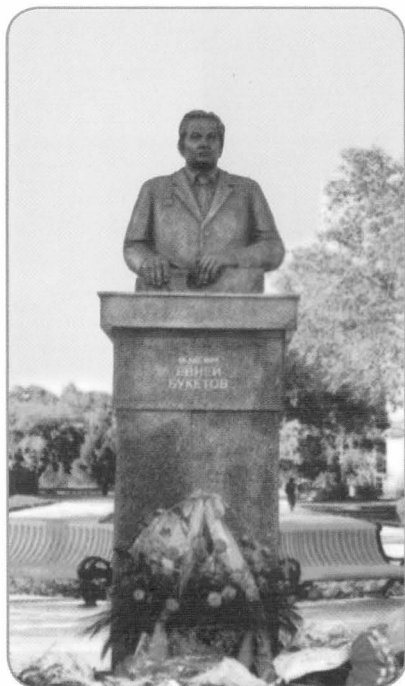

Шоқан Уәлихановтың мүсіні мен мұражайы

Сәбит Мұқанов мүсіні

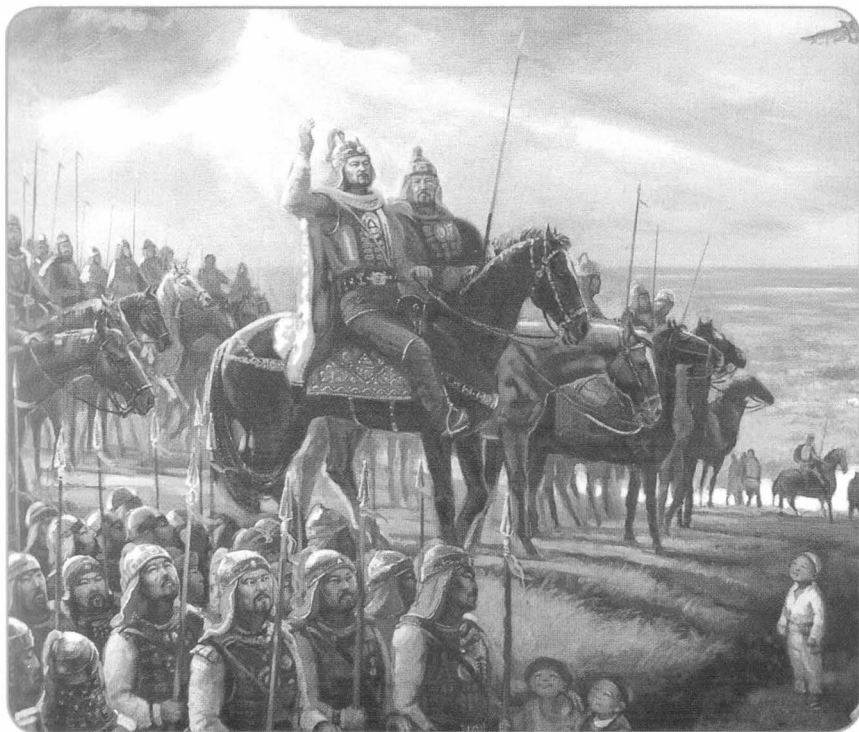
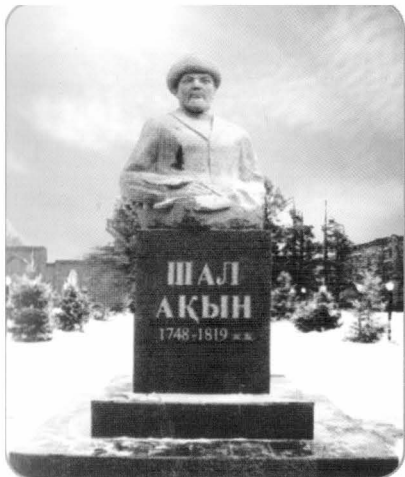
Манаш Қозыбаев мүсіні

Евней Букетов мүсіні

Шал ақын мүсіні

Қарасай мен Ағынтай айқас қарсаңында

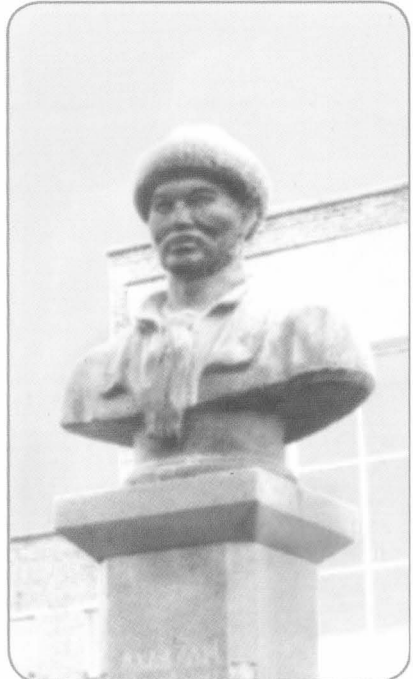
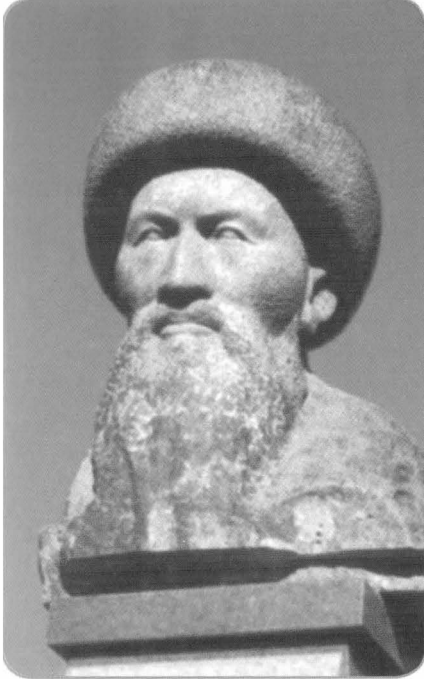
Ағынтай мен Қарасай батырлардың кесенесі

Владимир Шаталов мүсіні

Жамбыл Жабаев мүсіні

Ақан сері мүсіні

Ғабит Мүсірепов мұражайы

Үкілі Ыбырай мүсіні

Иван Шухов мүсіні

ҚЫЗЫЛЖАР ӨҢІРІНЕН ШЫҚҚАН БАТЫРЛАР МЕН БИ-ШЕШЕНДЕР

*Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі
Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас.*

Мағжан Жұмабаев

БАТЫРЛАР МЕН БИ-ШЕШЕНДЕР

Дәулен батыр

XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүрген Дәулен – Қызылжар өңірі мен Батыс Сібір хандығы қазақтарының ордабасы болып, Сібір хандығын орыс елінен қорғау соғысына қатысқан көрнекті тұлға.

«Бұл замандарда Қазақ Ордасы мен Сібір хандығының еншісі толық бөлінбеген, шектестігі өз алдына, әуел бастан-ақ Сібір жұртындағы ең негізгі түрік рулары – Керей, Уақ, Арғын, Қыпшақ, Жалайыр және Табын болған» (*Мұхтар Мағауин. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы, 1995. – 154-бет*).

Бұл жөнінде Дәстем сал:

*Қазақтың ордабасысы
Дәулен батыр дер екен.
Керей-уақ көсемі
Дәулен асқан ер екен.*

*Өз тұсында сол Дәулен
Мұсылманға бел екен.
Жармаққа қарсы соғыста
Ерлігі оның көп екен.*

*Орта жүз Керей-Уақтар
Жармақпен қатты соғысқан.
Естекке де, татарға
Олар шындап болысқан, —*

деп жырлаған.

Қожаберген жырау

*Жырыма құлағың сал, азаматым,
Ұнаса менің айтқан насихатым.
Кеудеңде шыбын жаның болса егер,
Жоғалтпа жер бетінен қазақ атын.*

Қожаберген жырау

Қазақ халқының XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген ақын-жырауларының, әнші, күйші-сазгерлерінің және халық батырларының бірі – Қожаберген жырау Толыбай сыншы ұлы (1663-1763) екендігі баршаға аян. Толыбай сыншы ұлы – ақын, тек жай ғана батыр емес, кезінде қазақ халқының әскерін басқарған қолбасшы, әйгілі ғұлама, шежіреші. Оған оның өз шығармасы «Елім-ай» жыр-дастанының бірінші бөліміндегі мына шумақтар да айғақ бола алады:

*Өнерге жас шағымнан құштар болғам,
Самарқанд, Бұхарадан білім алғам.
Атанып үздік шәкірт қатарында,
Ең үлкен медресесін тәмамдағам.*

*Ерлікпен мағлұм болдым алыс-жатқа,
Ән шырқап, қобыз тарттық көңіл шатта.
Бітіріп медресені шыққаннан соң
Имам боп он жетімде міндім атқа.*

*Он сегізде әйгілі балуан болып,
Он тоғызда іліндім батыр атқа.
Жиырмада имам болмай, ақын болып,
Сыймайтын іс жасадым шариғатқа.*

*Тіліне араб, парсы болдым жетік,
Оны да қолданбадым өнер етіп.
Шамамша қол бастаған сардар болып,
Мен жүрдім мұсылманға қызмет етіп.*

Сонымен қатар, Қожабергеннің ғұлама ордабасы, әскербасы, батыр екендігіне оның шәкірті Бұқар жыраудың «Ұстазым» атты дастанындағы мына шумақтардың өзі-ақ дәлел бола алады:

*Қожаберген ұстазым
Бұхара барып оқыған.
Төрт-бес тілді үйреніп,
Көкейге берік тоқыған.*

*Жалаулы найза, қобызды,
Домбырасын қолға алған.
Қамалға шабар алдында
Шығарып өлең толғаған.*

*Жырын сүйген баршасы,
Болмаса кейбір оңбаған.
Алла, аруақ жебеу боп,
Жорықта жолын оңдаған.*

*Қиын-қыстау кезеңде
Намысын қозғап өлеңмен.
Батыр, ақын ұстазым,
Қалың қолға дем берген.*

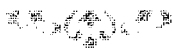
Қожаберген 1663 жылы наурыз айының басында қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының (бұрынғыша Қызылжар аймағының) Жамбыл ауданындағы Благовещенка селосы орналасқан жерде бұрын болған Толыбай сыншы карағайы

деген орманның қойнауында дүниеге келіп, сол туған жерінде 1763 жылы қазан айында жүз бір жасқа карағанда ауырып қайтыс болыпты. Оның сүйегін сол төңіректегі «Бүркіт қонған» деген орманның маңындағы әкесінің есімімен аталатын Толыбай сыншы бейітіне елі жерлепті. Ақынның әкесі Толыбай сыншы Дәуленұлы (1603-1680) заманында Қазақ, Ноғай (Қарағаш, Манғыт рулары), Қарақалпақ, Сібір татары (Ескер, Барабы, Құралаш рулары, Шалабай естектерінің (Челябинск башқұрттарының) біріккен әскерінің ордабасысы болыпты. Барабы, Ескер, Құралаш руларының, Шалабай башқұрттарының жасағының қазақ әскерінің құрамында болуына оларға қазақ хандығының ықпалы басым болуы себепкер болған екен. Қожабергеннің өз әкесі Толыбай сыншы да, атасы Дәулен батыр да, бабасы Таузар сардар да өз замандарында үш жүздің әскербасылары және Орта жүз казактарының ардақты ел билеушілері болыпты. Оларды өздерімен тұстас ақын-жыраулар өлеңдеріне қосып, ерліктерін жырларына арқау етіпті (шежіре деректері бойынша).

Жыраудың анасы – Ақбілек Баянауыл өңірін мекендейтін Орта жүз Сүйіндік Арғын Айдабол бидің қызы екен. Ол кісі де өнері асқан сынықшы, тоқымашы, тігінші болыпты. Ол жайында Қожаберген өзінің «Елім-ай» жырының бірінші бөлімінде былай дейді:

*Орта жүз Арғындағы асыл тектен,
Анамның шыққан заты Сүйіндіктен.
Жиырма ұлдың көкжал туған ең кіші ем,
Тұңғыш қыз Айдаболдың Ақбілектен.*

Толыбай сыншының өз анасы Жамал кезінде Самарқанд шаһарын және оған қоса Самарқанд уәлаятын билеп-төстеген, сол шаһарда үлкен ғимараттар салуға үлес қосқан, медресе ашқан. Кіші жүзішінде Әлімұлының Төртқара руынан шыққан әйгілі Жалантөс Баһадүр Сейітқұлұлының (1576-1656) туған апасы екен. Сол себепті Толыбай сыншы қолбасшы өзінің Майлы би, Өтежан, Өтегелді, Өтеген, Өтепберген, Өтеулі, Өтеміс, Қарабас, Әмір, Өмір, Темір, Батыр, Бабыр, Бадыр, Өтебай, Өтеғұл, Еділ, Жайық, Қожаберген есімді ұлдарын нағашылары Ақша би, Жалантөс баһадүрдың Самарқанд,

Үргеніш, Бұхара шаһарларындағы жоғары дәрежелі діни білім беретін медреселерде ұстаздық қызмет атқаратын өнерлі, білімпаз ұлдарына ертіп апарып, солардың үйлеріне қойып, сол білім ордаларында оқытады. Толыбай сыншының жиырма төрт баласының он тоғызы аталмыш қалалардағы медреседе оқып, хадимше сауаттарын жетілдіріп, діни білімдерін толықтырып, көне түрік, араб, парсы, өзбек тілдерін жақсы үйреніп, сол оқу орындарын өте жақсы тәмамдап шығыпты.

Қожаберген өзіне дейінгі қазақтың ақын-жырауларының өлең жырларын, медреселерде оқып жүргенде Шығыстың жеті жұлдызы атанған Жәми, Низами, Науаи, Физули, Фирдоуси, Сағди, Рудаки шығармаларын оқып жаттап, солардан нәр алыпты. Сонымен бірге ол ертеде өткен Рашид әд-Дин, Мырза Хайдар Дулати, Қалдырғали Жалаири және өзінен аз бұрын өткен Әбілғазы Баһадүр хан сияқты білімпаздардың жазып қалдырған шежірелерімен таныс болыпты. Сондай-ақ, ол тастағы ескі жазуларды да оқи алады екен әрі оған көп мән беріпті. Бұл айтылғандарына оның «Ата тек», «Баба тіл» дастандары толық дәлел бола алады.

Өзінің «Ата тек» дастанында жырау қазақ халқын оғыз түріктерінен шығарады:

*Түріктен тараған ел тоғыз дейді,
Тартатын күй аспабы қобыз дейді.
Башқұрт пен қазақ, ноғай, қарақалпақ —
Төртеуін шежірешілер Өгіз дейді.*

Сондай-ақ, Қожаберген ақын сол «Ата тек» дастанында қазаққа жататын тайпаларды Алаштан шығарады:

*Аннас тархан бабамыз —
Ер Алаштың бұтағы.
Біздің қазақ бабамыз —
Сол Аннастың ұрпағы.*

*Алаштан әрі Өгіз бар,
Өгізден әрі Тұран бар.
Кім десеңдер тегіміз,
Арғы атамыз — осылар.*

*Өгіз түрік ішінде
Аннастан қазақ жаралған.
Біздің Үш жүз елінің
Алаштан бәрі таралған.*

Толыбай сыншы ұлының шежіреші-жырау екендігін ХХ ғасыр басында өмір сүрген классик ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің «Кұрбыма» деген өлеңінде былайша жырлайды:

*Толыбай сыншы баласы Қожаберген
Тарихынан Оғыз түрік хабар берген.
Үмбетей, Бұқар жырау, Тәтіқара —
Үшеуі Қожекеңнен үлгі көрген.*

*Керейде Қожаберген, Сегіз өткен,
Үш жүздің шежіресін жыр қып шерткен.*

(С. Торайғыров ақынның бұрын жарияланбаған өлеңдері // «Орталық Қазақстан» газеті. 7 тамыз 1988 ж.)

Қожаберген жыраудың шежіреші болғандығы туралы және оның «Елім-ай» әнін, «Елім-ай» күйін, «Елім-ай» жырын шығарғандығы жайында қазақ халқының ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басында өмір сүрген белгілі философ-ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (1858-1931) өзінің «Даналарға» атты өлеңінде былай деп жырға қосады:

*Өнерге құлаш ұрып бала жастан,
Тарихын бұл үш жүздің етіп дастан,
Баласы Толыбай сыншы Қожаберген
Бой ұрған ерлік іске әуел бастан.*

*Ұрпағы оның батыр Сегіз өтті,
Нияздай асыл ерді қасына ертті.
Қолына қобыз алып өр шабытпен
Мұра ғып шежіре-жыр тастап кетті.*

*Қолбасы, ақын-жырау һәм елші-би,
Шығарған «Елім-айдай» тамаша күйі.*

*«Елім-ай» әні менен жырын тағы
Шығарған Қожаберген бабаңды сүй.*

Қожабергенге ақындық аруақ оның жеті жасында қоныпты. Жырау ақындықта өзінің әкесімен бірге туған ақын Аулабайдан, өз ағалары Майлы шешен мен Қарабас тарханнан үлгі-өнеге алыпты. Батырлыққа Қожабергенді ағалары Өтежан мен Өтегелі баулыпты.

Діни медреселерді өте жақсы тәмамдаса да, Қожаберген жырау мен оның ағалары дінбасысы бола алмайды. Себебі, Қазак, Ноғай, Қарақалпак, Шалабай естектері, Сібір татары халықтарына XVII ғасырдың бірінші ширегінен бастап Ноғай даласын мекен еткен қалмақтар Еділ өзенінің батысынан шабуыл жасаса, шығыстан жоңғар басқыншылары үздіксіз шабуылдап, екі жақтан қыспаққа түскен мұсылмандардың әділетті, яғни азаттық жолындағы соғыстары ұзақ жылдарға созылуы салдарынан Толыбай сыншы қолбасшының балаларының имам, ишан, софы, молда болуларына еш мүмкіндігі болмайды. Себебі, Толыбай сыншының ержүрек жиырма төрт ұлы (жиырмасы Ақбілектен, төртеуі әменгерлікпен қосылған жары – Халимаштан туған екен) жоғарыда аталған мұсылман жұрттарының сыртқы басқыншы жаулардың екі жақты шабуылдарына қарсы бағытталған ұлт-азаттық әрі қорғану соғыстарына белсенді түрде қатысып, олардың көбісі әскер басқарыпты. Ел-жұртын шапқыншылардан қорғау жолындағы әділетті соғыста Толыбай сыншы тарханның ұлдары мен немерелері асқан ерліктің үлгісін көрсетіп, олардың бірталайы көппен бірге майданда қаза тапқандығы шежіреден, сол кездегі ерлік жырлардан елге мәлім.

Қожаберген жырау 1683-1688 жылдары Әз Тәуке ханның елшілік қызметінде бес жыл басшылық етіпті. Сонан кейін немерелес туысы Бөгенбай Маянбайұлы ордабасы ауыр жараланған соң, оның орнына Әз Тәукенің ұсынысы бойынша құрылтайда боз биенің сүтіне шомылдырып, үстіне ақ киім кигізіп, ақ кигізге отырғызып көтеріп, халық 1688 жылы ордабасы сайлайды. Сол күннен бастап Қожаберген жырау өзінің немере ағасы Бөгенбай баһадүрдың қызметін ақсатпай, әрі қарай жалғастырып, үш жүздің жасағына Бас қолбасшы болыпты. Ол қазақ әскеріне қоса Ноғайдың Манғыт, Кара-

ағаш руларының, Сібір татарына жататын Ескер, Барабы, Құралаш тайпаларының, Шалабай естектерінің (Челябинск башқұрттарының), Қарақалпақ халқының жасақтарына да ордабасы болған екен.

Толыбай сыншы ұлы акын әнді домбыраға қосып, күйді сыбызғыға қосып, жырды әнмен айтып, қобызға қосып орындаған екен (шежіре деректері мен ерлік жырлар бойынша).

Толыбай сыншы ұлы сардар – 1688-1710 жылдар бойында Қазақ, Ноғай (Қараағаш, Маңғыт тайпаларының), Қарақалпақ халықтарының біріккен қолына әскербасы болып, екіжақты қалмақ шапқыншылығына қарсы ұзақ жылдарға созылған соғыстарда талай рет үлкен-үлкен жеңістерге жетіп, ордабасы, тархан атағын алған үлкен баһадүр, әскери қайраткер. Оның жиырма үш жыл әскер басқарғанына өзінің «Үш би» атты өлеңіндегі мына шумақ та дәлел бола алады:

*Басқарып үш жүз қолын жиырма үш жыл,
Орнымды Бөгенбайға бердім биыл.
Еш сардар қайт қылған жоқ жарлығымды
Кезінде ұзақ соғыс күндер қиын.*

Жырау 1710 жылы жаздың аяғында өз шәкірттерінің бірі – жас батыр Қанжығалы Арғын Бөгенбай Ақшаұлына ерекше ықыласы түсіп, өзінің орта жасқа таяп қалғанын, ұзақ жылдарға созылған ауыр соғыстарға үздіксіз қатысып, қалжырап-шаршағанын мойындап, Әз Тәуке ханға өзін ордабасы қызметінен босату туралы өтінішін айтады. Әз Тәуке әуелі келісім бермесе де, өз орнына қоятын кісі барын айтқан соң хандықтың астанасы – Түркістан шаһарына үш жүздің шораларын, бектерін, билерін, батырларын арнайы түрде хат жазып, кісілер жіберіп шақыртып алып, ордабасы сайлау үшін Құрылтай өткізеді. Онда уәзірлер, шоралар, билер, бектер, батырлар жыраудың ордабасылықтан кетуін қаламайды. Ақыры олар Әз Тәукеге зорға дегенде келісім береді. Сонда Қожаберген баһадүр ақ батасын беріп, ұсыныс жасап, өз орнына Бөгенбай батыр Ақшаұлын Қазақ, Ноғай, Қарақалпақ жұрттарының біріккен әскерін басқаратын Бас қолбасшы етіп сайлатады. Ол жайында өз ұстазы Толыбай сыншы ұлы батыр-

акынына арнап шығарған «Ғаділ ер» деген өлеңінде әйгілі Бұқар жырау былай дейді:

*Қожаберген – ғадыл ер,
Қадірін білген қалың ел.
Бөгенбайдай батырға
Билігін берген ардагер.
Қожекеме Бөгенбай
Шәкірт болған жан еді.
Сайлатқан оны ұстазым
Қарадан шыққан хан еді.*

1710 жылдың жазының аяғында өз еркімен ордабасына қызметтен босаған Қожаберген батырды кезінде өзін тәрбиелеп өсірген ағасы Қарабас тархан жасы ұлғайғанын айтып, өз орнына Орта жүз Керей-Уақ елдеріне шора сайлатады. Сөйтіп, Толыбай сыншы ұлы жырау өз ағасының орнына шора болып, 1710-1723 жылдар аралығында өз жұрты Керей-Уаққа басшы болыпты. Ол 1723 жылы көктемде Сыр бойында мекен еткен Кіші жүздегі қайын жұртына қонаққа аттанарда ел-жұртының игі жақсыларын жиып, мәжіліс өткізіп, өзі ақ батасын беріп, ұсыныс жасап, өз орнына ағасы Қарабас тарханның үлкен баласы Асқап сардарды Керей-Уақ елдеріне шора сайлатады.

Толыбай сыншы ұлы жырау — 1723 жылғы «Ақтабан шүбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апатты өз басынан өткеріп, көзімен көрген, қырғынның жуан ортасында болған қарт баһадүр. Сол аса қатерлі сапарда ол Науан, Әсет есімді екі балтыр баласынан, өзіне әрі өкіл бала, әрі атқосшы саналған Аібек, Ермек атты екі батыр азаматтан айырылып, бәйбішесі екеуі әрең дегенде көппен бірге жау қоршауын бұзып өтіп, аман құтылады.

«Елім-ай» әнін, «Елім-ай» күйін, «Елім-ай» жырының бірінші бөлімін Қожаберген акын сол қоршауда тұрған кезінде шығарыпты. «Елім-ай» атты өлең де, жыр да, ән де әр кезеңде дүниеге келген. Соның ішінде 1723 жылғы «Елім-ай» әнін, дастанын шығарған — Толыбай сыншы ұлы жырау. Мысалы, «Елім-ай» атты өлең Міржақып Дулатовта да бар. Ал «Елім-ай» деген дастанды халық акыны, әдебиетші-ғалым, белгілі әнші

ағаш руларының, Сібір татарына жататын Ескер, Барабы, Құралаш тайпаларының, Шалабай естектерінің (Челябинск башқұрттарының), Қарақалпақ халқының жасақтарына да ордабасы болған екен.

Толыбай сыншы ұлы акын әнді домбыраға қосып, күйді сыбызғыға қосып, жырды әнмен айтып, қобызға қосып орындаған екен (шежіре деректері мен ерлік жырлар бойынша).

Толыбай сыншы ұлы сардар – 1688-1710 жылдар бойында Қазақ, Ноғай (Қараағаш, Маңғыт тайпаларының), Қарақалпақ халықтарының біріккен қолына әскербасы болып, екіжақты қалмақ шапқыншылығына қарсы ұзақ жылдарға созылған соғыстарда талай рет үлкен-үлкен жеңістерге жетіп, ордабасы, тархан атағын алған үлкен баһадүр, әскери қайраткер. Оның жиырма үш жыл әскер басқарғанына өзінің «Үш би» атты өлеңіндегі мына шумақ та дәлел бола алады:

*Басқарып үш жүз қолын жиырма үш жыл,
Орнымды Бөгенбайға бердім биыл.
Еш сардар қайт қылған жоқ жарлығымды
Кезінде ұзақ соғыс күндер қиын.*

Жырау 1710 жылы жаздың аяғында өз шәкірттерінің бірі – жас батыр Қанжығалы Арғын Бөгенбай Ақшаұлына ерекше ықыласы түсіп, өзінің орта жасқа таяп қалғанын, ұзақ жылдарға созылған ауыр соғыстарға үздіксіз қатысып, қалжырап-шаршағанын мойындап, Әз Тәуке ханға өзін ордабасы қызметінен босату туралы өтінішін айтады. Әз Тәуке әуелі келісім бермесе де, өз орнына қоятын кісі барын айтқан соң хандықтың астанасы – Түркістан шаһарына үш жүздің шораларын, бектерін, билерін, батырларын арнайы түрде хат жазып, кісілер жіберіп шақыртып алып, ордабасы сайлау үшін Құрылтай өткізеді. Онда уәзірлер, шоралар, билер, бектер, батырлар жыраудың ордабасылықтан кетуін қаламайды. Ақыры олар Әз Тәукеге зорға дегенде келісім береді. Сонда Қожаберген баһадүр ақ батасын беріп, ұсыныс жасап, өз орнына Бөгенбай батыр Ақшаұлын Қазақ, Ноғай, Қарақалпақ жұрттарының біріккен әскерін басқаратын Бас қолбасшы етіп сайлатады. Ол жайында өз ұстазы Толыбай сыншы ұлы батыр-

акына арнап шығарған «Ғаділ ер» деген өлеңінде әйгілі Бұқар жырау былай дейді:

*Қожаберген – ғадыл ер,
Қадірін білген қалың ел.
Бөгенбайдай батырға
Билігін берген ардагер.
Қожекеме Бөгенбай
Шәкірт болған жан еді.
Сайлатқан оны ұстазым
Қарадан шыққан хан еді.*

1710 жылдың жазының аяғында өз еркімен ордабасылық қызметтен босаған Қожаберген батырды кезінде өзін тәрбиелеп өсірген ағасы Қарабас тархан жасы ұлғайғанын білген, өз орнына Орта жүз Керей-Уақ елдеріне шора сайлатады. Сөйтіп, Толыбай сыншы ұлы жырау өз ағасының орнына шора болып, 1710-1723 жылдар аралығында өз жұрты Керей-Уаққа басшы болыпты. Ол 1723 жылы көктемде Сыр бойында мекен еткен Кіші жүздегі қайын жұртына қонаққа аттанарда ел-жұртының игі жақсыларын жиып, мәжіліс өткізіп, өзі ақ батасын беріп, ұсыныс жасап, өз орнына ағасы Қарабас тарханның үлкен баласы Асқап сардарды Керей-Уақ елдеріне шора сайлатады.

Толыбай сыншы ұлы жырау – 1723 жылғы «Ақтабан шүбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апатты өз басынан өткеріп, көзімен көрген, қырғынның жуан ортасында болған қарт баһадүр. Сол аса қатерлі сапарда ол Науан, Әсет есімді екі батыр баласынан, өзіне әрі өкіл бала, әрі атқосшы саналған Аібек, Ермек атты екі батыр азаматтан айырылып, бәйбішесі кеуі әрең дегенде көппен бірге жау қоршауын бұзып өтіп, аман құтылады.

«Елім-ай» әнін, «Елім-ай» күйін, «Елім-ай» жырының бірінші бөлімін Қожаберген акын сол қоршауда тұрған кезінде шығарыпты. «Елім-ай» атты өлең де, жыр да, ән де әр кезеңде дүниеге келген. Соның ішінде 1723 жылғы «Елім-ай» әнін, дастанын шығарған – Толыбай сыншы ұлы жырау. Мысалы, «Елім-ай» атты өлең Міржакып Дулатовта да бар. Ал «Елім-ай» деген дастанды халық ақыны, әдебиетші-ғалым, белгілі әнші

Тұрсынхан Әбдірахманова да жазған. Әдебиетте бір-бірімен аттас әндер, күйлер, жырлар жиі кездеседі. Бірақ оларды бір-бірімен шатастыруға әсте болмайды.

Ақындықта Қожаберген жырауға Дәстем сал, Бұқар, Ақтамберді, Үмбетей, Тәтікара, Жанкісі (Көшебе Керей) жыраулар шәкірт болып, одан үлгі-өнеге алса, батырлықта Баксары, Бөгенбай, Жәнібек (Кіші Арғын) үшеуінен бастап, Бөкенбай Мергенұлына (1717-1758) дейінгі батыр атаулы сол Толыбай сыншы ұлы ордабасыға шәкірт болып, одан тәлім-тәрбие алыпты.

Толыбай сыншы ұлы жыраудың «Елім-ай» дастаны – бір нұскалы жыр. Оның кейбір сөздері ауыздан-ауызға көше жүріп, өзгеріске ұшырағанына қарамай, әркімдердің қолында жүрген үзінділерін сол дастанның өзге нұсқалары деп теріс түсінуден аулақ болайық. Егер сол үзінділерді бөлек нұсқа деп, керісінше ұғынып жүрген адамдар әркімдердің қолында жүрген үзінділерді жинап әкеп, «Елім-ай» жырының бірінші бөлімінің толық нұскасымен салыстырса, олардың «Елім-ай» дастанының бірінші бөлімінің ел ішінде шашырап жүрген үзінділері екенін анық аңғарар еді.

«Елім-ай» жырын оқуға жұртшылық неге ынтық? Себебі Қожаберген шығарған «Елім-ай» дастанының тарихи жағынан құндылығы өте зор! Қожаберген бабаның өмір жолы да, оның тарихи шығармасы «Елім-ай» да жастарды, жасөспірімдерді, жас балдырған шәкірттерді отаншылдыққа, адалдыққа, бауырмалдыққа, турашылдыққа, әділдікке, татулыққа, ұйымшылдыққа, көпшілдікке, жауынгерлікке, достыққа тәрбиелеуге үндейді.

Сонымен қатар, Толыбай сыншы ұлы сардар «Елім-ай» жырында 1723 жылғы үлкен апат тек өзінің туған халқы – қазаққа ғана емес, туысқан да көрші Ноғай, Қарақалпақ, Қырғыз, Шалабай башқұрттары, Сібір татары халықтарына да кенеттен келген зор індет екенін ашық та дәлелді түрде баяндап өтеді. Әрине, бұл жағдайды екінің бірі біле бермеуі де мүмкін.

Ақын «Елім-ай» киссасының бірінші бөлімінде тек қана соғыстарды баяндап қоймай, туған халқымыздың жер-суларының бұрынғы кездегі атауларын, тұрмыс-салтын, кә-

сөйп, елдің ішкі-сыртқы саяси жағдайларын, көршілес мемлекеттермен қандай қарым-қатынаста болғанын, түрік тектес елдерді, Сібір татарына жататын руларды, қалмақтың шыққан тегін, оның түрік халқына жатпайтынын, қалмаққа жататын тайпаларды дұрыс, айқын түрде көрсетіп берген. Мұның кейінгі ұрпақтар үшін маңызы аса зор екеніне ешбір дау жоқ.

Қожаберген ақынның «Елім-ай» дастанын дұрыс та жоғары бағалаған көрнекті білгір адамдардың бірі – халқымыздың әскери қайраткері, білімпаз да аса дарынды, қадірлі жазушысы, атақты батыры, есімі әлемге әйгілі Бауыржан Момышұлы «Керей Қожаберген жыраудай бұрын-сонды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры – әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?» деген болатын бірде. Ал қазақ халқының аса көрнекті ғылым қайраткерлерінің бірі, тарих ғылымының докторы, профессор Ермұхан Бекмаханов «Көшебе Керей Қожаберген ақын Толыбай сыншы ұлының «Елім-ай» дастаны – тарихи эпопеялық жыр. Әрі сол «Елім-ай» ерлік қиссасының бірінші бөлімі – 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апаттың суретін ел көзіне елестеткен бірден-бір тарихи құжат!» деп тұжырып еді. Осы мазмұндас бағаны академик-жазушы Ғабит Мүсірепов, академик Әлкей Марғұлан, академик Ақай Нүсіпбеков, тарих ғылымының докторлары Бек Сүлейменов пен Төлтай Балақаевтар кезінде шегелеп айтқан еді.

Қожаберген жыраудың біздің кезеңге жеткен екі дастанының бірі – «Елім-ай» болса, екіншісі – «Баба тіл». Бұл дастанды қазақ ауыз әдебиетіндегі бізге жазбаша түрде жеткен тұңғыш көне шығармалардың бірі емес, бірегейі деу керек. Дастан мазмұнын екіге бөлуге болады. Бірінші бөлімде жырау қазақ шежіресі туралы, қазақ халқының қалыптасуы, құрамы жайында өз пайымдауларын жазса, екінші бөлімде баба тілі – қазақ тілі туралы, қазақ тілінің тарихы, жазба тіліне және көне тіл, бай тіл екендігіне ғылыми талдау жасайды. «Баба тілді қастерлеу – азамат ерге лайық» деп туған тілді қадірлеуге, құрметтеуге, жетік білуге шақырады. «Елім-ай»

дастанынан және лирикалық өлеңдерінен Қожабергеннің қол бастаған батыр, сардар, ел бастаған көсем, сөз бастаған шешен, топ жарған ақын-жырау екенін білсек, «Баба тіл» дастанынан оны басқа қырынан шежіреші, тіл білімінің маманы, ғалым екенін аңғарамыз.

«Баба тіл» дастанының мазмұны Әбілғазы баһадүр хан (1603-1663) мен оның «Түрік шежіресі» деген атақты да көлемді еңбегін сынаудан басталады. Бұл еңбекті кезінде «Хандардың хронологиялық тізбесі ғана» деп «Қазақ шежіресі» деген еңбегінде Шоқан Уәлиханов та, «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіреші» деген еңбегінде Шәкерім Құдайбердіұлы да сынаған болатын. Ал олардан бұрын Толыбай сыншы ұлы жырау былайша сынады:

*Біле тұра ол сұлтан
Еске алмапты үш жүзді.
Соның үшін, жарандар,
Айтпақ болдым бұл сөзді.*

*Айналайын, үш жүзім,
Әбілғазыға налыма.
Шежіресі бар елімнің,
Қоймаспыз жатқа жалына.*

Қожаберген жырау «қазақ» және «үш жүз» деген ұғымдар бір жұрттың екі атауы болып, бірдей шыққан сөздер деген пікір айтады:

*Қазақ деген атауға
Ілескен үш жүз есімі.
Бір жұрттың екі аты боп
Тағдыры ерте шешілді.*

*Шыңғыс ханнан көп бұрын
Қазақ пен үш жүз бар атау.
Сөзіме нан, жәмиғат,
Болмасын көңіл еш жадау.*

Сөйтіп, батыр-жырау «Қазақ» пен «Үш жүз» атауларының Шыңғыс ханға дейін пайда болғанын үзілді-кесілді айтады. Сонымен қатар, «Баба тіл» дастаны ауыздан-ауызға көше жүріп, оның сөздері өзгеріске ұшырағанын байқадық. Мысалы: оны Керей, Жәнібек дегеннің орнына Әз Жәнібек деген сөздің қолданылуынан аңғарамыз. Шыңғыс хан жорығының аясында ғана халық боп қалыптаса бастаған қазаққа Хорезм мемлекетінің құрамында хандық болу мүмкіндігі туса да, Шыңғыс ханның шабуылына тап болып, халық болу дәрежесінен айырылып, хандық та бола алмай, тоқырау кезені басталып, екі жарым ғасырдан кейін қайта қалыптасып, Керей, Жәнібек хандардың тұсында қайта хандық болып, қазақша жазба қайта қалыптасқан екен.

Көлемі 325 шумақ «Баба тіл» дастанының бізге жартысынан көбі жетті. Алайда Жейхұндария, Сейхұндария, Еділ-Жайық өзендерінің бойларын, Кердері, Атырау теңіздері жағаларын, Орал тауы мен оның батыс, шығысын, Батыс және Шығыс Сібір аймақтарын, Алтай тауын, Тянь-Шань тауын мекендеген түрік жұрттарында X-XI ғасырда, яғни Хорезм шахы Мұхаммедтен әлдеқайда бұрын сонау Алаша ханның тұсында ислам дінінің толық орнығып, салтанат құрғанын, араб әрпінің негізінде Түрік ғарпі пайда болып қалыптасқанын баяндаған «Баба тіл» дастаны шумақтарының түсіп қалғаны, яғни естен ұмытылғаны кімді де болса қынжылтарлық жайт.

*Керей ханның кезінен
Екінші рет таңба іске асқан.
Арабтың ғарпін негізге ап
Қазақша жазу құрасқан.*

*Таза қазақ тілінде
«Жеті жарғы» жазылған.
Әз Тәукедей ханымыз
Жоқ еді елді аздырған.*

*Өткенге дейін Әз Тәуке
Қолданды ел қазақ таңбасын.*

*Осы күнде сұлтандар
Қолға алды татар жазбасын.*

*Үш жүз жылдан аса уақыт
Қазақша жазды ел жазуын.
Сөйте тұра көрдің бе
Бектердің бүгін азуын?! —*

лейді де, «Сұлтандарға ермендер, қазақша жазуларынды тастамаңдар» деп ескертеді.

Дастанның бір топ шумақтары баба тілді — ана тілді қадірлеуге, құрметтеуге, пайдалануға, тазалығын сақтау туралы насихатқа арналған. Жыраудың бұл насихат сөздерін өзінен артық сөзбен жеткізу қиын, сондықтан үзінді келтірейік:

*Баба тілді сақта деп
Айтып тұрмын жалпыға.
Ақындардың жырларын
Салып көр деп талқыға.*

*Кезің жетті, үш жүзім,
Ашатын анық көзіңді.
Түріктің басқа ұлынан
Кем санама өзіңді.*

* * *

*Осы тілді жек көрген
Дүниеден қалар құр.
Бағаласаң шынымен,
Баба тілің асыл-дүр.*

*Пайдалан қазақ сөзіңді
Жазғанда өз қалпында.
Туған тілді құрметте,
Кір жұқтырмай салтыңа.*

Бұдан әрі жырау қазақ тілінің қалыптасу тарихына тоқталады. Қазіргі қазақ тілінің байлығы бір ғасырдың ғана жемісі емес, мың жылдан артық уақыттың жемісі дей келе, түрік

тектес халықтар тілдерінің ішіндегі ең сөзге бай, дамыған тіл дейді. Ақынның бұған дәлелі — тіліміздің оралымдылығын, бірнеше мағына беретін сөздердің көптігі және көптеген сөздердің бір мәнде келетіні, яғни синонимдік қатардың көптігі.

«Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» дегендей, қорыта келгенде, Қожаберген жырау Толыбай сыншы ұлының казак тарихынан да, казак әдебиеті тарихынан да өз орнын алатын уақыты жетті.

«Иә, өлмейтін жан жоқ. Абай бабамыздың «Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз калдырған» дегеніндей, казак халқының үш ғасырлық жүрекжарды жыры «Ілім-айдың» авторы — Қожаберген жырау өз халқымен мәңгі бірге жасайды.

Қожаберген есімі Әз Тәуке хан, Абылай хан, Әбілқайыр хан, Бұқар жырау, Әйтеке би, Төле би, Қазыбек би сияқты ұлттымыздың ұлыларының қатарында Отан тарихында хатталып келеді» (М.К. Қозыбаев, *Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы Тарих және этнология институтының директоры. «Дауылпаз баба — Қожаберген» (Қожаберген тану проблемалары хақында)*).

Ағынтай батыр

Ағынтай батыр (туған жылы белгісіз — 1672 жылы қайтыс болған) — Есім хан мен Жәңгір ханның сенімді батырларының бірі. Ағынтай 1620 жылдан бастап жоңғарлармен болған көптеген ұрыстарға белсенді түрде қатысқан. Талай рет жаудың батырларымен жекпе-жекке шығып, үнемі жеңіп отырған. 1643 жылы болған Орбұлақ шайқасында болған Жәңгір ханның 600 сарбазының ішінде болып, жоңғардың 30 мың әскеріне қарсы соғысқан. Белгілі Шапырашты руының атақты Қарасай батырымен бірге Салқам Жәңгірді қалмақ тұтқынынан босатып алуға қатысқан Ағынтай батырдың орасан күштілігі мен батылдығы туралы халық аңыздарында көп айтылған. Замандастары оның жұдырығы кез

келген адамды құлатып салатынын білген, сондықтан халық жұдырығы күшті адамды Ағынтайдың жұдырығына теңеген. Ағынтай қайтыс болған соң өзінің үзеңгілес досы Қарасай батырдың зиратының жанына – Құлшынбай тауына жерленген. Қазір Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау ауданындағы халықтың көздің қарашығындай сақтайтын осы жерінде халықтық азат ету қозғалысының әйгілі батырларына арналған ерекше мемориалдық кешен тұрғызылды. Кешеннің жобасын белгілі архитекторлар Бек Ыбыраев пен Садуақас Ағытаев жасаған. Кешеннің ашылу салтанатына (казан, 1999 ж.) мемлекет және қоғам қайраткерлері – Әбіш Кекілбаев, Даниал Ахметов, Өмірбек Байгелді, академик Жабайхан Әбділдин, т.б. қатысты. Солтүстік Қазақстан облысының әкімі Қажымұрат Нағманов, Айыртау ауданының әкімі Армия Әбілқайыров жиналғандарға жүректен шыққан құттықтау сөздері мен шынайы алғысын арнады. Сол кезден бастап бұл кешенге келген халық нөпірі бір толастаған емес. Бұл халықтың ел қорғаған батырларына деген зор сүйіспеншілігі мен алғысының көрсеткіші ғой.

1999 жылдың 22 маусымында Қызылжар қаласында облыстық драма театрының алдындағы алаңда Қарасай мен Ағынтай батырдың ескерткіші ашылды. Ескерткішті Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ашты. Митингті облыс әкімі Д.А. Ахметов ашты. Ескерткіштің авторы – белгілі мүсінші Болат Сапарұлы Досжанов. Ескерткішті жасауға идея берген облыс әкімі Даниал Ахметов болатын.

Андықожа батыр

Андықожа батыр Орта жүз Арғын ішінде Атығай руынан, оның ішінде Қойлы Атығай – Құдайқұл – Әлмәмбет. Әлмәмбеттен Андықожа батыр туады. Туған топырағы Солтүстік Қазақстан облысы бұрынғы Бейнетқор ауданы «Үшқызыл» колхозының шығыс жағында 3-4 км жерде, ата-

мекені «Қаршығаұстаған» деген қалың шұбар бауырында 1672 жылы дүниеге келген.

Облысымызға белгілі азамат Қаскеев Ғазездің айтуынша Андықожадан – Жабағы, одан – Төлек, одан – Малдыбай, одан – Естай, одан – Қаскей, одан – Ғазез. Сонда Ғазез Андықожа батырдың алтыншы ұрпағы болып табылады.

Андықожа батыр Абылай ханның бас қолбасшысы болған Қанжығалы Бөгенбай, Шақшак Жәнібек батырлармен досығы берік, үзегілес жолдасы болған көрінеді. Олар Андықожа батырдың табандылығын, ерлігін, батырлығын зор бағалаған.

Абылай хан Қызылжарға алғаш келгенде Андықожа өзінің 40 сарбазымен күндік жерден Жолдөзек бойында қарсы алып, жол бастап отырған.

Сібірдің үскірік аязына, жаздың аптап ыстығына шыныққан төзімді, жаужүрек сарбаздарын басқарған Андықожа батырға жаугершілік заманда Абылайдың қолбасшысы Бөгенбай батыр күні бұрын хабар беріп, шақыртып алып, ұрыстың ең қиын, ең жауапты тұсына жұмсайтын болған. 1726 жылы Бұланты өзенінің бойында қазақ жасақтарының оң қанатын Андықожа басқарған Атығай сарбаздары жаудың тас-талқанын шығарған көрінеді. Андықожа ұрысқа алдымен кіріп, соңында шығатын көрінеді. Сонда Бөгенбай батыр: «Андеке, өзіне разылығым бұрын да, осы жолы да өз алдына. Бұл жолғы жігіттерінің жаужүректілігіне мүлде риза болдым. Әрқайсысы да аман болсын, жарайсыңдар», – деп дән риза болған екен.

Бөгенбай, Жәнібек, Андықожа батырлар аралары екі-үш жас, шамалас болса керек. Түркістанда Қожа Ахмет Иассауи кесенесінде жерленгендердің жалпы саны – 121, оның ішінде сақталған 41 құлпытас қалпына қайта орнатылған көрінеді. Сол тізімнің орта тұсында (Ақ сарай қабырғасындағы үлкен планшетте) үш батырдың аты-жөндері келтірілген.

1. Қанжығалы Бөгенбай батыр (1690-1775);

2. Шақшакұлы Жәнібек батыр (1693-1752);

3. Атығай Қойлы Андықожа батыр (1672-1752) жазулар бар.

(*Жолтай Жұмат, Есберген Алаухан. Қасиетті мекендегі қала. – Түркістан*).

Бақсары батыр

Қызылжар өңірінің тумасы Бақсары батыр 1683 жылы туып, 1778 жылы қайтыс болған.

Бақсары батыр Райжанұлының ататегі — Балта батыр. Еділ-Жайық бойындағы қалмақтармен болған соғысқа Орта жүз Қызылжар өңірінен шыққан қолды бастап барған атакты қолбасшы батыр. Кіші жүз елін түрікмен басқыншыларынан қорғауға да қол бастап барған.

Бақсарының атаконысы қазіргі Ресейдің Қорған қаласынан 10 шақырымдай оңтүстік жағында. Қазір де осы арада «Бақсары» атты село бар. Бақсары батырдың денесі осы селоньын жанындағы зиратқа жерленген. Ел аузындағы сөздерге қарағанда өзінен тараған ұрпақ жоқ. Кіші жүз елінен асырап алған Үйсін атты баласынан атакты Балуан Шолақ тарағанын өлкетанушылар жазып жүр.

Жанкісі жырау Көшекұлы (1736-1817) «Бақсары батыр» дастанында былай деп жазды:

*Балта Керей Бақсары —
Батырлардың асқары.
Әз Тәукенің тұсында
Қалың қолды басқарды.*

*Қожаберген бабама
Шәкірт болып үлгі алған.
Жекпе-жек шығып ылғи да,
Өлтіріп жауды жұлде алған.*

*Тәуке ханнан кейін де
Бақсары сардар аталды.
Қамалын бұзып қалмақтың,
Халықтан бата алды.*

Жанатай батыр

Жанатай (кейде Жантай деп те жазылып жүр) батыр қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданындағы Өрнек

(бұрынғы Жанатай) ауылында дүниеге келген. Ол Орта жүз Арғынның Атығай руының Құдайберді бөлімшесінен тарайды. Жанатай Ақанұлы 1723 жылы туып, 1771 жылы қалмақтармен болған қанды шайқаста қаза тапқан. Ол ат жалын тартып мінгелі Абылайдың хас батырлары – Қанжығалы Бөгенбай, ҚараКерей Қабанбай, Уак Баяндармен талай қанды жорықтарға қатысқан. Жанатай батырдың әкесі Ақан мыңдап жылқы айдаған бай, елге беделді, айтқан сөзі далада қалмайтын өгімді адам болған. Жанатайдың анасы Болат бәйбіше қарулы, ожет адам болған екен. Болат бәйбішенің төркіні Кіші жүз Адай руы екен. Ақан мен Болатта тоғыз ұл болыпты. Олар: Түгел, Жантүгел, Қонай, Жанатай, Үркін, Шағатай, Қарамырза, Сарымырза, Азнабай. Жанатайдан Тілеуберді батыр туады. Тілеуберді батыр Кенесары тұсындағы соғысқа қатысып, өшпес ерлігімен көзге түскен.

Жанатай батырдың ерлігін, қадір-қасиетті жақтарын ел есінде қалдырған. Жанатай батырды ұлы ақын Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында былай көрсетеді:

*Жиылды өңшең ноян, ығай-сығай,
Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай.
Түу баста Абылайды хан көтерген
Қамқоры Қарауылдың шешен Қанай.*

*Ашуы төккен қардай, шөккен нардай,
Қос қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай.
Бөкеннің жас жолбарыс жеткіншегі –
Аузынан жалын шыққан жас Жанатай.*

Осы поэманың тағы бір жерінде Мағжан былай деп төгіледі:

*Қалың қол арасында батыр Баян,
Баянның батырлығы Алашқа аян.
Екі көз екі қызыл шоқ боп кеткен
Аузынан көбік болып бұрқырап қан.*

*Оң-солға алдаспанды сілтегенде
Бұлақтай қалмақ қанын бұрқыратқан.*

*Жанында жалғыз жолдас жас Жанатай
Қансырап зорға ғана кірпік қаққан.
Түзеліп отыруға халі қалмай
Қасқайып бара жатты құлап аттан.*

ҚараКерей Қабанбай туралы жарияланған бір мақалада Жанатайдың ерлігін тамаша суреттеген: «Қалмақтың Аманалы деген батыры казак жауынгерлерін ілгері бастырмай иіріп тастап, жекпе-жек сұрап тұрып алады. Қара нардай Аманалы батырға казактан ешкім шыға қоймайды. Бір сәтте Жанатай батырдың екі көзі шоктай жанып, аруағы ұстаған бақсыдай «Иә, аруак! Абылай!» деп жалын шашқан жас Жанатай ак найзасын күнге шағылыстырып шыға келіпті. Аманалы да қарсы ұмтылады. Көз ілеспес шапшандықпен жау батырын ак найзамен жүрек тұсынан түйреп жіберіпті Жанатай».

Жанатай батыр туралы казактың әйгілі ғалымы Шоқан Уәлиханов өзінің «Исторические предания о батырах XVIII в.» деген мақаласында жазған болатын (*Ч.Ч. Валиханов. Собр.соч. в пяти томах. Том I. — Алма-Ата, 1984. — Стр. 221*).

Абылай хан 1771 жылы Ресейден Қытайға қарай ығысқан Еділ қалмак әскерін барлауға 500 әскер беріп Жанатай батырды жібереді. Жанатай батыр жау қолына түсіп қалған інісі Арқандар батырды құтқармак болып, 10 мың адамдық жау шебіне бес жүз сарбазымен басып кіріп, осы соғыста Жетісу өңірінде Іле бойында каза табады. Осы ұрыстың соңына таман 500 сарбаз түгел қырылып, тек Жанатай батыр, баласы Тоқыш және 8 сарбаз қалады. Сол кезде Жанатай атынан түсіп баласын отырғызып, оған: «Сен тез қайт, қалайда тірі қалуға тырыс, әйтпесе мен үшін жаудан кек алатын адам қалмайды», — деп Тоқышты аттандырып жібереді. Өзі сол жерде каза табады. Тоқыш қоршауды жарып өтіп Абылайға жетеді. Сол сәтті Шоқан былай келтіреді: «Когда Аблай узнал о смерти Жанатая, плакал неутешно, говоря: «Не дававший себя точить, черный булат мой!» (*Там же, стр. 222*)

Батырдың сүйегі Солтүстік Казакстан облысы Есіл ауданындағы Өрнек (бұрынғы Жанатай) ауылының жанында жерленген.

Жанатай батырдың жеті баласы болыпты. Олар: Тастемір, Танат, Болат, Кешубай, Онжеті, Бошан, Кенжекозы.

Тастемірден – Еленбай, Мәутенбай. Еленбайдан – Нығмет. Мәутенбайдан – Әміржан, Азыхан. Әміржан Мәутенбаев – белгілі тарихшы, журналист. Одан – Асқар.

Танаттан – Қуандық, Бимакан, Әбіш, Айдос, Зікібай, Сейітқұл. Бәрінен де балалар бар. Зікібайдың Есләмі – белгілі ақын.

Болаттан – Қорқыт, одан – Мәті. Мәтіден бес бала: Баязи, Көбен, Жұмалы, Сейдахмет, Қожахмет. Баязиден – Құрмаш (Құрмаш Баязиев көп жыл облыс мектептерінде директор болып қызмет атқарған) – Қожағали, Есмағали, Құрманғали (Құрмаш). Көбеннен – Мейрам, Қанат. Жұмалыдан – Молдағали, Әскер. Сейдахметтен – Баймұрат.

Кешубайдан – Байжан, Құжырақай.

Онжетіден – Мырза, Нарғожа, Мәмет.

Бошаннан – Тәшібай, Жұмабек, Жайлаубай, Накымишан, Пұркан.

Кенжекозыдан – Шешенбай. Шешенбайдан – Шоқай. Шоқайдан – Қали, Смағұл, Қабдолла. Смағұлдан – Қабиболла, Тасқынбай. Қабиболладан – Көшімбай. Осылардың бәрінің ұрпақтары бар.

Жансүгір батыр

Жансүгір батыр – Қойлы Атығай Баубек батырдың баласы. Баубек бабамыз шамамен 1690 жылдары туып, 1760 жылдары дүние салған. Қалмақтармен жойқын соғыста атақты Қожаберген жырау, кейінірек Бөгенбай батырдың жасақтарының мыңбасшысы болса керек. Баубек батыр қарғайған шағында бәйбішесі Мысықтан Жансүгірді көреді. Қойлы Атығайдың бір баласынан Құдайқұл, Жиес деген екі ата тарайды. Бұл екі ата бертінге дейін енші бөліспей бірге болған. Бүгінде олардың ұрпақтары Көкшетау, Солтүстік Қазақстан өңірлерінде ғана емес, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстарында да тұрады. Құдайқұлда бес бала болған: Әлмәмбет, Жәлмәмбет, Базар, Тікей және Қарабалық. Ен кен-

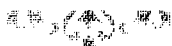
жесі Қарабалықтан бес ата тарайды. Олар: Есенбай, Төлебай, Бөрібай, Саполат, Сүйіндік.

Жансүгірдің батырлық атағы 17-18 жасар кезінде шығады. Үш жүздің баласына жан-жақтан жау анталап, түстіктен Қокан қокандап, теріскейден орыстың назары ауа бастаған кез. Осындай бір кезде Баубектің ескі досы Қараман батыр жасағымен келіп: «Мына жорыққа сарбаздарына бас етіп кімді жібересін?» – деп алдынан өтеді. Баубек ұлы Жансүгірді атапты. Содан бұл жасак құба қалмақпен болған шайқастарда үлкен жеңістерге жетеді. Жансүгір батырлығымен көзге түседі. Басына бак қонып, абыройы аспандай бастайды. Жансүгірдің жанында өзімен аталас Төлебайдан тараған Мырзатай, Жиестен Сарыбай сияқты үзеңгілес серіктері болады. Бұл батырлар елін де, жерін де жауға бермей, тек бірлікті, татулықты ойлаған.

Жансүгір батырдың туған, өлген жылдарынан ешқандай нақты деректер жоқ. Оның өмір сүрген кезеңі шамамен 1700 жылдардың соңғы ширегіне сай келеді. Атығай ұранды жалпақ елдің жауға бастар ұраншысы Андықожа, Баубек батырлар екен. Екеуі – бір-біріне немерелес, аталас жандар. Бұлардан кейінгі қол бастар батыр Жансүгір болады. Атығай ішіндегі Жиес елінен шыққан Сарыбай батырмен тізелес жаугершілікке бірлесіп аттанады екен, әрі екеуі – жан аяспас достар.

Кейін заман тыныштала бастаған кезде Сарыбай батыр: «Жәке, өзіміз болсақ қартайдық. Ұрпағымызға бір қоныс тауып тұрақтайтын орын керек қой. Кейінгі ұрпаққа мұра болып қалар жерді қалай бөлеміз?» – дегенде Жансүгір: «Жиес атаның балалары, оңтүстігің – Азат, батысың – Жамантау, солын Назға дейін болсын. Құдайқұл атаның ұрпағы, Асанқайғы атамыз айтқан «Жүз кетпес, мың бітпес» деген Жолдыөзек бойына қоныстансын», – деп екі елдің тұрағын бөліпті. Жансүгірдің тағы бір жанындағы досы – Нұрым атты ақын кісі. Ол жорыққа шыкса да, елде болса да, іргелес қонып, бірге жүріпті. Оның Теренкөл көлінің құбыла бетіндегі шок теректің бауырында мешіті болыпты. Нұрым дүниеден өтерінде өзін жерлейтін жерді айтып осы араны көрсетеді.

Нұрым ақынның негізі – естек. XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың бас кезінде Есіл бойына келіп орнаған естектерді қуып тастағанда қазаққа үйленген бір естек ағайын

калып қойыпты. Содан туған Нұрым, қазақтың жиені, жас күнінен батырдың жанында айырылмас дос болып өскен. Алғашқы жастық жалын, лапылдаған жігер көңілдерін көкке өрлеткен кездерінде Әлмембет Мырзабай батыр, Жансүгір батыр, Нұрым ақын үшеуі Кенесары Қасымұлы қол жинап жатыр дегенді естіп, соған барып қосылады. Онда бірер жыл болып, әлдебір себептермен елге оралып, ел басқару ісіне кірісіп, Жансүгір би дәрежесіне дейін көтерілген.

Кейін Жансүгір батыр өлерінін алдында өсиет етіп, өзін досының жанына жерлетіпті.

Қызыл империяның идеологиясы солқылдай бастаған кезде ел ес жиып, өткенімізді еске ала бастағанда ұрпақтар Сексен Исаұлы, Ескендір Мырзатайұлы ақсақалдар орны жоғалмасын деп қолдан құйып, бір белгі қойыпты. Ол сол қалпы әлі тұр.

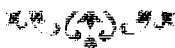
Алқағаш ауылының тұрғыны Молдахмет Сұрағановтың айтуынша: «Жансүгір Баубекұлының туған және қайтқан жылдары туралы нақты дерек жоқ. 1800 жылдардың басында туып, 1880 жылдары кезінде дүниеден өткен болуы керек. Олай дейтінім – біздің Қойлыатығай тұрғындары Есіл өзені бойынан орыс отаршыларынан қуғын көріп «Жолдыөзек» (елдің қазіргі мекені) жеріне көшіп келген соң, 1888 жылы менің әкем Сұрағанның әкесі Әбдірақым 43 жасында қайтыс болып, осы маңайдағы жалғыз зират – Жансүгір мен Нұрым ақынның жанына жерленіпті» (*Молдахмет Сұрағанов. Ауылым – алтын бесігім. – Қызылжар, 2010. – 62-бет*).

Жансүгір батырда төрт ұл болған: Есет, Еспене, Байжан, Жайық. Еспене ертерек дүниеден өтеді. Есеттен – Есмағанбет, Иса. Байжаннан – Мақыш қажы, Аманжол, Көккөз. Жайықтан Смағұл, Ысқақ тарайды. Олардың ұрпақтары бар. Аралағаш ауылында тұрады.

Ержүрек батыр, ділмар шешен, ел қорғаны болған атамыздың зиратын түзеп, басына көрнекті ескерткіш кесене орнатылса дейміз.

Ер Жәнібек Төлекұлы

Бұл – қазақ тарихындағы атақты Жәнібектің бесіншісі. Ол қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл аудан-

нындағы Еменәлі жалы деген орманды, көлді қоныста (Архангелка селосы орналасқан жерде) дүниеге келіп, сол туған жерінде едәуір жасқа келіп, ауырып қайтыс болыпты. Сүйегі сол арадағы Еменәлі батыр зиратына жерленген екен.

Жәнібек – XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген қазақ батыры, әкесінің аты – Төлек, інісінің есімі – Қантай. Қантай – бұл күндегі Қантай Керейдің түп атасы. Жәнібек жағасында дүниеге келген Қайранкөл (Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Архангелка селосының маңындағы көл) оның өз атымен күні бүгінге дейін «Жәнібектің Қайранкөлі» деп аталады.

Жәнібек жасында ауыл молдасынан оқып, хадимше хат танып, діни білім алыпты (шежіре дерегі бойынша).

Жәнібектің елі – Орта жүз Керей, оның ішінде – Ашмайлы Керей, оның ішінде – Тарышы Керей. Тарышы мерген Алтын орда ханы Өзбектің бас ақылшысы әрі қырық уәзірінің бірі болған Танаш батыр Фархадұлының ең кіші ұлы екен. Тарышы мергеннен – 1 бала: Мойын. Мойыннан – 3 бала: Естияр, Достияр, Есжияр. Достиярдан – 3 бала: Ысмайыл, Ысмағұл, Ыскак. Ысмағұл батырдан – 1 бала: Жалбыр. Жалбыр мергеннен – 6 бала: Еменәлі, Ералы, Бегалы, Иманәлі, Сералы, Шерәлі.

Еменәлі батырдан – 2 бала: Сырлыбай, Күнту.

Күнту мергеннен – 2 бала: Қарабатыр, Сейтімбет. Бұл екеуінен тараған ұрпақтарды Еменәлі Керей ішінде Таз әулеті деп атайды. Сейтімбеттен – 3 бала: Елтоқ, Күнтоқ, Байтоқ. Елтоқтан – 2 бала: Жанқадам, Жандамбет. Жанқадам батырдан – 1 бала: Шама – 1 бала: Айтуған – 2 бала: Киікбай, Бөкенбай. Киікбай Айтуғанұлы (1748-1842) атакты би болыпты. Сырлыбайдан – 3 бала: Ырыс, Нұрыш, Өріс. Ырыстан – 4 бала: Қожеке, Құдияр, Төлек, Сақау. Төлек батырдан – 2 бала: Ер Жәнібек, Қантай.

Құдиярдан – 1 бала: Алдай – 1 бала: Қара би – 2 бала: Жабай батыр, Дос Мерген. Ер Жәнібектің немере інісі Алдай би атакты Жабай батырдың атасы екен.

Жәнібек он жеті жасынан бастап батыр болып, көзге түсіп, жұрттан алғыс алған екен. Ол өзіне елдес Толыбай сыншы Дәулен батыр ұлы 1625-1668 жылдар аралығында әскерін басқарып, Харақұла, Батар хонтайжылар басқарған жоңғар-

салмақ басқыншыларынан мұсылман елдерінің жер-суын, мекенін қорғаған кезіндегі қазақ-қалмақ соғысына қатысқан екен. Дүшпандармен соғыста талай ерліктер көрсетіп, жекпекте қалмақтың бірнеше батырын жер жастандырыпты. Жәнібек заманында Салқам Жәңгір, Шығай хандардың, ордаасы Толыбай сыншының оң қолы болған екен. Ол өз тұсында Ер Жәнібек, Жәнібек баһадүр, Сынықшы Жәнібек, Жәнібек сардар деген құрметті атпен мұсылман қауымына мәңгілік болыпты. Ол туралы шығарған Қожаберген жыраудың «Ер Жәнібек» атты, Дәстем салдың «Сынықшы Жәнібек» атты тарихи дастандары болған екен. Бір өкініштісі сол, дастандарды жатқа білетін ақсақалдардың соны 1970 жылға дейін өмір сүрсе де, ешкім осы аталмыш мұраларды жазып алмап жок.

Жәнібек батырдан ұрпақтар бар. Олар Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Архангелка, Үлгі ауылында, облыс орталығы Қызылжар (Петропавловск) шаһарында өмір сүріп жатыр. 1916 жылы «Прием» атты тарихи әрі өмірбаяндық дастан шығарған әйгілі ақын Біржан Берденұлы (1890-1921) осы Ер Жәнібектің сегізінші ұрпағы екені де Солтүстік Қазақстан облысындағы мұсылмандарға мәлім. Ұлы Отан соғысының ардагері, Социалистік Еңбек Ері Есім Шайкеұлы да осы Ер Жәнібектің тоғызыншы ұрпағы. Шоқанның өлімін Шыңғысқа, Зейнепке естіртуші екі адамның бірі әрі Шыңғысқа бас көтерткен атакты Жолаң батыр Сармантайұлы (1811-1898) да осы Ер Жәнібектің алтыншы ұрпағы екен.

Жәпек батыр

Шокан өзінің «Исторические предания о батырах XVIII в.» атты еңбегінде: «Калмыки, посланные для сего, настигли его врасплох на охоте, схватили с несколькими биями, с знаменитым батыром Худайберды атыгаевского рода Джапоком, и привели к Галдану», – деп жазған (*Ч.Ч. Валиханов. Том I. – С. 217*).

*«Балталы, екпінді оттан Оразымбет,
Сырғалы шапшаң оқтан ер Елшібек.*

*Өзіне тірі жанды тең көрмейтін
Тәкаппар Қошқарұлы ер Жәнібек
Қалданға ханмен бірге тұтқын болған.*

*Жолдасы Абылайдың – батыр Жәпек.
Сырттаны – Бәсентиін ер Сырымбет.
Осындай өңшең көкжал жиылыста
Күңіреніп жолбарыстай «жау қайда?»*

деп.

Шоканның Джапек, Мағжанның Жәбек деп айтып отырғандары бір адам – Атығай руының Құдайберді тармағынан шыққан атақты Жәпек батыр. Атақты Қалқаш батырдан 2 ұл – Құдайберді және Бәйімбет болса, олардың әрқайсысынан әлденеше ұл тарап, бас-басына бір ауыл болып кеткендігі тарихтан белгілі.

Тікелей Құдайбердіге келсек, Құдайбердіден – Ақмәліш, одан – Андай, одан – Есенгелді, одан – Рсай, одан – Құлымбет. Құлымбеттен – Көкқұлы, одан – Ораз, одан – Дәуітбай, одан – Жәпек. Жәпектің жеңгедей алған әйелінен Қарасай бұтағы шығады, одан бүгінгі есімі елге мәлім Шахмет Хұсайынов тарайды. Ал екінші әйелі атақты Малайсарының қарындасы Кежектен 5 ұл: Сейтен, Сарықазак (Құткелді), Жауқай, Жарты, Жортушы туған. Сейтен қол бастаған батыр болған. Сарықазакты бес жасында қалмақтарға кепілдікке берілген, атқан оғы зая кетпейтін мерген болған. Жауқай айтқан сөзі алдынан шыққан көріпкел баксы болған. Абылай Сарықазакты кепілдікке берген. Ол қалмақтың ұлы жоқ бір адамына берілген. Құткелді Сарықазак атанған. Есейіп ержеткенде атқан оғы жерде қалмайтын мерген болып, көптің көзіне түскен. Қоңтайшы өзімен бірге аңға алып жүреді екен. Содан қызғаныш туады, одан құтылудың амалын іздестіреді. Соны сезген қалмақ әке Сарықазакқа өзінің қызын қосып, бір түнде еліне аттандырып жібереді. Ол еліне аман оралады. Жеті әйел алған сүйегі Қожа Ахмет кесенесінде дейді. Одан туған ұрпақ бүгінгі Айыртау өңіріндегі Қоскөл, Қаратал, Кириловка елді мекендерінде молынан кездеседі.

Жәпек Абылаймен тұстас, өзіне аса жақын тұтқан сенімді серігі әрі қол бастаған батыры болған.

Алай рет тебінгісін қанға малған ұрыстарда қол бастаған Көпек жайлы арнайы зерттеу жоқ. Бар болғаны көптеген саяхат ерлермен бірге есімі құрметпен аталады. Алайда Көпектің ел қорғаған ірі тұлға болғаны даусыз. Оған оның ұлан ұлы Сарықазактың кепілдікке берілуінің өзі-ақ біраз дәлел аңдатады. Қазақ үшін қадірі биік батырдың баласын кепілдікке беру арқылы Абылай қалмақ жағын сенімді келісімге келуге шақырғандығы да даусыз. Сондай-ақ атакты Мамайсары батырдың туған қарындасы Кежекті Жәпекке бергенде де үлкен мән бар.

2000 жылдың күзінде (қазан айында) Жәпек батырға ескерткіш орнатылды. Батырдың кіндік қаны тамған Жаралы (Казанка) ауылында өткен митингіні ашқан жергілікті шаруа қожалығының жетекшісі Кәдірбай Мәжитұлы батырдың өмір жолын баяндап берді. Аудан әкімі Армия Әбілшәйіров лентаны киіп, ескерткішті ашты. Одан кейін аудан мешітінің бас имамы Өмірзақ қажы хатым оқып, Құран бағынды. Салтанатқа қатысушылар Кириловка селосында мерекелік концертті тамашалады. Соңында Жәпек батырға арналған ас берілді.

Жабай батыр Қарабиұлы

Жабай Қарабиұлы 1703-1795 Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Қарағайлы көлі жал ағашында туған. Қазақтың әскербасы батырларының бірі. Ол Орта еуразия жататын Ашамайлы Керей тайпасынан шыққан сардар Жабай батыр, Көшебе Керей ордабасы Қожаберген мен оның інісі Дәстем сардардан, Балта Керей Тұрсынбай батырдан үлгі-өнеге алған екен. Ол – қазақ-қалмақ соғысының қаһарманы. Жабай 1715-1758 жылдар аралығында жоңғар-қалмақ басқыншыларынан және Еділ сыртындағы қалмақ шапқыншыларынан, түрікпен феодалдарынан туған халқын, оның жер-суын қорғау жолындағы азаттық соғысқа белсене қатысып, үлкен ерліктер көрсетіп, батыр, мыңбасы, сардар ретінде әскери атактарға ие болыпты. Қарабиұлының сол ерліктері Қожаберген жыраудың «Елім-ай» жыр-дастанында, Дәстем салдың «Қаһармандар» атты ерлік киссасында:

*Қарабиұлы Ер Жабай
Жиырма алтыда жасы бар.
Қырылған елге жаны ашып
Жауға шапты аянбай.
Дұшпандарды тойтарды
Тіккен туы жығылмай, —*

деп жырлады. Сонымен қатар Жабайдың ерліктерін Бұқар, Тәтікара, Үмбетей, Жанкісі (Керей), Жанак (бірінші), Көтеш, Шал, Салғара ақындар да жырлапты. Жабай батырдың кейінгі ұлдары: Тоқсан би, Сексен батыр, Мыңжасар мергендерден тараған ұрпақтар Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданында, Қызылжар шаһарында және Ресейге қарасты Түмен облысында тұрады.

Жанкісі жырау

Жанкісі Көшекұлы 1736 ұлу жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының Гүлтөбе-Маманай деген жерінде дүниеге келеді. Сол туған жерінде 1817 сиыр жылы қайтыс болады. Руы — Орта жүз Ашамайлы Керей ішіндегі Көшебенің Таузар тайпасынан. Жанкісінің әкесі Көшек Асқапұлы (1695-1783) да 1723-1758 жылдар арасындағы жат ел басқыншылығына қарсы азаттық соғысқа қатысып, қол бастап батыр, сардар атағын алған адам. Ол жөнінде атақты Қожаберген жырау Толыбай сыншы ұлы (1663-1762) өзінің 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды» оқиғасына шығарған «Елім-ай» дастанында:

*Қиыншылық ылғи болмас, әлі-ақ өтер,
Ерлерім жауды ұзатпай тентіретер.
Бөгенбай, Ерсары, Асқан, Жабай, Көшек
Қалмақты қойша қыар, зар еңіретер, —*

деп жырлайды. Бұл жырдан соғысқа Жанкісі мен Көшектен басқа батырдың атасы Асқаптың да қатысқанын көріп отырмыз. Көшек батырдың соғыстағы ерлігін Қожабергеннен басқа Ақтамберді, Үмбетей, Тәтікара, Бұқар, Жанак (үлкен Жанак), Көтеш есімді ақындар да жырға қосқаны белгілі.

Қожаберген, Дәстем сал, Сегіз сері, Жанақ сияқты Жанкесімнің әкесі Көшек батыр да Қарабас би тұқымынан ертеде елімізге белгілі көп ақын-жыраулар шыққан екен. Көшек батырдың өзі Кіші жүзге күйеу екен, ол белгілі Сырым Датұлының апасы Ақбота сұлуға үйленген. Біз сөз етіп отырған Көшектің көп баласының бірі Жанкісі осы Ақботадан туған. Жанкісі Көшекұлының өмірі өте қиыншылықпен өтеді. Өйткені, ол қалмақпен жаугершілік тұста өмір сүрген. Жоңғар басқыншылары тізе бүккеннен кейін ол Бұқара шаһарындағы медреседе оқып білім алады. Ақындық, жыршылық өнермен айналысады. Жоңғар мен Еділ бойы қалмақтарының шапқыншылығына қарсы азаттық соғысына белсене қатысқан жауынгер ақын екен. Жанкісі сонымен бірге елімізді айтқан соғыста Қожекеұлы Бөгенбай батырдың (1698-1759) жасағында болып, талай-талай жорыққа қатысқан және елімізді бостандық жолындағы күреске шақырып, үгітшілік қызмет атқарған. Ол өзінің тұсында шығарған бір өлеңінде:

*Мен Таузарда Жанкісі,
Жырыма құмар әр кісі.
Ұран сап атқа мінгенде
Соңыма ерген бар кісі.*

*Жау келгенде жасқанбау –
Батырлықтың белгісі.
Мирас болған біздерге
Бабалардың үлгісі, –*

өзі жырлайды. Жанкісі жырау Көшекұлы жас жігіт кезінде өз баласы Орта жүз Ашамайлы Керей Бақсары батыр Райжанұлы (1683-1778) ордабасының мыңбасшысы болып, Еділ-Жаппық бойын қалмақ басқыншыларынан азат ету жорығына қатысады.

Жорықтан еліне жеңіспен оралған кезінде Ырғыз өзені бойында түрікпендер шауып кеткен бірнеше ауылдың үстінен шығады. Шапқыншылыққа ұшыраған ауылды көрген ақын осы жолы өзінің «Бақсары батыр» атты дастанын шығарды.

Жанкісі Көшекұлының Бөгенбай батырға арнаған шығармаларымен қоса Қожаберген жыраудың інісі Бердіқожа

Тобышұлына арнаған «Бердікожа батыр» атты белгілі дастаны бар. Жанкісі ақынның бұдан өзге де «Абылай хан», «Тұрсынбай батыр», «Тайлак мерген», «Ер Сырым», «Батыр Жайнақ», «Ер Ақпанбек», «Азат батыр» атты жыр-киссалары, өзінің кім екені жайында өлені және басқа жыр мұралары ел аузында көп сақталған. Бұлардың дені, әсіресе Қызылжар, Омбы өніріндегі Қорған, Түмен, Свердловск облыстарындағы қазақтар арасында кенінен тарағанын айта кетуіміз керек. Өзіміздің академияда сақталғаны «Керей Бөгенбай батыр», «Бердікожа батыр» дастандары ғана.

Осы арада тағы бір деректі еске сала кетелік. Жанкісінің әкесі Көшек батыр атақонысы Гүлтөбе-Маманайда 1763 жылы қаза болғанына бір жыл толған Қожаберген бабасына арнап ас береді. Ол асқа Абылай хан, Бұқар жырау, Бөгенбай, Қабанбай батырлар, Ақтамберді, Үмбетей, Тәтікара, Көтеш жыраулар қатысады. Жанкісі ақын осы аста Қожаберген бабасына арнап ұзақ жоқтау жыр шығарған.

Бір айта кететін нәрсе, аты елге кеңінен танымал ауыз әдебиеті дүлдүлдерінің бірі осы Жанкісі шығармаларының әлі күнге дейін жиналып, толық зерттелмей келе жатқаны. Жанкісінің Макпуза есімді әйелінен Салғара, Зілғара, Шопан, Орхан, Бұрхан атты бес ұл туады. Осы бесеуі де найзагер, мерген, палуан болғандықтан оларды арқа елі «Жанкісінің бес қаскасы» деп атаған. Бұлардың ішінен Жанкісінің үлкен ұлы Салғараның атақты ақын, композитор болғаны жұртқа белгілі. Оның «Жиырма бес», «Токсан бес» атты өлеңдері қазақ елінің тұс-тұсына кеңінен тараған. Осы Жанкісі Көшекұлының өзге балаларының да өнерлі болғанын ел аузындағы деректер дәлелдейді.

Дәстем сал Қарабасұлы

Әдебиет тарихында аты елеусіз болып, артында қалдырған мұралары жиналмай келген тұлғалардың бірі — XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген суырыпсалма әнші-ақын, күйші-композитор, халық батыры — Дәстем сал Қарабасұлы.

Ақынның туған жері — қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының маңы. Оны сан қырлы өнерге — әншілік, мергендік, колөнершілік және басқа өнердің көптеген түрлеріне өз ағасы Қожаберген жырау Толыбай сыншы ұлы баулыған. Ел аузында сақталған кейбір деректерге қарағанда Дәстем бала кезінде ауыл молдасында, кейін медреседе оқып, өзіміз алған көрінеді.

Аты мәлім өнерпаздың шығармалары көп болуына қарамастан, дені біздің кезге жетпеген, ел есінен ұмыт қалған. Оның шығарған «Қызылжар», «Гүлтөбе», «Қарағай», «Ақ сауыт», «Көктау» атты әндері, «Адырна», «Мір», «Бүкпелім», «Сібір», «Ертіс» деген күйлері, «Жалантөс баһадүр», «Салқам Жоңгір», «Ғаділ Әнет», «Данышпан Қазыбек», «Қайран Әптеке», «Ақша батыр», «Дәстемнама», «Абак ана», «Жаман батыр», «Бозқозыұлы Бөкенбай» атты тарихи-ерлік жырлары да болыпты. Қазір бұл шығармаларды жатқа білетін де, домбырамен тартып, нақышына келтіре айтатын да көнекөз адам қалған жоқ.

Ел ішінде Қарабасұлы жыраудың тек Абылай ханға, Жаман, Баян, Бөгенбай, Тұрсынбай, Малайсары, Қабанбай, Аңнос, Олжабай, Есет, Жәнібек батырларға, Байжігіт күйшіге, Бұқар, Тәткіқара, Үмбетей жырауларға берген баталарының үшнісілері мен «Жаман батыр» деген дастанның үзіндісі, «Дәстемнама» атты тарихи жыры ғана сақталған.

Сонымен, «Дәстемнама» тарихи дастанының қазіргі сан түрлі ауытқымалы пікір қайшылығына толы дүбірлі заман кезімен қарағандағы танымдық қуат-құндылығы неде? «Дәстемнама» нендей толғақты мәселе көтеруімен ғасырлар сын-сегінінен өте келе бізге қымбатты қазына болып тұр? Жауап өзінен көрелік.

Біріншіден, «Дәстемнамада» орта ғасырлар шеніндегі Орта Азия халықтары басынан кешірген сан тарихи өтпелілер жолы шолу түрінде болсын айтылып өтіп, түркі халықтарының тағдыр-талайы, елдік қадір-қасиеті, мекен еткен жер-су аймағы жыр жолдарымен зерленеді. Екіншіден, Сөйрлегі түркі жұртын қан қақсата жүріп, белсенді отарлау саясатын жүргізген Ермак қарақшының жауыздығы мен оның өлімі аталмыш тарихи мұрада өз кезеңі тұрғысымен алып

қарағанда алғаш рет көркем шығармаға арқау болып, біршама айқындықпен ашылып көрсетіледі.

Жалпы Ермактың өмірі мен өлімі жөнінде нешеме килы, қайшылықты пікір-байламдар бар. Алайда, «Дәстемнама» дастанының тарихи айғақты көлденең тартуы тұрғысынан келсек, халық жадында сақталып келген Ермак өліміне қатысты «итке талатып өлтіруі» нұсқасының өміршеңдене түсетінін байқаймыз. Сол секілді «Дәстемнаманы» жырлаушы Ермакты Жармақ деп, оның әкесі Тимофейді – Темепей, Ібір-Сібірді жаулаушы саудагер-алпауыт Строгановтарды – Ыстыраған, Ібір-Сібірдің кіші санды халықтарын казак тілінің ауызша айтылу мақамына қарай әр түрлі айтып, жырлай береді.

Жырдағы:

*Қазақтың бегі – Ер Дәулен
Жармақты (Ермакты) бөген соғысып,
Қарсы тұрды көлденең.
Орта жүз Керей Сейдек те
Ер еді асқан санаттан.
Сүйреп әкеп Жармақты
Қабаған итке талатқан, –*

деген шумақтарындағы Ермакты итке талатып өлтірген Сейдек батырдың Көшебенің Еламан атасынан тарайтынын айтады. Еламан атаның кейбір ұрпақтары Жамбыл ауданында тұратынын көпшілік біле бермеуі мүмкін.

Есет батыр Қожабергенұлы

Есет батыр Қожабергенұлы 1688 жылы Жамбыл ауданындағы Гүлтөбе жерінде туған. 1772 жылы Түмен облысы Есет ауданында қайтыс болған.

Есет – Қожаберген жыраудың төртінші баласы. Самарканд медресесін бітірген. Қазак-қалмақ соғысында қол бас таған батыр болады. Есет татар, башқұрт, қазақтардың біріккен қолын басқарады.

Есет батырдың ерлігі жайлы Дәстем сал, Жанкісі, Тәтікара, Үмбетей, Жанак, Көтеш ақындар жырлап өткен.

Сібір татарлары билері мен бектерінің өтінішімен Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан Сібір татарларына басшы (шора) қылып жібереді. 1746-1772 жылдар арасында татар аймағының шорасы (кіші хан) болады. Қазіргі Ресейдің Түмен облысында өзі басқарған елден ағатын бір өзен Есет өзені деп, бір аудан Есет атымен аталады, орталығы — Есет қаласы.

Құлеке батыр

*Күңіреніп ойлағанда Алаш жайын
Жанымды орай берсе ұлы уайым,
Кеудеме күннің нұры толғандай боп,
Жырлаймын алты Алаштың Абылайын, —*

Мен Мағжан ақын мадақтаған Абылай ханның маңында топтасқан, сыртқы жаулардан ел қорғаған ерлер-батырлар, шешен-жыраулар, атакты билер көп болғаны тарихтан белгілі. Еліміздің тарихына, Абылай ханға қатысты жазылған түрлі ғылыми еңбектерде, көркем шығармаларда Қанжығалы Бөгенбай, ҚараКерей Қабанбай, Шақшак Жәнібек, Шапырашты Наурызбай, Бұқар жырау, Төле би, Қаз дауысты Қанбек би, Әйтеке би, Қанай би, басқа да аты белгілі батырлар мен билер туралы сөз болады. Бұл орынды да. Дегенмен, осы тұлғалардан кем еңбек етпеген, азаттық үшін жан аямай күрескен, хан санатында жетекші орын алып, сындарлы саясатқа тікелей араласқан, Алаш ісіне ақыл-кеңесін аямаған, орақ әр түрлі себептермен осы күнге дейін кең айтылмай жүрген ел ардагерлері де аз емес. Сондай Алашқа еңбегі сіңген ерлердің бірі — Құлеке Тәнірбердіұлы.

Құлеке батыр туралы жиған-терген деректерге сүйеніп, тонығырақ әңгімелейік. Құлеке батыр — Абылай ханның сенімді серігі, оң қолы болған тарихи тұлға. Ол батырлығымен өмірге өз заманының көрнекті мемлекет қайраткері болып, Абылайдың елшілік қызметін де атқарған, ел ағасы ретінде ел-жұрт беделге ие болған. Кейін де ел-жұрты оның аруағын

қадір тұтқан. Ол қайтыс болғаннан кейін сүйегі құрметтеліп, қасиетті Қожа Ахмет Иассауи кесенесіне қойылған.

Құлеке батырдың ататегіне келсек, былай өрбиді: Атығай ішінде Бәйімбет. Одан – Жоламан. Жоламаннан – Дәулетай. Дәулетайдан – Тәңірберді (ел ішінде Тәйірберді деп те жүр, шындығы – Тәңірберді). Тәңірбердіде төрт ұл болыпты: Тілеке, Құлеке, Қожаберген, Ақан-Барак. Құлекеде алты ұл болған: Бөбеке, Мәнке, Тілеуке (Шал ақын), Шардақ, Қазакбай, Жүсіп.

Құлеке 1710 жылы туып, 1771 жылы қайтыс болған. Ол Абылай ханнан бір жас үлкен, одан он жыл бұрын, 61 жасында дүниеден өткен. Оның 61 жасында дүниеден өткендігін өзінің туған баласы Тілеукенің (Шал ақынның) әкесіне жоқтау ретінде айтқан мына өлең жолдары да растайды:

*Құлеке жиырмада арқар еді,
Отызда би, қырқында дарқан еді.
Кешегі дулап өткен Құлекенің
Алдынан орыс, қазақ тарқап еді.*

*Алпыс бір мүшел келді мерттей болып,
Өтпедің сол мүшелден серттей болып.
Кешегі дулап жүрген ер Құлеке
Су тиген сөне қалдың өрттей болып!*

Тарихи құжаттарда Құлекенің есімі бірінші рет 1742 жылғы тамыз айында кездеседі. Сол 1742 жылдың 23-30 тамыз күндері Орынбор қаласында Орынбор комиссиясының начальнигі, тайный Кенесник сенатор И.И. Неплюевтің алдында орыс патшайымына адалдығы туралы қазақтың бір топ батырлары мен билері ант берген. Солардың ішінде Құлеке батыр 26 тамыз күні отыз бесінші болып ант беріпті. Қарасай батыр он тоғызыншы болып берген. Яғни, бұл екі батыр бір мезгілде ант беріп, кездескен деуге болады. Бұл №96 құжат «Русско-казахские отношения в XVI-XVIII веках» деп аталатын 1961 жылы Алматыда басылып шыққан кітапта (222-бет) берілген.

Бұдан кейінгі жылдары Құлеке батыр орыс үкіметімен жақсы қатынастарда болады. Абылай хан атынан әлденеше рет

ешілікке барады. Орыс үкіметінің ресми құжаттарында оның есімі жиі кездеседі. Олардан Құлеке батырдың өз заманында аса ықпалды, беделді адам болғандығы көрінеді. Құлекенің Орта жүз атынан ант берген 148 би-батырлардың бірі болып, солардың қатарынан орын алуы оның өз заманында ру ішінде үстемдігін жүргізген беделді атқамінер болғанын танытады. Жазба құжаттарда оны батыр немесе старшина деп атап отырған.

Шал акын өзінің бір өлеңінде әкесі Құлекенің атақты батыр болғанын атап өтеді:

*Құдай жақсы жаратқан Нүрекені айт,
Елде жақсы бар болса бір-екіні айт.
Атығайда төрт қасқа батыр өткен
Жантелі, Жәпек, Тілеке, Құлекені айт! –*

мен Атығай ішіндегі атақты төрт батырдың қатарына әкесі Құлекені де қосып атайды.

Бұл батырлардың екеуі – Жантелі мен Жәпек Атығайдың Құдайберді, ал Тілеке, Құлекелер – Бәйімбет атасынан. Тілеке мен Құлеке – бір туысқан ағалы-інілі бауырлар. Тілеке Құлекеден он жастай үлкен болса керек. Ол Жантелі, Жәпек батырлармен тұстас екен. Тілеке – Әбілмәмбет ханның тұсында жасаған атақты батырлардың бірі. Жоғарыда аталған кітапта («Русско-казахские отношения...») мынадай жолдар бар: «Генерал-лейтенант подарил хану (*Абильмамбету*. – *А.М.*) белый хрептовый, пансырь железной, Абылай султаны – пансырь железной. Джанибек батыру пансырь такой же. Тілеке батыру – пансырь же» (*167-бет*). Яғни, патша үкіметі Тілеке батырды да жоғары бағалаған.

Құлеке – Атығай руының рубасы, атқамінерлерінің бірі. Ол өмір бойы дерлік Абылайдың қол астында, хан ордасында қызмет атқарады. Ол кезде Орта жүз ханы Әбілмәмбет Түркістанда тұрады да, Абылай сұлтан Көкшетауда болып, Құлеке, тағы басқалары оның тапсырмасын орындаушылар болады. Осыған байланысты олардың есімі Орта жүз ханлығына, Абылай әкімшілігіне қатысы бар Ресей шекара приказдарымен, шекара комиссиясымен жазысқан қатынас қа-

ғаздарда, ресми құжаттарда жиі кездеседі. Ресми құжаттарда (документтерде) Құлекенің есімі 12 рет кездеседі. Олар – №93, 205, 233, 236, 237, 240, 247, 251, 257, 262, 267 санды документтер. Бұл документтер (құжаттар) 1742 жылдың тамыз айынан 1765 жылдың қаңтар айына дейінгі уақыт ішінде хатқа түскен.

Осы документтерге қарағанда Құлеке батыр 1742 жылдан 1765 жылдың қаңтарына дейін – 24 жыл бойы Абылай ордасымен тығыз байланысты болып, қызмет көрсетеді. Абылай оны әр түрлі ұсақ нәрселерден бастап, ел дауын, кісі құнын шешуге, тіпті шекара комиссиясына қатысты саяси мәселелерге дейін жұмсап отырған. Мысалы, Абылай жоғалған аттарын іздетіп оны Ойыл әскери линиясына, Ертістің ішкі жағына мал жаю үшін рұқсат сұратып сыртқы істер коллегиясына және азық-түлік әкелу үшін Святой Петр қорғанына жіберді («*Казахско-русские отношения в XVI-XVIII в.в.*» 620, 623, 660-беттер). Кейде Абылай Құлекені Құлсарымен бірге саяси мәні бар ресми істерді бітіріп келуі үшін өз атынан жұмсап отырған. 1753 жылы наурыз айында Абылай Құлсары, Құлеке батырларды жоңғар шапқыншыларына қарсы көмек сұрауға Орта жүз Атығай руының атынан Троицк қорғанына елшілікке жібереді (*Сонда, 675-бет*). Сол жылғы сәуірдің 19-ында жазылған документте Құлеке батырдың сол жылдың жазында Абылайдың орнына Троицк қорғанына немесе Орынбор қаласына баратыны жайында келісім бергені айтылған (*Сонда, 614-бет*).

Ресейдің сыртқы істер алқасының Орынбор губернаторы А. Давыдовқа 1760 жылғы 18 шілдеде берген жарлығында Құлеке батырдың қазақ ішінде аса атакты, беделді адам екендігі айтылып, онымен жақсы қатынаста тұру керектігі, лайықты сый көрсетілуі қажеттігі ескертіледі.

Аталған кітаптағы («*Русско-казахские отношения...*») 240 документте «өте құпия» деген айдармен Ф. Гордеев деген аудармашының Троицк бекінісінің коменданты П. Роденге Абылай сұлтанның ордасына Орта жүз қазақтарының Қытаймен қарым-қатынасын байқауға барғаны туралы 1761 жылдың 3 шілдесінде жазған рапорты берілген. Енді әлгі рапортты сол калпында орыс тілінде келтірейік:

«Первое. По отправлении от Вашего высочородия минувшего мая от 26-го числа, июня 22-го дня к Абылай султану я прибыл и письмо Вашего высочородия ему, Абылаю, отдал, которое того ж дня при собрании довольного числа киргизов и при мне через ево, Аблаева, писаря прочтено, которой, как тем письмом и присылкою меня был доволен. Посланные ж со мною к старшинам Кулсаре и Кулеке батырами Вашего высочородия письма им персонально не вручен затем, что до прибытия моего к ним задесять дней уехали они из домов своих по отдаленные крайние Среднего же орды Аблаева владения, кочующие близ границы калмыцкой в пуссте оставшей землицы киргиз-кайсацкие улусы для разбирательства учинившегося между двух киргизцов смертного убийства» (Сонда, 620-бет).

Бұл құжаттан Құлекенің орыс чиновниктерінің алдында беделді екенін көреміз және оның орыс тілін бірсыдырғы білгені де анық.

Құлекенің Ресей үкіметіне беделді екенін Сібір әскерлерінің командирі генерал-поручик И. Шпрингердің сыртқы істер алқасына 1764 жылғы 16 карашада жазған мына рапортынан да көреміз.

«...В 1761-1764 г.г. Султану Абылаю ежегодно только из крепости святого Петра отпускалось 212 пудов зерна, муки, хлеба. Его брату султану Юлбарсу, батырам Кулсары и Куляки того же время выдавалось по 100 пудов в год» (В.Я. Басин. *Россия и казахские ханства в XVI-XVIII в.в. — Алма-Ата, 1971 г. — (стр. 204).*

Құлекенің есімі соңғы рет 1765 жылдың қаңтарында жазылған «Сыртқы істер алқасының казактарға астық сату жөніндегі жұмысының көшірмесінде» аталады. Бұдан кейін ресми документтерде Құлеке туралы ешбір дерек жоқ.

Құлеке батырдың ата-бабалары бұрын Сыр бойында тұрса керек. «Ақтабан шұбырынды...» кезінде халық босып көшкенде олар да көшіп, осы күнгі Ақмола облысына қарасты Ақит станциясының маңына орналасыпты. Құлекенің атакты ұлы Тілеуке (Шал акын) сонда 1748 жылы дүниеге келген. Болашақ акын ес біліп, ержетіп қалған шағында Бәйімбет, Құдайберді тайпалары Есіл бойына қоныс аударады. Бұл жерді мекендеген естектермен соғыста Құлекенің ағасы Тілеке қаза табады. Алайда, осында көшіп келген казактар өздерінің

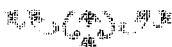
басшысы Құлеке батырдың қайраты аркасында естектерді Есілден ығыстырып шығарады. Естектердің Шуда, Бағанаты, Сарыбұлақ есімді үш батырын Құлекенің жекпе-жекте өлтіргені туралы тараған аңызды осы күнге дейін көнекөз қариялар айтып отырады. Ал еліміздің белгілі халық ақыны Ахметжан Нұртазин былай жырлаған:

*Сарыбұлақ, Шуда менен Бағанаты,
Естектің батыры екен шыққан аты.
Соғысып, сойылдасып берілместен,
Белдеуден босамапты байлаулы аты.*

*Тілеке сол ұрыста қаза тапты,
Құлеке ашуменен ерттеді атты.
Өлтіріп Бағанаты, Сарыбұлақты
Ағасы Тілекенің кегін апты.*

Бұл оқиғаның дәл қай жылы болғаны белгісіз. Аханның шамалауынша, бұл 1750-1760 жылдардың шамасы, өйткені «Ақтабан шұбырындыдан» кейін Бәйімбет тайпасы Көкшетау маңында 25 жылдай тұрған екен. Содан соң Есілге келіпті. Бұл есеп шындыққа келеді. Орыс үкіметінің ресми документтерінен Құлеке батырдың ауылы 1761 жылы Есіл бойында көшіп жүргенін білеміз. Алайда Құлекелердің бұл жерді нақты қашаннан бері иемденгенін дәп басып айту қиын.

Құлеке қайтыс болғасын Есіл өзенінің жағасындағы Аютас деген жерге қойылады. Ол өзі дүние салар алдында денесін Түркістанға, ханның, әулие-әмбиелердің қасына апарып жерлеуді өсиет еткен көрінеді. Соңынан сонау алыстағы Түркістанға Бетпақдаланы басып өтіп, жылқы терісіне оралған мәйітті бірнеше салт атпен айшылық жол жүріп, атақты Қожа Ахмет Иассауи кесенесіне апарып, жер-ананың құшағына тапсырған баласы Тілеуке (Шал ақын) екен. Сөйтіп, ол әке өсиетін бұлжытпай орындап, перзенттік борышын риясыз атқарыпты. Оның бейітінің басында ескерткіш құлпытасы осы күнге дейін сақталыпты. Ол туралы Құлеке батырдың жетінші ұрпағы, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі Аманжол Қошанов ана бір жылдары әкесі Қошан марқұммен арнайы барып, Түркістандағы Қожа Ахмет Иас-

сауи кесенесіндегі Құлеке бабасының қабірінің басына зиярат жасап қайтқандарын айтқан болатын.

Құлсары батыр

Уақыт көші ілгері жылжыған сайын аттары аңызға айналған ұлы бабалардың ел басына күн туған кездердегі еліне қамқор болғаны, жаудың құтын қашырып, бітбес даудың түйінін бір ауыз сөзбен шешкендігі, ат сүрінгенше ақыл тапқан даналықтары жаңғырып, жарқын істері еске түсуде. Өздерінің ақыл-айла тапқырлығымен елін қырғынға ұшыратудан сақтаған осы сияқты тұлғалардың алар орны ерекше екені сөзсіз. Алаштың ардақтыларына, киелі бабалар рухына тағзым ету, өскелен ұрпаққа үлгі ету – бәріміздің парызымыз.

Құлсары батыр Бөріұлы кім? Оның Отан тарихындағы, өзінің өңіріміздің тарихындағы орны қандай? Енді осы сауал-тар айналасында әңгіме қозғайық.

Жоғарыда аталған зерттеулердің деректері бойынша Құлсары бабамыз 1715 жылы туып, 1776 жылы қайтыс болған.

Батыр бабамыздың ататегі туралы айтар болсақ, Орта жүз Арғын руының Атығай атасының Құдайберді тармағынан тарайды. Құдайбердінің алты баласы болған: Есенгелді, Ырсай, Андай, Ақмеліш, Жамет, Құлымбет. Ырсайдың алты баласының бірі – Бөрі. Бөріден Құлсары туады. Құлсарыдан – Құлыбек, Тау, Бейсеу, Ораз, Мамет, Қалдаман алты балалар туған. Құлсарыдан туған осы алты баланың ұрпақтары өзіміздің Солтүстік Қазақстан облысында және республикамыздың әр жерінде тұрып жатыр. Біраз ұрпақтары бабасының мазарының ашылу салтанатына қатысты.

Құлсары батырдың Отан тарихындағы орнын Құлеке бағтырдан бөліп айтсақ тарихи әділдік болмас еді. Орта жүздің ханы Әбілмәмбет Абылайдың сұлтан кезінде оған Есіл өзені бойына қоныстанған Атығай-Қарауыл елінің билігін бергенін тарихтан білеміз. Абылай сұлтан бұл елді екі болысқа ру жігімен бөліп басқарды. Абылай заманында әкімшілік бөлініс жағрафиялық емес, румен бөлінетін. Қазіргі картамен айтар болсақ, Петропавл қаласынан Николаевка селосы төңірегіне

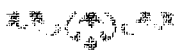

дейінгі қоныстанған елді Құлсары батыр басқарды, бұл ел Құдайберді болысы деп аталды. Ал Николаевка селосынан әрі қазіргі Шал ақын ауданы жерін Құлеке батыр басқарды, бұл ел Бәйімбет болысы деп аталды. Абылай сұлтан бұл екі ел басшысына «старшина» атағын алып берді.

Кейін Орта жүздің ханы Әбілмәмбет Абылай сұлтанға үлкен сенім артып, Орта жүз елін билеу тұтқасын қолына берген уақытта Абылай сұлтан сенімді серіктері – Құлсары мен Құлекені Атығай елі ғана емес, бүкіл Орта жүз еліндегі дау-дамайларды шешуге араластырды. Елдің ішкі жағдайы ғана емес, Абылай ең сенімді қос батырын сыртқы дипломатиялық істерге де пайдаланды. Әсіресе Ресей елімен қарым-қатынасты осы батырлары арқылы басқарып отырды. Бұған орыс архивтеріндегі деректер жетіп артылады. Бұның бәрі жоғарыда аталған зерттеушілердің баспа беттерінде басылған мақалаларында жазылған. Оны қайталамадық. Алайда Құлсары бабамыздың бейбіт уақытта ел басқарған ел басшысы, ол кездегі сөзбен айтқанда, «старшина» ғана емес, ел қорғап жауға шабар батыр, әскери қолбасшы болғанына архив құжаттарынан дерек келтірейік.

1756-1757 жылдары Қытайдың Әскері Жоңғар мемлекетін талқандап, казак шекарасына қауіп төндірді. Осы кезең туралы Р.Б. Сүлейменов пен З.А. Моисеев: «Положение становилось критическим. Повстанческие отряды в Джунгарии были окончательно разгромлены карательными отрядами, население поголовно вырезано... Многие султаны и старшины откочевали вместе со своими улусами под защиту русских крепостей. Несмотря на это, Абылаю, Кулсаре и Кулеке батырам удалось собрать шеститысячное ополчение и в первых числах июня 1757 года выступить в поход», – деп жазды (*«Абылай хан: внешняя и внутренняя политика» кітабында. 1988, 72-бет*).

Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің профессоры Зарқын Тайшыбек «Абылай» атты кітабында «1757 жыл 30 қараша. Железин бекінісінен түскен рапорт.

Бұл Абылай сұлтанның әскеріміз, басшымыз – Қожа-өзген. Бір мың түндікпен Ертісті жоғары бойлап көшіп барамыз. Бұл жерде екі түн тұрамыз да, Осморыж бекінісіне өтсе одан әрі Құлсары батырдың әскеріне қосыламыз. Оның он мың әскері бар. Ертістің жоғарғы ағысында тұр» (*Омбы архиві. 1-қор, 1-мізбе, 118-іс, 65-бет*).

Құлсары бабамыздың батыр, қолбасшы болғандығына осы сияқты деректерді көптеп келтіруге болады.

Елші бабамыздың әулиелігі жайында бірер сөз. Расын айту керек, егер де орыс мемлекетінің мұрағаттары болмаса, казак тарихының біраз беттері жазылмай қалар еді. Оған дәлел, Құлсары бабамыз туралы қолда бар барлық деректерді деп шешуге болады, орыс мұрағаттарынан алынды. Орыс мұрағаттық құжаттары бойынша жазылған «XVI-XVIII ғасырлардағы казак-орыс қатынастары» (*Алматы, 1961 жыл*) кітабында Құлсары бабамыздың есімі отыз шақты құжаттарда кездеседі. Осы құжаттардағы Құлсары есімі «Кульсары батыр», «старшина Кульсары» деп жазылса, кей жерлерде «ясновидец Кульсары», «предсказатель Кульсары», «лекарь Кульсары» деп табылған. Бұған қарағанда Құлсары бабамыздың көріпкелділік екендігін казак халқы ғана емес, сол кезде көрші орыстардың өзі мойындағанын байқауға болады.

Содан бері үш ғасыр уақыт өтсе де, осы уақытқа дейін ширатына тәуап етіп, дертіне шипа тауып жүргендер бар. Бұл туралы «Солтүстік Қазақстан» газетінің 28 сәуір күнгі нөмірінде бабамыздың әулиелігі туралы арнайы мақала жарыяланған болатын.

Соңғы кезде, әсіресе, Құлсары батырды «Абылайдың барлық ісін хабарлап отыратын патша өкіметінің жансызы» деп жазсақ пікірлер айтылып жүр.

Рас, Құлсары батыр өзінің анты бойынша патша өкіметіне адал қызмет етті. Мұны теріске шығаруға болмайды. 1742 жылдың 25-30 тамызында үш жүздің 128 батыры мен билері, старшиналары Ресей мемлекетінің бодандығын мойындап, адал қызмет етеміз деп қолдарына ұстаған Құрандарын сүйіп, Алла дұшпанын ант бергенін тарихтан білеміз (*Присяжный лист хана Абульхаира, султана Ерали, батыров, биев и старшин Малого, Среднего и большого жузов. АВПР. Ф.122, 1742 г., д.л.л. 158-169*).

Олардың арасында Орта жүздің батырлары мен билерімен бірге Құлсары мен Құлеке де Құдай атынан ант берді. Сондықтан діндеріне берік Құлеке мен Құлсары да анттарын бұзбай, патша өкіметіне адал қызмет етуге тырысты. Мұны архив құжаттарынан анық байқауға болады. Ислам діні бойынша да адамдардың өзі өмір сүрген қоғамына қарсы шықпай, сол қоғамға қызмет етуді теріске шығармайды. Немесе Ресей елі үстемдік еткен, кешегі Кеңес өкіметіне беріле қызмет еткен адамдарды сатқын деп жазғырып жатқан ешкім жоқ қой.

Екіншіден, Абылайдың айлакерлік сыртқы саясатын түсінбеушіліктен де болу керек, Құлсары Қытаймен байланысқа қарсы болды. Жалғыз Құлсары батыр емес, Абылайдың немере туысы Салтамет сұлтанның, бұдан кейін старшын болған оның баласы Орыс сұлтанның да Абылайдың жүріс-тұрысын Ресей өкіметіне хабарлап отырған хаттары архивте бар. Сондықтан бұл старшындардың бәрін Ресей өкіметінің жансыздары деуге болмайды.

Абылайдың Қытаймен қатынасын бақылап отыруды көбіне Құлсарыға тапсырған, оған төмендегі құжат дәлел бола алады. 1760 жылдың 18 шілдесінде жазылған Ресей Сыртқы істер алқасының жарлығынан үзінді келтірейін: «Абылай сұлтан да жоңғар жерлеріне көшуді ниет етулі. Алайда, Абылай сұлтанның қарауындағы қазақтарды жоңғар жеріне көшіп кетуден Құлсары батыр тежеп отыр... Орта жүз жөніндегі саясатымыз: оларды Қытай қарауына өтіп кетуден тежеп ұстау және қазақтардың Қытаймен байланысын үнемі бақылап отыру керек. Ол үшін Абылай сұлтанға, Құлсары және Құлеке старшындарға жалақы тағайындау керек» («XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары». – Алматы, 1961 ж. №236, 607-бет).

Бұл құжаттан Құлсарының қазақтардың Қытайға емес, Ресейге тәуелді болғанын қалағаны көрініп тұр. Бұл үшін Құлсарыны Ресейдің жансызы деп айыптау – аруакка жасалған қиянат. Бұл арада қазақтардың Қытайға емес, Ресейге бағынғанының озық рөл атқарғанын айтып жатудың қажеті жоқ. Құлсары мұны сол уақытта білген деуге болады.

Құлсары бабамызды зерттеушілерге көлденең тартылып отырған сұрақтың бірі – бабаның денесі неге Жалғызтау жеріне жерленген? Бұл орынды сұрақ, өйткені қазақ халқының ата дәстүрі бойынша мүмкіндігінше қайтыс болған адам өзінің атақонысына, бабаларының зиратына жерленуі керек. Құлсары батырдың Қызылжар өңіріндегі атақонысы, яғни Абылай атасының Құдайбердіден тарайтын Ырыс ұрпақтарының атақонысы Есіл өзені бойымен алғанда қазіргі Нижегородка селосынан бастап Петропавл қаласына дейінгі араша жерді алып жатады екен.

Орыс архивтерінің деректері Құлсары әулие бабамыздың Абылай тайпасының Құдайберді атасы елінің старшинасы болған уақыттағы қонысы қазіргі Бескөл, Архангелка селоларының маңы болғанын анықтайды. Осы араға орыстардың Құлсарыға ағаш үй салып бергені де жазылған. Осылай бола тұрса неге Жалғызтау жеріне жерленген?

Біріншіден, Жалғызтау Құлсары батырдың жаз жайлауы болған екен. Бұған дерек мынадай:

Орынбор облысы мемлекеттік архиві: РГАДА. Ф. 248, оп. 113, д. 864, л.13-19.

О секретном деле. Государственной Военной коллегии. Ишимаго Кенесника и Оренбургской губернии губернатора Шувалова.

Абылая владения киргизцы (*қазақтар – С. Жұмабаев*), старшины Кулсары и Куле (*Кулеке – С. Жұмабаев*) кочевание имеют за Ишим-рекою, и следуют кочевьями все улусы вверх по течению реки Ишима, по степи в полуденную сторону. **Старшина Кулсары кочует при урочище Илгистав** (*Жалғызтау – С. Жұмабаев*), Куле – вблизи Ишим-реки в вершинах речки Борлык...»

Архив құжатының бұл дерегі Жалғызтау жері батырдың жаз жайлауы болғанына дәлел бола алады.

Екіншіден, Жалғызтау жерінде Абылай ханның шаруашылық орны (усадыбасы) болған. Тағы бір дерек: Шокан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің профессоры, тарих ғылымының докторы, Абылай және оның заманын зерттеуші Қадыржан Абуев «Хан Абылай и его время» деген еңбегінің («Елорда» баспасы. – Астана, 2006 ж.) 201-бетінде былай деп жазады: «Другую усадьбу Абылаю поставили

близ реки Ишима в горах Енгизтау (точнее – Жалгызтау) по личному распоряжению вице-канцлера графа Воронцова в 1765 г. Она состояла из нескольких деревянных домов на каменном фундаменте и хозяйственных построек. И здесь Абылай завел землепашество и рыболовство на близлежащем озере Тарангул. По словам Левшина, построив Абылаю «дом со всеми нужными принадлежностями и помещениями, обнесли оный валом в виде крепости».

Тарихшы Қадыржан Абуевтің айтуы бойынша Абылай ханның шаруашылық орны (усадьбасы) қазіргі Жалғызтау жанындағы түрменің жанында болған, салынған үйдің іргетасы кейінгі уақытқа дейін сақталып келген екен.

Ауызша жеткен деректер бойынша атакты Марал ишанның әкесі Нұрымбет Керей Құрман мен Құлсары емші, әулиелерді Абылай хан өзіне емші, алдағыны болжап отыратын көріпкер әулие ретінде жанында ұстап отырған. Бұл да Құлсары әулиенің Жалғызтау жерін мекен етіп, осы жерде жерленуіне дерек бола алады.

Жалғызтау өңірі әулие-батырлардың пантеоны іспеттес, бұл жерге Құлсары, Төлек, Максұт, Естек, Зейнолла сияқты бес әулие жерленген. Осы әулие-батырлардың ішінде Құлсары мен Қарауыл Төлек Баянұлы екеуі бір жылда туып, бір жылда қайтыс болған, екеуі де қазақ-қалмақ соғысының батырлары. Екеуі де Жалғызтау етегіндегі қатар жатқан екі қырат төбеге жерленген. Кім біледі, мүмкін екеуі Ағынтай мен Қарасай батырлардай қатар жерлеуді аманат еткен болар.

Мендеке батыр

Мендеке батыр Байжігітұлы шамамен XVIII ғасырдың орта кезінде туып, XIX ғасырдың бас кезінде дүниеден өтсе керек. Өйткені, оның үлкен ұлы белгілі Шәңкі шешен 1811 жылы туған деп жазылып жүр. Шәңкіден кейін туған Арқай, Шоқай, Шауыпкел, Батырақ, Мендібай, Белгібай есімді балалары болған. Соған қарағанда Мендеке батыр шамамен 1750 жылдары туып, 1820 жылдары дүние салды деуге болады. Жас шамасына қарағанда ол Абылай ханның қалмақтармен және қытайлармен соңғы соғыстарына қатысқан. Біздің өңірдің

герін сыртқы жаулардан қорғаған. Ел аузындағы бір аңызға қарағанда ол ел, жері үшін, Отаны үшін соғыста шәһит болған. Оның сарбаз жолдастары батырды өзінің қару-жарағымен боса жерлеп, моласының үстінен биік қорған жасаған (оба).

Екінші бір аңыз бойынша, қорғанның (обаның) астында көрші тайпалардың өзара таласын тоқтатамын деп жүргенде қараланып каза тапқан батыр жатыр делінген.

Қазіргі Қостанай облысының Урицкий ауданында тұрғын батырдың ұрпақтарының айтуы бойынша, XVIII ғасырдың екінші жартысында ру-тайпалардың мал жайлайтын жерлерге таласы кезінде Мендеке батыр өз жерін Алтай, Ақсуат Керейлерден қорғап жүргенде мерт болған көршеді. Өлерінің алдында батыр өзінің денесін Қанжығалы мен Алдай-Ақсуат руларының шекарасында жерлеуді өсиет етіп тапсырыпты. Ондағы айтқаны рулар осы шекараны сақталып бір-бірімен қактығыспай бейбіт, тату болсын деген екен. Оның бұл өсиеті ұрпақтан-ұрпаққа тарап, әлі күнге ұмылмай, ел жадында сақталып келеді.

Батырдың сүйегі жатқан жер Тимирязев ауданындағы Ақжан селолық округіне қарасты Приозерное селосынан 3 км қашықта. Көпке дейін ол жерде кімнің мәйіті жатқанын ешкім білмеген. Тың игеру кезінде сырттан келген тың игерушілер сол маңайдағы жерді жыртып жүріп зираттың шетіне келіп, онда да жыртқалы жатқанда жергілікті Ақжан селосының башары тұрғыны агроном Иван Яковлевич Дроконов оларды тоқтатып: «Бұл ескі зират қой, әне бір белгі тас та тұр, қазір мен қариялардан білейін», — деп тракторларды бұрғызып өткереді. Содан селодан бір-екі қарт кісілерді әкеліп, тастағы өңірілінін бара жатқан жазуды оқып, бұл жерде жатқан Мендеке батыр екенін білді. Кейін мұны естіп Урицкийден Мендеке батырдың туыстары келіп, зиратты қоршап, құлпытасын түзіп, жондеп, көрнекті етіп қояды. Содан кейін сол кездегі Приозерное селолық округінің әкімі Байдалина Сайран Қазақбақықызы 2001 жылғы 5 қазан күні Мендеке батырдың зиратын тарихи ескерткіш ретінде заңды түрде қорғауға алады.

2007 жылғы 29 маусым күні Мендеке батырдың басына қиын кірпіштен арнайы кесене салу жұмысы басталды. Оны салушы қолға алған батырдың кейінгі туыстары — ағайынды Байдаловтар. Кесененің жобасын жасағандар — алматылық ар-

хитекторлар. Ал батырдың туған елінде, Урицкий ауданында (Сарыкөлде), батырға арналып ас беріліп, дұға бағышталды. Оған мыңға жуық адам қатысты. Сөйтіп көптен ұмыт қалған батыр халқына қайта оралды.

Ал батырдың шежіресі бойынша ұрпақтары мынадай: Байжігіттен – Мендеке. Мендекеден 7 бала: Шәңкі, Арқай, Шоқай, Шауыпкел, Батырақ, Меңдібай, Белгібай. Шәңкіден – Төкіш, Тұрлыбек, Сарыбек. Шоқайдан – Баймағамбет, Әбен. Баймағамбеттен 6 бала: Ахметжан, Әбітжан, Мырзахмет, Рамазан, Дүйсенбі, Ғалым. Ғалымнан – Амантай, Ғабиден, Аманбай. Бұл деректерді 2002 жылы 7 қыркүйекте Қостанайдан келген Мендеке батырдың ұрпақтарынан көп жыл Ақжан мектебінің директоры болған, қазір зейнеткер, сол селоның тұрғыны Серікбай Ақанов жазып алыпты.

Мендеке батырдың ұлы Шәңкі шешен бір өлеңінде әкесі туралы былай депті:

*Он жеті жаста әкеміз
Жасанған жауды түсіріп,
Астынан тұлпар ат алды.
Үйірлеп жылқы айырып,
Жаудың бетін қайырып,
Атақты батыр атанды.*

Итіке батыр

Аталарымыз айтып отыратын жаугершілік заманда қазақтан көптеген батырлар шығып, жаудан ел мен жерді ерлікпен қорғаған ғой. Сол батырлардың бірсыпырасы ұмытылып, аттары аталмай қалуда. Кейбіреулерінің аттары белгілі болса да, олар туралы деректер аз болғандықтан, баспа бетіне түспеуде. Сондай батырлардың біреуі – жерлесіміз Итіке батыр Жандосұлы.

Енді осы батырдың кім болғанын және оның ататегін таратып көрейік. Итіке Жандосұлы 1759 жылы осы күнгі Шал ақын ауданындағы Коноваловка елді мекенінің маңындағы ауылда туып, 1831 жылы 72 жасында қайтыс болады. Ол әуелі ауыл молдасынан, кейін Қазан қаласындағы медреседен оқы-

ған. Онда діни біліммен қатар араб, парсы, ежелгі түркі және татар тілдерін үйренген.

Итіке Ашамайлы Керей ішінде Балтадан тарайды. Итіке батырдың өзі құрастырған шежіресін қазір Қызылжар қаласында тұратын бесінші ұрпағы, зейнеткер Қайырбек Қамжаулы жинап толықтырған. Осы шежіре бойынша Балта ішінде Мұраталыдан – Өтеулі, Өтеуліден – Жандос, Жантостан – Итіке, Айтуар, Қыпшакбай туған.

Итіке батырдан – Аулабай би, Жаулабай, Жүсіп туған. Аулабайдан – Жақып, Жарылғас. Жақыптан – Ахмет, Мырзахмет, Молдахмет. Ахметтен – Сағи, Байжұман, Балдырақ, Қали, Кәмел. Мырзахметтен туған Қамза 1885 жылы туып, 1965 жылы 80 жасында дүние салған. Қамзадан – Қайырбек, Жасұлан деген екі ұл және Нұржамал, Қайни, Құсни атты үш қыз калған.

Итіке батыр өз аталарының ғана емес, Керейдің біраз балаларының шежіресін де білген екен. Бұл туралы тарих ғылымының докторы, профессор, казактың этникалық жүзінші рулық шежіресімен айналысқан Марат Сәбитұлы Мұсағиновтың «Из истории прошлого» (*Алматы, 2000 ж.*) атты еңбегінде былай делінген: «К XIX веку шежире кереев дошло в единственной рукописи. В первой четверти XIX века ее копировали образованные люди из кереев, такие как Табей сын Барлыбая, Шонке сын Мамабая, Есеней сын Естемиса, списав родословные из уст Итеке батыра, Тленши батыра, Шакшак бия, Токсан бия, Кикбай бия и дополнив своими сведениями».

Итікенің батырлығы XVIII ғасырдың 70-80 жылдары байланысты. Сол кезде Еділ бойынан Қытай жеріне ауа бастаған қапшып қалмақ қолымен Абылайдың соңғы соғысы болғаны тарихтан аян. «Шанды жорық» атанған осы соғыс туралы Шоқан Уәлиханов өзінің «Исторические предания о батырах XVIII века» деген еңбегінде: «Последнее преследование бежавших торгоутов в преданиях народа известно под названием «Пыльного похода». В этом походе народу было очень счета», – деп жазады (*Ч.Ч. Валиханов. Собр. соч. в пяти томах. Том I. – Алма-ата, 1984. – С. 221*). Осы соғысқа жас Итіке де қатысқан екен. Ал негізінен ол өзінің туған жерін

қалмақтардан, естектерден (башқұрттардан) тазарту кезінде батырлық көрсетіп көзге түскен.

Итіке батыр ғана емес, сөзге шебер, тауып сөйлейтін шешен де болған. Оның шешендігі туралы жоғарыда аталған Итікенің бесінші ұрпағы Қайырбек Қамзақұлы әкесінен естігенін былай әңгімелейді: «Бір жылы керемет жұт болып, мал қырыла бастайды. Содан Итіке батыр жылқысын түстікке Қараой деген жерге айдауға мәжбүр болады. Жолда Мырзатай ку деген кісінің үйіне іңірлете жетіп, қонуға рұқсат сұрайды. Дәм үстінде Мырзатай ку:

– Иә, батыр, шығар жан болжаусыз деген, келер қонақ болжаусыз деген, мына бұйырған дәмге риза боларсыз, – дейді. Сонда Итіке батыр:

– Шығар жан болжаусыз дегенің – надандығың. Надандығың демей не дейін, туғаннан кейін өлеріңді білмейсің бе? Ал келер қонақ болжаусыз дегенің – сараңдығың. Сараңдығың демей не дейін, бір омыртқанды артық салсан, келсе қонағың жейді, келмесе өзін жемейсің бе?

Ертеңінде ас үстінде Мырзатай ку тағы да:

– Батыр, мынау арнайы қонақасыңыз, жеңіз! Біздің үйге келген қонақтар көп асатымпаз келеді, жеңіз, – деп қағытады. Сонда Итіке батыр:

– Сенің басқа қонағың не тойғанынан асататын болар, не қорыққанынан асататын болар. Ал мен тойғаным да жоқ, қорықпаймын да. Сондықтан мен ешкімге етті асатпаймын да, – депті.

Мырзатай куға алғысын айтып, Итіке жүруге ынғайланғанда:

– Батыр, жүруге рұқсат жоқ, – дейді Мырзатай, ертеңіне де рұқсат бермейді. Үшінші күні Мырзатай ку:

– Ал, батыр, сыртыңнан батырлығыңды да, шешендігіңді де естуші едім. Енді, міне, көзіммен көрдім. Сен жеңдің, мен жеңілдім. Сол үшін мына атты жылқыдан әдейі алдыртып сізге мінгіздім, ал мына жұттан арып келе жатқан малыңыз әрі қарай айдауды көтере алмас, осында қыстасын. Бұл сізге жапқан шапаным болсын, – дейді. Содан былай екеуі достас болып кеткен көрінеді».

Итіке батыр мемлекеттік қызметке де араласады. 1830 жылы Аманқарағай округі құрылған кезде аға сұлтан Жалбыр Ходулиннің бірінші орынбасары болып сайланған. Меккеге барып қажылық сапарын өтеп қайтқан. Өз ауылында әкесі дикқан мешіт пен медресені қаржыландырып отырған.

«Бала кезімде, біздің үлкен үйде, яғни Маметұлы Кәмелдің үйінде Итіке батырдың жаугершілікте киетін сауытын, дулысын, жорықта ала жүретін көк шатырын көрген едім, кейін ет қоздасқанда олардың қайда кеткенін білмеймін», – дейді Қайырбек Қамзаұлы.

1960 жылдардың аяқ кезінде Қайрекен іссапармен сол кезіндегі Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданындағы «Афанасьев» совхозының Рясинка бөлімшесінде болғанында бабасы Итікенің зираты сол жерге жақын екенін естіп, барған үйінің несіне ат жектіріп, батырдың зиратына барып дұға оқытып тапсады. Зираттың орта тұсында үш үлкен оба бар екен. «Осылардың ең үлкені Итіке батырдікі деседі ғой жұрт», – депті қасындағы кісі. Сол күні сол маңай жағы Балта руына баратын бір ауылдағы жасы тоқсаннан асқан бір қариядан: «Отасасы, осы Итіке атамыз қандай ерлігі үшін батыр атанды?» деп сұрадым», – дейді Қайрекен.

Сонда қария: «Е, шырағым, ол кез жаугершілік заман ғой. Әббесе қалмақ жаугершілері қазақ жеріне талай ауыз салған еді. Сонда сол қалмақтарды осы өңірден қуып, жерімізді, елдімізді қорғаған қазақ батырларының бірі осы Итіке атанды», – депті.

Итіке батырдың баласы Аулабай да әкесіне тартқан шешен және кезінде ірі беделді билердің бірі болыпты. Алдына келген даулы істерді қара қылды қақ жарғандай әділ шешіп, құрғанын алғысына бөленіпті. Сол Аулабай бидің шөбересі Қайырбек Қамзаұлы көп жыл еліне адал қызмет жасады. Осы күні ол – соғыс және еңбек ардагері, зейнеткер. Ол өзінің балалары мен немерелеріне Итікедей батыр, Аулабайдай әділ билеуші бабаларының еліне, халқына қамқор болған игі істерін білтіріп, олардың бойларында мақтаныш сезімін ұялатады. Сондай бабаларының қасиетті істері мен асыл сөздерін үлгі етіп көрсетіп, ұрпақтарын отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге тырысады. Осылайша бабалардың жақсы үлгі-өнегесі ұрпақтан ұрпаққа жалғаса бермек.

Тұрсынбай батыр

Балта Керей Тұрсынбай батыр Ертісбайұлы 1701 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Соколов (қазіргі Қызылжар) ауданындағы Атық тоғайында туған, 1800 жылы Ресейге қарасты Челябинск облысындағы Иткөл ауданында (шежіре деректері бойынша) қайтыс болған. Қазақ халқынан шыққан сардарлардың (әскербасылардың) бірі – Тұрсынбайдың атасы Атық XVII ғасырда батыр әрі әулие атанған. Әкесі Ертісбай да Орта жүздің белгілі батыры болған екен.

Тұрсынбай 9 жасында ата-анасынан айырылып жетім қалғанына қарамастан, отбасы шаңырағын күйзелтпей, інілері Есілбай мен Толыбайға қамқорлық көрсеткен. Өзі Түркістан түбіндегі «Қарнак» медресесінде білім алады, хадимша хат таниды. Ол Әз Тәуке ханның асында (1719) Қокан хандығынан келген Қоңыраулы Түйе балуанды жығып, бас балуанның бәйгесіне ие болады. 1718 жылғы жазда, Әз Тәуке хан қайтыс болар алдында, қазақ сарбаздары қазақ жеріне басып кірген қалмақ әскеріне қатты тойтарыс бергенде он жеті жасар Тұрсынбай үлкен ерлік көрсетіп, батыр атағына ие болады. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары інілері Есілбай мен Толыбай жау қолынан қаза табады. Тұрсынбай батыр жасак құрып, жоңғарлармен күресте ерен ерлігімен көзге түседі. Оның ерлігін акын Дәстем Қарабасұлы жырға қосқан. Тұрсынбай батыр жауға алдырмас небір ұтымды, айралы тәсілдерді білген. Ол құралайды көзден атқан мерген, гүрзі, қылыш сілтеп, найза шаншуға шебер болыпты.

«Ақтабан шұбырындыдан» кейін ата жаудан кек алмаққа қазақ батырлары Абылай ханның ақ туы астына жиналып жатыр дегенді естіген Тұрсынбай да бес қаруын асынып жорыққа аттаныпты. Тұрсынбай батыр қазақ әскерлеріне басшылық жасап, әсіресе 1750-1780 жылдары Абылай ханның сенімді қолбасшыларының бірі болады. Сол тарихи кезеңде ол (1745 жылдан бастап) Шалабай (Челябинск) өңірінен қоныс алып, Таймас қарақшының шабуылын тоқтатып, қазақ пен башқұрт халықтарының туысқандық, достық қарым-қатынасын қалпына келтіруге елеулі үлес қосыпты.

Тұрсынбай батырдың ерлік істері жайлы Бұқар жырау, Үмбетей, Тәтіқара, Жанкісі, т.б. жыраулардың мұраларында

көптеген мәліметтер бар. Қазақ халқының ержүрек батыры және білікті әскербасы ретінде Тұрсынбай Қожаберген жыраудың «Елім-ай!» жыр-дастанынан да орын алған.

*Үш биден, менен бата алған,
Түйе балуан атанған
Балта Керей Тұрсынбай,
Асқап батыр қатардан.*

*Он жетісінен мәлім Тұрсынбай —
Ертісбай ердің баласы.
Жас та болса ол шаһбоз,
Қазақтың үлкен панасы.*

*Дұшпан шошыр айбатты,
Көп батырдан қайратты.
Қалмақ тигенін естісе,
Дей бер жауды жайратты.*

С. Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романында да Тұрсынбай батырдың аты аталады (*I том*).

Сары, Баян батырлар

Халқымыздың сан қырлы тарихы мен сан қырлы тағдырына үніле қарасақ, біздерде өнеге тұтар ірі тұлғалар да, тәлім аларлық қанды-қансыз оқиғалар да баршылық екен. Оларшылықтың илеуі, тоталитарлық өкіметтің билеуі кезінде шаң-тозаң басқан тарихымызды, аттары халық жадынан ұмытыла бастаған біртума арыстарымызды аршып ала баспасак, «Осылардың батыр-билері таусылмайды екен. Ұшарымызды жел біледі, қонарымызды сай біледі деп, қанбақ сияқты қысы-жазы көшіп жүрген қазақтарда қандай мемлекет болсын, қараңғы, жартылай жабайы халықтың не тарихы бар дейсің?! Ел бастаған серкесі, қол бастаған батырлары да болмаған» деп күңкілдейтіндер көбейіп бара жатыр. Қазақтың бытырай қонған елін, ұлан-байтақ жерін қызғыштай қорғап,

«толарсақтан қан кешкен» бабаларымызды ұлықтай берудің бір қажеттілігі осында.

Күңкілдеушілер ғана емес, басқа ұлт өкілдері де қазақтың егеменді, іргелі ел болғанын, шетінен жауынгер, айбынды ер болғанын біле берсін. Біз әңгімелеп отырған Сары, Баян батырлар да қазақ халқының ұлт болып қалуының өзі қыл үстінде тұрған кезде Қабанбай, Бөгенбайлармен тізе қосып жонғар басқыншыларына төтеп берумен қоймай, оларды жер бетінен жойып жіберуге атсалысқан сардарлар. Екеуі де Уақ руынан. Он екі аталарына дейін батыр болған екен. Орта жүздің алты арысының екеуін құрайтын Керей мен Уақ (шын аты – Жанар) – ағайынды екі кісінің баласы. Керейдің әкесі – Ошыбай, Уақтың әкесі – Жаубасар, екеуі де ел ұранына айналған адамдар. «Жаубасар» деп жауға шабатын Уақ руынан шыққан батырлар – Қаракасқа атты Қамбардан бастасақ та бір төбе. Қазақ қауымына танымал тұлғалар: Еркөкше, Еркосай, Бетеге, Қылды батыр, Өтеміс, Ерсары, Батыр Баян – ел тарихында іздері сайрап жатқан батырлар.

Кейбір тарихшылар Сары мен Баянды бір-ақ адам, Баян батыр денелі сары кісі екен, сондықтан халық «Сары Баян» деп атап кеткен дейді. Ол – қате, Сары, Баян батырлармен жорықта бірге болған Тәтіқара ақынның:

*Бөкейді айт Сарыменен Дулаттағы,
Дәріпсәлі, Маңдайды айт Қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтса да, бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы, –*

дегені бар («Әй, заман-ай, заман-ай». I том, 70-бет).

Үмбетей жырау да Сары мен Баянның ерлігін көзімен көрген адам:

*Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Сары, Баян мен Сағынбай
Қырмап па еді жауыңды,
Қуантпап па еді қауымды,
Ұмыттың ба соны, Абылай?*

(«Әй, заман-ай, заман-ай». I том, 79-бет).

Сары батырдың Баянның ағасы екенін Шокан Уәлиханов та растайды. «Исторические предания о батырах XVIII века» деген еңбегінде Баянға түсінік бере отырып былай деп жазған: «Это любимец Абылая и первый храбрец того времени. Родом был из рода Уак-Керей и был убит в одном из набегов на калмыков с братом своим батыром – Сары: от чего часто называют их вместе Сары-Баян» (Ч. Валиханов. Избр. произведения. – Алматы, 1958 г. – С. 122).

Сары (Ерсары) 1690 жылы туып, 81 жасында қайтыс болған екен. Оның зираты Солтүстік Қазақстан облысының Тоқучаев селосынан 4-5 шақырымдай жерде. Сары және Сүгір батырлар жерленген қос оба алыстан көрінеді.

Сары батыр (көзсіз ерлігіне риза болған жұрт «Ерсары» деп құрметтеп, кейбір әңгімелерде осы атымен белгілі) Баяннан екі мүшелден де артық үлкендігі бар екен. Қазақ әскерінің 28 жылдай ордабасысы болған атақты Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанында:

*Бөгенбай, Ерсары, Асқан, Жабай, Көшек
Қалмақты қойша қырап, зар еңіретер, –*

деп Ерсарыны атайды да, Баян батыр туралы айтпайды. Оның сыры мынада: «Елім-ай» дастаны туғанда (1723 жылдары) Баян батыр 9 жаста ғана, көзге түсіп, ерлік жасайтын жасқа толған жоқ еді. Ал Ерсары орда бұзар 30 жасты еңсеріп тастап, Уақ жасағының қолбасшысы болатын. Сары батыр ұзын бойлы, екі иығына екі кісі мінгендей зор денелі адам болыпты. Жас кезінде атақты балуан болды деп те кәрікөз қариялар айтып отыратын еді. Оның жорыққа мінетін төртөбелі есік пен төрдей, басқа аттар төртөбелдің қасында тайдай ғана болып көрінетін еді деген де әңгімелер есімізде. Қару-жарағы тәузіне сай болса керек, беліне қыстырып жүретін шокпарын екі кісі көтере алмайтын еді деген әңгімені жас кезімізде естігеніміз бар.

Сары батыр жау көргенде екі көзі қанталап, жоңғар әскерінің қалың тобына кіріп кететінін өзі де білмейтін әдеті болса керек. Ержетіп, жау түсіре бастаған батыр Баян жауға жақындағанда ағасының төртөбелін шылбырынан ұстап алып түшпан әскерінің бір шетінен ұрысқа кіргізетін көрінеді. Содан тізе айырмай тиіскен ағайынды қос батыр қойға шапқан

қос бөрідей қалмақтарды жапыра қуып отырса керек. Ақиық ақынымыз Мағжан Жұмабаев:

*Баянның ер ағасы — Батыр Сары,
Қос қыран тізе қосып жауын құған, —*

дейтіні содан. Сары батыр Баян өлгеннен кейін 80 жасқа келсе де, Еділ бойындағы қалмақтармен соғысқа қатынасқан көрінеді («Қазақ батырлары». №11, 2002 ж.). Осы жорық туралы ертеректе үлкендерден естіген әңгіме бар. Қалмақтармен кескілескен бір ұрыста (шылбырынан ұстап, тізерлесе соғысар Баян жоқ) Сары батыр көзі қанталап, жау тобының ордасында қалып қояды. Жараланғанына карамай, оңды-солды шокпар сілтегенімен, көптің аты — көп, батырды әлсіретіп-ақ тастайды. Сол кезде «Жаубасарлап» ұрандатып бір топ қазақтың сарбаздары лап қойып, қалмақтарды тықсырып тастайды. Көз тоқтатып, жан-жағына қарап тұрған қарт батыр «Жаубасар» деп ұрандатып, бір топ сарбаздарды бастап келген жігіт өзінің баласы — Қыстаубай (Ноян) екен. Баласын танып қалған Сары батыр иығынан қаны сорғалап тұрып: «Әй, арамсідік, сен әлі тірі ме едің, кет жолымнан!» — деп бұрылып жүре берген екен. Бұл Қыстаубай Сары батырдың бәйбішесі Макпалдан туған кенжесі болатын.

Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы Ноян — осы Қыстаубай. Шындығында тұтқын қыз Құралайды алып қалмаққа қашқан Қыстаубайды (поэмадағы Ноянды) батыр Баян Жолдыөзек деген (қазіргі Акқайың ауданында) жерде қуып жетеді. Бірақ Баян Қыстаубайды да, Құралайды да өлтірмейді. Жағалбайлы елінде Қыстаубайдың нағашы жұрты болатын, соған жол сілтеп, батасын беріп қоя береді. Екі жастың киімдерін атып алған аңның қанына былғап, ағасы Сары батырға өлтірдім деп баяндайды. Кіші жүзге сіңісіп, қол бастаған батыры болып кеткен Қыстаубай — Ноян әкесі Сарыменен осындай жағдайда кездесіп қалған екен. Сары батырдың өлім аузында тұрса да, баласының жас кезіндегі ағат ісіне кешірім жасай алмағаны бірбеткей қайсарлығы ма екен? Әлде баласының қалмақ еліне қашты деген ойынан арыла алмағаны ма? Қалмақтармен болған осы соғыста ауыр жараланған Сары батыр еліне жеткенмен, жарадан сауыға алмай, 1771 жылы қайтыс болады.

Қыстаубайдың ұрпақтары нағашы жұртымен қоштасып, 1888 жылы Ақжайықтың Қызылжар деген жерінен жеті шаңырақ болып еліне оралады.

Қазір олар Шал ақын, Тимирязев аудандарында (Солтүстік Қазақстан облысы) тұрып жатыр. Сары батырдың үлкен баласы Сексенбайдың ұрпақтары да осы облыстың Шал ақын ауданында. Ал батырдың қалған бес баласының ұрпақтары бізге беймәлім.

Баян батыр 1714 жылы қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы Аралағаш деген ауылда туған, әкесі Қасаболат момын адам болған. Темірден түйін түйген ұста, бірақ зергерлік өнері бағым екен. Баянның шешесі Ажар – Байбақты Шопан батырдың қызы, Сырымның әкесі – Даттың қарындасы. Шон Горайғыр-Едіге бидің балаларының анасы – Ақкенже Даттың екінші қарындасы (біреулер қызы деп жүр).

Баян Уақтың Шоға руынан тарайды. Шоға баласы Бәйімбеттен екі ұлы болған. Қырғызәлі, одан – Баян, Қозымеріктен Сары батыр тарайды. Баян батыр он төртінен жорыққа қатысқан, он жеті жасында аты шыға бастаған. Абылай ханмен жасы тетелес болғандықтан ба, ханның жорықтарына түгел қатынасқан. Абылай батырларының ішінен көзсіз ерлігіне сүйсініп, жақсы көретіні Баян екен. Шоқан өзінің жоғарыда аталған еңбегінде: «Когда спросили у Абылай хана, кого он из своих батыров более уважает из всех 3 орд, он ответил... «Из моих батыров Басентине Малай-Сары, по богатству и по характеру и Уаковец Баян по уму и храбрости стоит выше всех» (Ч. Валиханов. Избр. произв. – Алма-Ата, 1958 г. – С. 126) деген Шоқанның сөзін растағандай Мәшһүр Жүсіп Абылай хан туралы әңгімелерінде мынадай жолдарды келтіреді:

*Ғақыл тұрмас қашқанда,
Дегбір тұрмас сасқанда.
Баяндай ерді көрмессің,
Бұрылып жауды шанышқанда.
Үйде батыр көп еді,
Жау жолында Баяндай
Көзге түсері жоқ еді.*

(Абылай хан. Тарихи жырлар. 1-том, 1993 ж.).

Баян батырдың ерлігі, батырлығы, қол бастаған беделді сардар екендігі туралы казак-жоңғар шайқастарына бірге қатысқан акын-жыраулардың толғауларында ғана емес, тарихи шығармаларда да айтылады.

Ілияс Есенберлиннің «Жанталас», Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» шығармалары соған дәлел.

Баян батыр туралы айтқанда қазақтың ақиық ақыны Мағжан Жұмабаевқа соқпай өте алмайсың, өзінің атышулы «Баян батыр» поэмасында:

*Қанайым, ойың удай, тілің шаян,
Амал не, келген жоқ қой Батыр Баян.
Көп жаудың албастысы, ел еркесі –
Баянның батырлығы Алашқа аян.
Баянның аруақты құр атынан
Көп қалмақ болмаушы ма еді қорқақ қоян.
Жас Баян жауды талай көрмен не еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп не еді.
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмен не еді? –*

деп жырлаған. Көркем шығарма болғанымен, осында көп шындық бар. Шокан келтірген Абылайдың бағасымен Мағжанның толғауы үндесіп жатқанын көру қиын емес. Жауапты жорықтарға аттанарда Абылайдың Баян батырды іздейтіні шындық сияқты. Абылай хан жинағында: «Абылай хан атакты, ардақты, бақытты хан болған күнде Уак Сары, Баянсыз, Балта Керей Тұрсынбайсыз, Шанышкылы Бердікожа, Көкжал Барақ, Сырым, Малайсарысыз жорыққа аттанбайды екен», – деген тұжырым ойымызды бекіте түседі («Абылай хан». *Тарихи жырлар. 1-том, 1993 ж.*).

«Батыр бір октық» дегендей, талай шайқаста «жауларын қойдай қырған» батыр Баян 1759 жылы ауыр жараланады. Сол кезде шартарапқа аты шыққан Еруәлі деген емші болған екен, батырдың сарбаздары найзаға салып майдан шебінен Қарқаралы өңіріне қарай жолға шығады. Бірақ еңбектері еш болып, емшіге жете алмай, Баян батыр көз жұмады. Батырдың жерленген жері Шекшек (Қаракесек) бейітінде, Қарқаралыда бұрынғы «Нүркен Әбдіров» кеңшары деген пікірге көпшілік ден қойған сияқты. Оны айтып отырған себебіміз,

Баян батыр қазасы туралы басқа да пікірлер бар. Шоқан өзінің естеліктерінде аталған еңбегінде: «Баян батыр 1000 сарбазымен қалмақтарды қытай шекарасына дейін қуып тастайды. Еңбегіне оралып келе жатып жоңғарлардың өлімтік тастап ұшып кеткен құдығынан су ішіп, кара тышқактан біраз қауыпкерлерімен бірге Баян батыр да өлген», – дейді. Тағы бір жерінде: «Қалмақтардың бір шабуылы кезінде өзінің ағасы батыр Сарымен бірге өлді», – дейді. Бұл да кате пікір, өйткені Сары батыр көп кейін (1771) өлген. Міне, бұл қазақтың қос батыры туралы сақталған әңгімелерден үзінді ғана.

Шақшақ батыр Көшекұлы

Шақшақ батыр Көшекұлы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысында Жамбыл ауданы Благовещенка селосы жеріне қарасты Гүлшөбе-Маманай қонысында 1740 жылы дүниеге келіп, 1777 жылы осы қоныста қайтыс болған батыр, би, шора (хан) болған адам. Шақшақ жас кезінде Самарқандтағы медресені бітіріп, діни білім алған. Оның ақындық дарындылығы да болған екен. Одан қалған толғаулар бар, «Ақтық пен шақтық» осы толғауы сақталған.

Шақшақ халықтан батырлық атты Ресей отаршылдарына қарсы күресте алған. 1819 жылға дейін Қызылжар уәлаятының шорасы болды. Марал ишан қозғалысын қолдады. Шақшақ өзінің 16 бала: Әйтемір, Байтемір, Ертемір, Міртемір, Жантемір, Остемір, Шынтемір, Шойтемір, Битемір, Бектемір (Есетен қажы атанып кеткен), Баһрам, Бауыржан, Есенжан, Елшаржан, Шағырай сал, Жанат сері. Бұл балаларының бәрі батырлар, ел билеуші атақты адамдар болды.

Шақшақ би өз тұсында Петропавл қаласында мешіт-медресе салғызған. Есеней Естемісов және тағы басқа көрнекті ғалым тұлғалар Шақшақ медресесінен білім алды.

Баһрам Шақшақұлы

Қазақ халқының XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX ғасырдың басында өмір сүрген суырыпсалма әнші-

ақындарының әрі халық батырларының бірі — Баһрам Шакшақұлы.

Баһрам — әйгілі әнші-ақын, күйші, композитор, әрі ел қорғаны батыр, әрі атакты түйе балуан Сегіз сері өнерпаздың туған әкесі.

Баһрам 1779 жылы (доңыз жылы) наурыз айында қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы «Благовешенка» (Жекекөл) кеңшарына қарасты Гүлтөбе деген орманды, көлді қоныста Шакшақ би Көшекұлының шанырағында дүниеге келіп, Омбы шаһарында 1826 жылы (ит жылы) жазда ауырып қайтыс болған (шежіре деректері бойынша).

Баһрам жас бала кезінде ауыл молдасынан оқып хадимше хат таниды, онан соң әкесі Шакшақ би Баһрамды Уфа, Қазан шаһарларындағы достарының үйлеріне қойып, сол қалалардағы медреселерде оқытады. Баһрам әуелі Қазан медресесінде оқып, оны жақсы бітіреді де, онан кейін Уфадағы медресеге оқуға түсіп, оны ойдағыдай тәмамдайды. Шакшақ би 1793 жылы (сиыр жылы) өзінің тоғызыншы баласы Баһрамды Самарқандағы таныстарының үйлеріне қойып, сондағы медресеге оқуға береді, оны тәмам еткен соң Бұхара шаһарындағы медреседе Баһрам екі жыл оқып, діни білімін жетілдіре береді. 1798 жылдың жазынан бастап ол жерсу үшін отаршыл әскерлермен болған соғыстарға қатысып, 1821 жылдың аяғына дейін Марал ишан Кұрманұлын қолдап, күреске қатысады. 1821-1826 жылдары аралығында Омбы шаһарында медреседе балаларға дәріс беріп, ұстаздық қызмет атқарады. Баһрам ақын кезінде «Жағыфар — Таһир», «Жанәбіл сардар», «Хамза балуан», «Қайғылы белдеу», «Дәулен батыр», «Таузар сардар», «Сойырғаш батыр», «Қара батыр» және басқа дастандар шығарған. Оның көптеген насихат өлендер де шығарғаны елге мәлім.

Баһрамның анасы Айман Атығай Күлеке батырдың қызы екен, ал оның зайыбы Жамал — Жаулыбай Қарауыл Қанай шешеннің Бақы деген баласының қызы.

Баһрам ақынның бар айыбы — шығармаларының дер кезінде жиналмай, зерттелмей қалғандығы.

Сексен батыр (1770-1865)

Алғашқымыздың тарихында қалың жауға қарсы жалғыз шапқан батырлар, ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен шешкен шешендер, ел бастаған көсемдер, ақпа ақындар аз болмаған. Мұндай ұлыларын әсте естен шығармай, ауыздан-ауызға аңыз арқылы осы уақытқа жеткізді. Алайда ұлттық шежірелеріміз бен аңыздарымыздың тарихымызды танудағы орнын төмендетіп алып жүрміз. Оның орнына қазақ жерінен жүріп өткен шетелдіктердің, отаршылдардың өз дүниетанымдары тұрғысынан жазып кеткендерін тарихи дерек етуге әуеспіз. Оқиғаның ұлттық тарихымызды кастерлер болсақ, алдымен тарихымыздың шежірелеріндегі, аңыздарындағы үлкенді-кішілі деректерді есепке алып, сараптауымыз керек. Мұндай тарихнамалардың таным үшін де, тарих үшін де, тәрбие үшін де қанығы өте жоғары.

Шығана үкіметінің қазақ жерін отарлауына қарсы күресте өмір сүрген аңыз деректерінің бірі – Жабай батырдың баласы Сексенжайлы. Атақты Қара бидің баласы Жабай Абылай ханның баласы батырларының бірі болған. Кезінде Тәтіқара акын:

*Ағашта биікті айтсаң, қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң, Бөгембайды айт.
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменәлі Керейде ер Жабайды айт, –*

жырлаған. Қожаберген «Елім-ай» дастанында:

*Қиыншылық ылғи болмас, әлі-ақ өтер,
Ерлерім жауды ұзатпай тентіретер.
Бөгембай, Ерсары, Асқан, Жабай, Көшек
Қалмақты қойша қырар, зар еңіретер, –*

және. Ер Жабайдың ерлігін Үмбетей, Ақтанберді, Бұқар, Жандар ақындар да жырларына қосқан. Осы Жабай батыр өлерінде екі баласы Сексен мен Токсанға: «Сексен, саған ершімді, Токсанға әкем Қара биден қалған билікті бердім», – деп өсиет айтыпты.

Табиғатында о жар, тентек мінезді, бірбеткей Сексен әкесі өлген соң бұл өсиетке риза болмай, жасының үлкендігін бетіне ұстап, аталас Киікбай биге жүгініске барады. «Бүгін бір жерге барып қонып, ертең келіндер», – дейді Киікбай. Ертеніне екеуін тағы тыңдап:

– Ал, шырақтарым, кеше екеуіңе бір жерге барып қон дегенім, Сексен, сені үлкендік істеп, сабасына түсер, ақылға тоқтап, әке өсиетін сыйлар деп едім. Айтқаныңнан қайтпайтын қатыгез екенсің. Әкең Жабай өсиетіне қосарым жоқ, – дейді. Киікбай биге риза болмаған Сексен шыға тартады. Сол кеткеннен жүгін артып, көшін тартып, малын айдап, Наймандағы Бабыр нағашыларына жол тартады. Бұған намыстанған Киікбай Сексеннің көшінің артынан қуып жетіп, былай деген екен:

*Беу, Сексенім, Сексенім,
Бұл барғаннан барарсың
Бағаналы Бабырға,
Барған жылы сый қылып,
Хан көтеріп, би қылып,
Қос табақпен тартады
Қос қазыдан сыбаға.
Келер жылы болғанда
Тартар сынған қабырға.
Онан келер жылы болғанда
Қонарсың тал жайылған тақырға.
Қадірің кетер шашылып,
Ыстық демің басылып,
Бірте-бірте айтқаның
Алынбай қалар қабылға.
Жазғытұры болғанда
Ақ ордаңды тігерсің
Ыласты батпақ сабырға.
Күзді күні болғанда
Тағы амалсыз қонарсың
Мал жайлаған тақырға.
Жаныңа ерген жанасып,
Жақын болған жаны ашып,
Табылмас бірі жаныңда.*

*Екі кісі бас қосса,
Кіре алмассың сыбырға.
Аңға шықсаң атпенен
Атып алған олжасын
Қанжығасына байлар да.
«Жатта сұлтан болғанша,
Өз еліңде ұлтан бол»
Деген нақыл бұрынғы
Бар ма, батыр, жадында?
Қағынан құлан жерісе,
Сүт таба алмай шөлде өлер.
Кеңінен толғап, Сексенім,
Әлі де тоқта, сабырла,
Соған құлақ салмасаң,
Айтқан тілді алмасаң,
Еркің білсін, жарқыным.
Жеріңе барар адымда.
Қайран туған елім деп
Кейіп, жаным, налыма.
Көтер, Сексен, басыңды,
Аш қабақ пен қасыңды.
Менің атым Киікбай,
Келген жоқтың бекер жай,
Немере туыс тілді алмай,
Болғаным ба сұмырай?!
Мінгенде атың торы ма,
Киікбайдың соры ма?
Кеткенді іздеп келмеспін,
Жуа бітсін жолыңа, —*

ені. Ат үстінде тұрған Сексен салбыраған басын көтермен соң Киікбай кейін оралып жүріп кетіпті. Орнында үнсіз тұрып қалған Сексен әлден уақытта шошып оянғандай басын көтеріп, жан-жағына қаранып алып: «Көшті кейін бұрындар!» – депті.

Содан әкесі Жабайдың өсиеті орнына келіп, Тоқсан билік алтын, Сексен елге бас болыпты дейді аңыз.

Сексен мен Тоқсанға қарасты жерлер қазіргі Жамбыл ауданындағы Благовещенка, Қарағаш, Суаткөл, Амангелді, Тал-

пын ауылдары екен. Осы жерлерді иемдену туралы төмендегідей аңыз бар. Қытайлардың шабуылынан жасқанған Жабай батыр елін Семей жерінен осы жерге көшірмек болады. Елді көшірмес бұрын көшіп келетін жерге белгі қалдырады. Қалайыдан бақыраш құйғызады да, оны төртке бөліп, көшіп келетін жердің төрт бұрышына тыққызып, балалары Сексен мен Токсанға өсиет қылады. Жабай батыр дүние салғаннан кейін елі көшіп келсе, белгіленген жерге Қанжығалы руына қарасты ел қоныстанып алған екен. Екі ру арасында жерге талас болып, жекпе-жек ұрыста Сексен Қанжығалының батырын өлтіреді. Ақыры Жабай батырдың төртке бөлген бақырашын қосып, билердің шешімімен жерді Алдай еліне қайтарған екен.

Сексеннің ел басқаруы мен патша өкіметінің облысымыздың қазіргі Жамбыл ауданы жерін отарлау кезеңі бірге келеді. «Ашы шенбер» бойына салынған Пресногорьков, Преснов бекіністеріне орналасқан жазалаушы отрядтар Керей руының Нұрымбет, Нұралы (Біржан салдың аталары) ауылдарын атақоныстарынан айырса, Таузар Көшебесі (Сегіз серінің туыстары) елін Пресновка станицасы жерінен ығыстырады. Әрине, бұл жергілікті халықтың наразылығын тудырмай қойған жоқ. Көп жыл бойы патша отаршылдарына қарсы соғысқан Марал ишан көтерілісі басталды. Сегіз серінің аталары Сартай, Шақшак, әкесі Баһрам отаршылдармен қарсы соғыста батыр атанды. Осы бір кезеңді Сегіз сері «Туған еліме» атты өлеңінде:

*Туған ел, сіздер үшін болып алаң,
Душпанға қарсы тұрған Сартай бабам.
Талқандап ата жаудың бекіністерін,
Ер болды халайықтан алғыс алған.*

*Қайғылы белдеу орнауына қарсы болып,
Шақшақтай ағасына ере шыққан.
Серттесіп екі атаммен Марал ишан
Оларды заманында пана тұтқан.*

*Ер Сартай талай жауды кескілеген,
Жай өлмей, көп солдатты ала өлген.*

*Он жеті ұлы, жүз сарбазы көп соғысып
Дұшпанға оңайлықпен берілмеген, —*

ен қырлаған. Қазіргі Жамбыл ауданының орталығы – Пресновка сол кездегі патша жазалаушы отрядының командирі болған Пресновскийдің атымен аталған. Пресновканың капитан аты – Капитан осы «капитан» деген сөзден алынған.

Капитан Пресновский Сексен мен Тоқсанның елі – Тарандің Алдай елін де өз жерінен қумақ болған. Бірақ қол ұстасын Сексен елін жауға бермей, Пресновка станицасының өміс шабуыл жасап, адамдарын өлтіріп кетіп отырған. Станица орталықтан әскер алғызып, күзетпен отырған деседі. Ол руын ғана емес, осы төңіректегі елді қорғаған. Станица басшылары Сексенді өте қауіпті адам деп жоғары офицерға өтініш жазған. Ел аузындағы аңыз бойынша, Пресновскийді Сексеннің өзі өлтірген. Сексеннің өзі де станица адамдарының қолынан опат болады. Сексеннің түсіп сүретін үй иесін сатып алып, у бергізеді. Сексеннің өлгенін білген станица (Пресновка) халқы үш күн тойлаған дейді. Сексен Благовешенка селосының оңтүстік жағына «Бейіт төле» «Бейіт ағаш» деп аталатын жерге жерленеді. Өшіккен станица адамдары денесін мазак қылмасын деп, зиратының үстіне қойдың жүнін балшыққа илеп, оба жасатады.

Түпті Сексен туралы шежіреге келейік. Жоғарыда айтылған Елорда батырдан – Сексен, Тоқсан би, Мынжасар туады. Олар үнесуінің үрім-бұтақтары негізінен Жамбыл ауданының Талпын, Қарағаш, Жамбыл, Суаткөл, Жекекөл ауылдарында тұрады. Сексеннен – Бегей, Бектен, Бекентай, Бегалы, Қазан, Қарнобай туады. Сексеннен тараған ұрпақ негізінен Талпын ауданында тұрады. Қазір көзі тірі төртінші ұрпақтары бар. Айта кетер бір жайт, Сексеннің кісе белбеуі қазір Қызылжар қаласында тұратын төртінші ұрпағы Мәлғаждар қарттың үйінде сақталуы.

Сартай батыр

XIX ғасырдың орта кезінде Ресей үкіметі қазақ жерін шарлау ісіне шұғыл кірісіп, Сібірдегі шептерін «Қалмақ-

тардан қорғану үшін» деген сылтаумен Есіл өзені бағытындағы шекарасын кей тұстарда 200-250 шақырым созып «Горькая линия» («Ащы белдеу») жүргізгенін тарихтан жақсы білеміз. Қазіргі Қорған облысының Половинка, Лебяжье, Макушино, Мокроусов, Петухов, Түмен облысының Қазан ауданы жерлеріндегі казактарды (Керей-Уақ рулары) зорлық, қорқыту, алдаумен Ертіс өзені сыртындағы Құлынды даласына көшірді. Осы бір уақиға туралы Сегіз сері:

*Құлындыға төрт жүйе елің көшіп,
Баласы Керей-Уақ бағың тайды.
Ол жерге барғаннан соң тұрып қалмай,
Алтайға ауамыз деп тартты қайғы, —*

деп жазған. Жоғарыда аталған «Ащы белдеу» қазіргі Жамбыл ауданы жерінен Қостанай – Петропавл тас жолы бойымен жүргізілгені. Шекараны күзеткен казактарға «Ащы белдеуден» казак жері бағытында он бір шақырым жер тиесілі болған. Осыны пайдаланған казактар он бір шақырым емес, 20-30 шақырым жерлердегі казактын шұрайлы жерлерін тартып алған. Патша отаршылдарының бұл заңсыздық істері жергілікті казактардың наразылығын тудырып, қолдарына қару алғызды. Жамбыл ауданы жерінде Баян бай Ақшаұлы, Марал ишан Құрманұлы, Шақшак би, Сартай батыр Көшекұлдары, Алдай Сексен батыр Жабайұлдары бастаған казак жасақтары отаршылдармен ашық соғысқа шығып отырды. Бұны айғақтайтын құжаттарды Тобыл, Омбы қаласы архивтерінен кездестіруге болады. Осы жолғы әңгімені Сартай Көшекұлына арнадық.

Көшебе Толыбай сыншыдан – Қарабас (Қожаберген жыраудың туған ағасы), Қарабастан – Асқап батыр, Асқап батырдан – Көшек батыр, Көшектен Сартай туады. Сартай Көшекұлының атаконысы қазіргі Айымжан мен Островка селоларының арасындағы бұрынғы Қожаберген, кейін Модалы, Шөптікөл аталатын көлдің маны болған. Преснов бекінісі казактары он бір шақырым жер бізге тиесілі деген желеумен Сартайды атаконысынан ығыстырмақ болады. Бұған көнбеген Сартай қол ұстап казактармен ашық соғысып отырған. Найза, қылыш, жабайы құралдармен қаруланған Сартай

тауыпгерлерінің саны 150-ге жетіп, Преснов станицасының өміне қауіп төндіріп отырған. Бұл жөнінде Сегіз сері «Туған еліміз» дейтін өлеңінде:

*Туған ел, сіздер үшін болып алаң,
Дұшпанға қарсы аттанған Сартай бабам.
Талқандап ата жаудың бекінісін
Ер болды халайықтан алғыс алған, —*

деп жазған. Катты сескенген Преснов станицасы басшылары өкідерінің жазалаушы отрядының шамасы жетпегендіктен Тобыл қаласынан арнайы армия бөлімін алдыртады. Қасырын келген қарулы отряд 1821 жылдың тамыз айында ерекше отырған Сартай ауылын оқтың астына алады. Сартай батыр жасағы жан аямай соғысқанмен, қапыда келген күші өзіне жауға қарсы ештеңе істей алмайды. Сөйтіп бүкіл ауылды қырып кетеді. Сартай батыр 150 сарбазы, 17 баласымен оққа ұшыпты. Ауыл адамдарын тегіс өлтіріп, ауылды өртеп жібереді. Өмірі де біраз солдаттарын даласында көмусіз қалдырып, шұғыл аттанып кетеді. Жергілікті халық бүкіл ауылды қырып кеткеннен келесі күні ғана білген екен. Бұндай қырғынды көргеннен халық аза тұтып, осы Шөптікөлдің дөңінде қаза тапқан ауыл адамдарын жерлеген екен. 1821 жылғы осы қанды оқиғаның ізіндей қазір де осы көлдің дөңінде қабірлері сақталған. Көлдің аты осы оқиғадан кейін Молалы көл деп аталған.

Бұл қайғылы оқиға жергілікті халықтың орыс отаршыларына қарсы ашу-ызасын тудырды. Сартай батырдың туысы Шәкешак би және оның балалары, оның ішінде Сегіз серінің өзі де Баһрам батыр, Марал ишан, Алдай Сексен батырлар отаршылармен ашық соғысты.

Сегіз серінің жазалаушы отрядқа қызмет етуден бас тартуы, орыс әскерімен қақтығысып қалуы, сөз жоқ, атадан келе жатқан кек болуы керек. Осы оқиға туралы Сегіз сері «Туған еліміз» атты өлеңінде былай деп жазған:

*Ер Сартай жау әскерін кескілеген,
Жай өлмей, көп жендетті ала өлген.*

*Он жеті ұлы, жүз сарбазы көп соғысып,
Дұшпанға өлмей, тірі берілмеген.
Оларды зеңбірекпен атқылаған,
Өлігін қылышпен шапқылаған.
Қолына түскен малды алдына сап,
От қойып, ата дұшпан кете берген.
Өрт шалған солдаттарға қарамаған,
Жерлеуге өліктерін жарамаған.
Өзінің адамына мейірімсіз жау
Кісі деп басқаларды санамаған.
Туған ел, бұл сұмдықты көрдіңіздер,
Қайғырып Сартай үшін жүрдіңіздер.
Осындай айуандыққа барған жаудың
Ешкімді аямасын білдіңіздер.*

Бұл оқиғаны көпшілік біле бермеуі мүмкін. Тарихтың қойнауында қалып қойған бұл тарихи қайғылы оқиғаны Кеңес өкіметі кезінде айтуға мүмкін болмай келді, өйткені Ресей мемлекетіне тіл тигізу Құдайға тіл тигізумен бірдей болды. Шынырау түбінде қалған осындай шындықтарды шығарудың уақыты енді туғанда жасырып қою ұлтыңа жасаған киянатпен бірдей деу керек.

«Ащы белдеу» («Горькая линия») бойына орналасқан, әсіресе, Жамбыл ауданының қазақтары отаршылдардың құрығына бірінші түсіп, құлдықтың қасіретін бірінші болып тартты.

Толыбай сыншы

Толыбай сыншы Дәуленұлы 1603 жылы Гүлтөбе-Маманай жерінде дүниеге келіп, осы мекенде 1680 жылы қайтыс болады. Қазақ-қалмақ соғысының батыры, ордабасы болған. XVII ғасырда қалмақтардан қазақ жерін қорғау үшін соғысады. Толыбай Дәуленұлы қара қылды қысқартқан әділдігімен, адамды, атты, ұшқан құсқа дейін сынай білетін сыншылдығымен, көріпкелдігімен халықтан Толыбай сыншы атағын алады.

Денесін атақонысы Гүлтөбе атты мекенде жерлейді (Благовещенка селосының батыс жағында 7-8 шақырым жерде),

есіні Толыбай сыншы жерленген зират Толыбай қорымы деп аталып кетеді.

Қара би Алдайұлы

Қара би Алдайұлы XVII ғасырдың екінші жартысында қазіргі Жамбыл ауданы жерінде туған. Халыққа танылған белгілі өмірлердің бірі, Қожаберген жыраудың шәкірті.

Алдайұлы Қара би казак-калмак соғысының батыры. Үр-етінің медресесінде парсы, араб, шағатай тілдерін үйреніп, рухани білім алған. Еліне оралған соң медресе ашып, бала оқытумен айналысты. Дау-дамайларға араласып, әділдігімен қазақ арасында беделге ие болған. Бидің балалары – Дос омыр, Жабай батыр. Жабайдың баласы атақты Токсан би есімімен атасы туған Қарағайлы жерін иеленді.

Алдайұлы Қара би – Ашамайлы Керей руынан. Оның ұр-пақтары Солтүстік Қазақстан облысында және Ресейде тұра-на

Құртай би

Халқымыздың XVIII ғасырдағы атақты билері – Төле би, Қаныбек би, Әйтеке билердің есімдері тарихтан бүкіл қазақ-қа белгілі. Осындай бүкіл қазақ еліне әйгілі болмағанмен, ерлікті өңірге белгілі әділ билер біздің Солтүстік Қазақстан өңірінде де аз болмаған (Киікбай би, Токсан би, Құрымсы би, т.б.).

Сондай кара кылды қак жарып, әділ билік жүргізген билердің бірі – Құртай би. Ол қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Тимирязев ауданындағы Құртай ауылдық округіндегі Құртай (қазір Ракитное) ауылында 1810 жылы туып, 1888 жылы қайтыс болып сонда жерленген. Құртай Қарлыбайұлы – тарихтан белгілі атақты Танаш бидің оныншы, бүтін бір руға есімі берілген Көшебе батырдың тоғыншы ұрпағы. Шежіре бойынша, Танаш бидің баласы Көшебе батырдан Жанбыршы туған, одан – Ораз. Ораздан – Жолман. Одан – Үмбет. Үмбеттен – Құл. Құлдан – Аманбай.

Аманбайдан – Қартамбай. Қартамбайдан – Құртай. Омбы облыстық мемлекеттік мұрағатының (64-қор, 1-тізбе, 891-іс) 1899 жылғы деректеріне қарағанда, ол өз замандастары Ж. Итанов, И. Бозданов, О. Иманов, О. Жартанов, А. Рамазанов отбасыларымен Петропавл уезінің Преснов болысына қарасты №5 және №6 ауылдарын мекен еткен. Көнеқол қариялардың айтуына қарағанда Құртай өзі бай болса да, адал, әділ және уәдесіне берік жомарт би болған. Әсіресе байлардан зорлық-зомбылық көрген кедейлер оның билігіне жүгініп, қолдау тауып отырған. Жарлы-жақыбайларға, жетім-жесірлерге камкоршы, жақтаушы болуының арқасында ол ауылында ғана емес, болыста, уезде әділ би атанған. Сауатты, араб тіліне жетік болған Құртай Қартамбайұлы шешендігімен, саясаткерлігімен, алдағыны болжай білетіндігімен көзге түскен. Сондықтан ол өзі өмір сүрген ортада «әділ би», құрметпен «Құртай ата» атанған.

«Текіден текті туады» дегендей, оның ұлы Мұқыш Құртаевтың есімі де әкесіндей әділдігімен, шешендігімен елге жайылған. Ол жайындағы деректі академик-жазушы Сәбит Мұқанов «Өмір мектебі» кітабында жазған болатын. Сәбеңнің айтуынша, ХХ ғасырдың басында Керей және Уақ руларына жататын бес болыс қазақтардың ішінде шешендік өнерімен танылған үш адам болыпты. Олар: Самай руынан Шаймерден Есілбаев, Уақтан – Қостангелді, Көшебеден Мұқыш. Бастапқы екеуі сауатсыз болыпты да, Мұқыш татар және орыс мектептерінде оқыған баласы Ғабдолланың үйретуімен газет-журналдар оқитын болыпты. Сондықтан ел атынан талай жиындарда сөз сөйлейді екен. Мұқыштың қазақ тарихын, халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жақсы білетіндігін Сәбең соңғы жазған «Халық мұрасы» кітабында да сипаттаған.

Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарының соңында Құртай бидің балалары мен ағайындарын Кеңес үкіметі тәркілеуге ұшыратып, Ресейдің Түмен, Астрахан облыстарына жер аударады. 80 жастағы Мұқыш Түмен облысында қуғын-сүргінде аштан өледі. Әйтеуір, оның балалары аман қалады. Одан Қасым, Әлім, Оразбай, Уәли атты ұлдар, Түкірік атты

ғы қалады. Мұқыштың Әлім, Оразбай, Уәли атты балалары отаыншы жылдары елге оралып, қазіргі Тимирязев ауданындағы Ынтымақ ауылында тұрды. Ал Қасымның отбасы сол Түмен облысында қалған болатын. Қасым 1940 жылы сол тақта дүние салған. Ол өлерден бұрын баласы Ахметжанға отбасы Құртай би, атасы Мұқыш шешен туралы, туған жері туралы айтып, соларды ұмытпауды, өз ұрпағының да құлағына өспіруді тапсырған екен, оның осы арманы орындалды. Құртай бидің кейінгі ұрпағы Ахметжанның балалары Ағжан, Сабыр, Ақылтай, Ержан, Түкірік Құртай бабаларының дәстүрін жалғастыруда. Атасы Қасымның өсиетін орындау үшін олар елге келіп, Құртай бабасының зиратын тауып, оның өкініне бабасына арнап кесене, мрамор тастан белгі қойып, құрызып, дұға оқытып, ас берді. Ал кейін бабасының туған жеріне Солтүстік Қазақстан облыстық мәслихатының 2009 жылғы 14 қазандағы шешімімен Степной ауылдық округіне Құртай бидің есімі берілді. Округіне Степное, Ракитное (бұрынғы Құртай) ауылдары қарайды. 2010 жылдың шілде айында округтің Құртай би есімімен аталуына және оның туғанына 100 жыл толуына байланысты үлкен мереке болып өтті. Салтанатты мерекені облыс әкімінің орынбасары Фархад Шаймуратовты Қуанғанов ашып, құттықтау сөз сөйледі. Салтанатта одан кейін өткізілген ғылыми-тәжірибелік конференцияда сөз сөйлеген Парламент Мәжілісінің депутаттары – Жарасбай Сүлейменов, Токтар Қадабаев, Еуразия университетінің профессоры, заң ғылымының докторы Ербол Ахмедиянов, философия ғылымының кандидаты, профессор Рамина Баймағамбетова, жергілікті өлкетанушы Қайролла Мұқанов, Құртай бидің шөбере-шөпшектері – Түкірік Қасымова, Темірболат Тайпақов мерейтой иесінің Қызылжар өспірінде алатын орны жайлы келелі әңгіме қозғады.

XVIII ғасырда өмір сүрген Құртай бидің бүгінгі ұрпақтары да бабаларының дәстүрін жалғастыруда. Мысалы, оның шөбере-шөпшектері Сабыр Қасымов – Республика Президентінің Парламенттегі өкілі, оның інісі Ақылтай Қасымов – КР Жоғары Сотының қылмыстық істер жөніндегі алқасының төрағасы, Түкірік Қасымова – ардагер ұстаз (қазір зейнеткер).

Киікбай шешен Айтуғанұлы

Киікбай би Айтуғанұлы 1735 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының Баян ауылына қарасты жерде дүниеге келген, 1842 жылы сонда қайтыс болған. Белгілі би әрі шешен. Бала кезінде Қожаберген жыраудың медресесінде оқыған. Самарқанд медресесін бітірген. Айтуғанұлы ауылында медресе ашып, балаларды оқытады. Әкесі Айтуған, атасы Шама жоңғарға қарсы шайқастарда батырлық көрсеткен. Сондай-ақ Айтуғанұлы Киікбай 1770-1771 жылдары казак жерін Еділ қалмақтарынан азат етуге, XVIII ғасырдың аяғында Батыс Сібірдегі патша отаршыларына қарсы күреске қатысқан. Оның көптеген тапқыр сөздері, даулы мәселелерді шешудегі әділ шешімдері, мысалы: Сексен батырға, Токсан би, Есеней Естемісов батырларға айтқан сөздері, т.б. халық есінде сақталған.

Құрымсы би

Құрымсы Табынбайұлы (Шалқарұлы) 1759 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданында Алуа көлінің маңы Қаратал ауылында туған. Ол бала кезінен алғыр, шешен, өжет болып өседі. «Көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен» болады дегендей, Құрымсы да есейе келе өскен ортасына орай сөзі дуалы, күміс көмей, жезтандай, сөйлесе келгенде алдына жан салмайтын «Құрымсы би» атанып, ел аузында аңыз болып қалады.

Андағұлдың бір топ игі жақсылары мал дауымен қыпшақ еліне аттанады. Елдің ділмәр би-шешендерімен бірге Табынбайдың (Шалқарұлының) тоғыз жасар баласы да барған екен. Екі жақ сөз жарыстыра бастағаннан-ақ қыпшақтың бір биі: «Елдерінде аталы сөз айтарлықтай кісі таба алмаған соң бала-шағада қалған екен-ау күндерін», — деп кекетеді. Сонда Құрымсы бала іркілместен мына сөзді айтқан екен:

*Арғынның ұлы арысын,
Азуым кере қарысын.
Жақсылыққа қанысын,
Жамандыққа шалысын.*

*Берсең – бітем,
Керсең – кетем,
Дөнен, бесті өгіздің
Терісінен істеген
Шикі баспақ талысын.*

Баланың бұл сөзінен кейін қыпшақ жағының жүні жығылып, мал дауы Аңдағұлдың пайдасына шешіліпті.

Құрымсы есейе келе бүкіл Есіл өңіріне, маңайдағы алыс-жақын елдерге жайылған дау-дамайды әділдікпен бітірген би атанады.

Бір күні Керей Токсан би, қасына ерген бір топ кісісі бар, тасекті бір дауға кетіп бара жатып па, әлде даудан қайтып келе жатқан жолда ма, жасы үлкен қадірменді қария еді, әдейі бұрылып сәлем бере кетейін деп Құрымсы бидің ауылына соғыпты. Бірақ Құрымсы үйде жоқ екен. «Томар жаққа кетіп еңі, қазір-ақ келіп қалар, үйге түсіңіздер», – дейді бидің кемпірі. Токсан би түспейді, атынын басын бұрып алып, томарға барады. Тегінде, не болса да, Атығайдың ділмәрін, тұтқиылдан үстінен түсіп, сөзден тосылдырайын десе керек.

Құрымсы бір тізерлеп, бір тұрып бүгежендеп, әлденелерін жинап, теріп, қолындағы дорбасына салып жүр екен. Кәрілікке бой алдыра бастаған кезі ғой, құлағының мүкісі де болуы мүмкін, желке тұсынан сау ете түскен аттылы кісілерді білкімапты. Токсан би қатты дауыстап сәлем бере сала Құрымсыға тиісе кетеді. Бұрынғының би-шешендері, сөз жүйесін білетін айтқыр адамдары әдетте тақпақтап сөйлеген ғой. Токсан да сөйтсе керек, бірақ өкінішке қарай, оның тап сол керіге не дегені, қалай ұйқастырып, Атығайдың пір тұтқан шағын қандай сөздермен тұқыртпақ болғаны бізге жеткен жоқ. Алайда Құрымсының қайтарған жауабына қарасақ, Керей биінің сөз ынғайы оп-оңай аңғарылатын сияқты.

– Уа, Құрымсы, сен дүйім елге даңқың жайылған би едің, минарадай аға сұлтан інің бар, соның намысын жыртам деп, елге ере жүріп, талай-талай шиеленіскен дауларды бір сөзбен бітіріп кетуші едің, енді саған не көрінді, үсті-басың жалау, қара құрым үйінді көргенім анау, қыс болса әлі түскен жоқ, сонда да тышқаншылаған түлкідей томар ішінде топқандаған бұл тірлігін не тірлік?»

Сонда Құрымсы би іркілместен: «Теріп жүргенім – кермек, бай кісінің көзіне көрінер бір ермек. Мен сияқты кедейлер тоңқандап мұны жимаса, қыс түскенде артының ашылғанын көрмек!» – депті.

Кермек – өсімдік тамыры, тері бояйтын зат. Токсан би сәлем беріп, құшақтасып көріскеннен кейін былай дейді:

*Уа, Құреке, жатырмысың томар қазып,
Сөзіне бір әйелдің кеттің бе азып?
Көңілін бір әйелдің табамын деп,
Қиналып жатырмысың жерге жазып?*

Сонда Құрымсы би былай деп жауап қайтарған екен:

– Уа, Токсанжан шырағым! Томар емес, қазғаным – кермек. Жұмыссыз отырғанға бұл да ермек. Қой терісін киім қылып киер болсаң, бетіне салатын бұл – өрнек. Қой терісін киім қылып кимегенге ақпан мен қаңтар сыбағасын бермек. Дүние қадірлесен қадірлейді, адамға бір уақытта бұл да керек. Жүргенім – тірліктің қамы үшін, әйел үшін жүргем жоқ босқа терлеп.

Сонда Токсан би:

– Уа, Құреке, пана едіңіз көлеңке тиген көпке, бұлбұл едіңіз шығармайтын сөзді шетке. Қартайып кетті ме деп сынауға айттым, шүкір, жақсы екенсің, сөзімді айып етпе, – деп Құрымсының қолын ұстап, ғапу сұрап, үйіне барып, қонақасы ішіп аттанған екен.

Зілғара мен Құрымсының бір-біріне ет жақын туыс екендігінде ешбір дау жоқ. Зілғараның әкесі Байтоқа мен Құрымсы – тетелес кісілер, екеуі де Андағұлдың шөбересі, аталары ағалы-інілі кісілер болған.

Қазақта үлкенді сыйлау – парыз, Зілғара да би ағасын қадір тұтып, әр кез болып жататын дау-дамайларға барғанында оны қасынан тастамайды екен. Сөз өнерін қуған Құрымсы би мал жиюды мансап етпеген кедей кісі болса керек, осыны ескерген Зілғара қайсыбір даудан түскен олжадан оған үлес, сыбаға беріп тұрған көрінеді.

Мынадай бір әңгіме сақталған. Құрымсы би үйіне келген қонаққа соятын мал таба алмай жиі-жиі қысыла береді екен. Зілғараның ұйымдастыруымен бидің жақын ағайын-туыстары

өзі бір-бір қойдан мал жинап беріпті. Қарасы елу шақты екен. Құрымсы осы малын өріске шығарып, өзі бағып жүреді.

Бір күні Зілғара қорығына бөтен біреудің малы түскенін елдіктерінен естиді де, ыза кернеген бойы атына міне саян сұра шабады. Келсе, қой жайып жүрген Құрымсы екен. Ашығып басып үлгермеген екпінмен Зілғара: «Мұның қалай, өзің малды салайын деп отырған пішендігіме малынды жайып отырғаның, немене, басқа жайылым құрып қалды ма?» — депті.

Сонда Құрымсы:

*Зілғаражан, ағаң қалып еді суалып,
Қонақ келсе сасып қалушы еді ұялып.
Біраз ғана қой жиып беріп едіңдер
Кісі келгенде отырсын деп жұбанып.
Ағаңа бір аз ғана қой бітті деп
Шауып келгенің бе сонша қуанып, —*

Бұдан соң Зілғара: «Тілің кесілсін, тілің, сайрауын қарып алғанды де атының басын бұрып алып кете беріпті.

Құрымсы би айтты деген тақпақ, нақыл сөздердің ел аузынан таралған кейбір үлгілері төмендегідей:

*Мұқалған жаман дейді жақыныңнан,
Ез болма ақыл сұрап қатыныңнан.
Бойында берекесі бар жігіттің
Шықпайды қатын, бала ақылынан.*

*Жабағы, тайды қорлама,
Жазға шықса ат болар.
Жас жігітті қорлама,
Жұртыңа ертең бас болар.*

*Көрген сайын «сіз» десін
Сыйласқанға не жетсін.
Шашылғанды бірлесіп
Жинасқанға не жетсін.*

*Желі тұрған оңынан
Жеті өзеннен өтеді.
Адаспаған жолынан
Жеті таудан өтеді,
Арманына жетеді.*

*Адамды алдау –
Арыңның алдында қылмыс.
Ағаңды алдау –
Анаңның алдында қылмыс.*

*Жол жүргенде
Шабанға кіріптар қылмасын.
Жолдас болсаң,
Наданға кіріптар қылмасын.*

Токсан би (1737-1839)

Халқымыздың тарихында қалың жауға қарсы шапқан батырлар, ел бастаған көсемдер, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен шешендер, ақпа ақындар, ақылман абыздар аз болмаған. Осындай асылдарымыздың бірі есімі үш жүзге жайылған Жабайұлы Токсан би еді.

Атақты Қара бидің баласы Жабай Абылай ханның мыңбасы батырларының бірі болған. Оның ерлігін ақын-жыраулар ел-жұртқа өнеге еткен.

Токсанның ұлы әкесі Қара би де қазақ тарихында белгілі адам. Оның ғибраты кейінде немересіне дарығаны да осы тарихтан аян.

Ел аузында сақталған әнгімелер көп. Соның бірі былай өрбітіледі. Жабай батыр дүниеден озарында Токсан мен Сексен деген балаларын шақырып алып өсиет етіпті: «Сексен,

«...бил ерлікті, Токсан, саған әкем Қара биден қалған билікті бергім!»

Әйіме-шежірелерде Токсанның дүниеге келуі туралы мынадай аңыз бар. Токсанға аяғы ауыр болған шешесі бір күні сарыда шығып тұрса, атына мінген атасы Қара би келе жатыр екен. Сонда жанында тұрған келіні енесіне:

Шіркін-ай, атамның атының құлағын жесем ғой! — деп тамашады.

Әй, көргенсіз, не деп тұрсың өзін?! Кір үйге! — деп енесі ұрып тастайды.

Би үйге кірген соң бәйбіше оған келінінің сөзін жеткізеді. Ашу шақырар деген бидің екі көзі шырадай жанып:

Нә, аруак! Бұл бала жай болмайды екен. Кәне, жылқыны бұлтандар да, екі құлағын келінге асып беріндер! — деп бұдырыпты. Сол дүниеге келген баланың есімін атасы Токсан тоныпты.

Токсан бидің қай жылы туып, қай жылы өмірден өткені ешпашақты дерек жоқ. Өзінен қалған сөздерге, ел аузындағы әңгіме-терге қарағанда ол XVIII ғасырдың екінші жартысында туып, тоқсан жыл өмір сүрген.

Би жасынан ел аралап, игі жақсылармен жүздесіп, олардан саклия сөздерін тындап, өзі де билік айтып, сөз сайыста өзінің түсіп, сөз өнеріне ерте тәрбиеленген. Киікбай, Қалмақ билермен, Нұрым төремен кездесіп, солардың үлгі-өнегесін, тәлімін алған. Солардың берген батасы дарып, сөз сайысының майталман жүйрігіне айналған.

Қазір біздің қолымызда нақты «Токсан би айтты» дейтін шешендік, билік сөздердің отыздан астамы бар. Олар — билік-төтендікпен толғаулар, арнаулар, айтыстар, сөз қағысулар түрінде. Дәуір шындығын актарып, заманның ұнамсыз жақтарын батыл сынаған, жақсы мен жаманды безбендеген, ел өміріне, қонысқа, мал-жанға байланысты дауларды шешген. Өз руын басқару ісіне жастай араласып, өмір құбылыстары, түніе заңдылықтары, әлеуметтік жағдайлар, адам тіршілігі, қоғам болашағы жайлы толғаныстарын айтқан. Өз шығармаларын талғампаз ақын-жырауларға тән әдетпен сұмарып салып шығарған. Әрине, бір-біріне ұқсас ойлар, толғаулар сол дәуірдің ақын-жырауларына, би-шешендеріне ортақ сияқты көрінуі де мүмкін. Бұл ретте Токсан сөздері де

ел ішінде өзгеріске ұшырамады дей алмаймыз. Алайда жер-жерде «Токсан сөзі» деген сипат алған шығармалар оның көптеген шығармаларының барынша толығырақ сақталғанын да аңғартады. Сөйтіп, олардың негізінен оншалықты өзгеріске ұшырамағаны байқалады.

Токсан бидің қоғамдық қызмет атқарған, билік құрған кезені патшалық Ресейдің қазақ даласын, оның ішінде осы солтүстік теріскей өңірді отарлауына дөп келеді. Бұл кезде «Қасірет белдеуін» құрған орыс отарлаушылары басып алған жерлердің аумағын кеңейтіп, әсіресе, Керей руы қоныстанған шұрайлы қоныстарды иеленіп алған еді. Мұның өзі қазақ халқының заңды наразылығын туғызып, Марал ишан «Ғазауат» соғысын бастағанда Токсан би оған дем берушінің бірі болған.

Патшалық Ресей 1822 жылдан бастап хандық құрылысты жою үшін Орта жүз қазақтарын басқару жөнінде ереже шығарғанға дейін Токсан би солтүстік-батыс қазақтарының төбе биі болса, 1830 жылы Аманқарағай дуаны құрылғанда Еменәлі Керей болысының билігін қолына алған. Бұл дерек Омбы мұрағатында бар, 3-кор, 12-тізім, 17681-істе жазылған. Бұдан соң Тобыл губерниясы қазақтарының төбе биі болған тұсында есімі барша қазақ даласына тарайды. Оның осы даңқын Сегіз сері былайша жырлайды:

*Ер Сырымдай халқыңның көсемі бол,
Токсан бидей үш жүздің шешені бол!*

Токсан би – орыс отарлаушыларына қарсылықты ашық жасаған адам. Оның екі сөзінің бірі осы мазмұнда отарлаушыларға қарсы айтылған, біраз кітаптарда шыққан. Алайда кейініректе бұл жырлар мен сөздердің саясатқа байланысты тұстары алынып тасталған, шешендік сөздер туралы жинақтарға да енгізілмеген, тек ел аузында «Токсан би солай деген» сияқты деректермен сақталып қалған.

Айбынды би патшаға ашық қызмет қылған жарамсақтарды жақтырмаған. Сондай әңгіменің бірі атақты Есенеі Естемісұлына байланысты айтылады. Токсан онымен «Орыстың қолтығына кірдің, патшаға қызмет еттің!» деп араздасып кеткен екен. Оны Батыс Сібір қазақтарының шорасы (аймақ

өмірі үшін, кіші хан сияқты қызмет) сайлаған. Өзінің туған ұлы Токсанға да патшаға қызмет атқарғаны үшін айыптаған. Бұл кезінде ел аузында мынадай сөзі қалыпты:

*Доғалақ болыс болды дегенше
Орыс болды десейші.
Ғаріп пенен ғасірге
Қорыс болды десейші.*

*Аққа – қара, теріске
Дұрыс болды десейші.
Елінен безген босқынға
Қоныс болды десейші...*

«Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» дегенді Токсан бағғы ұстанған екен. Шындық, әділет жолында ол қара бидің қық қара жара білген емес пе!

Бидің туған інісі Сексен де орыс отаршыларына өлердей зорға болып, қол бастап, халқынан «батыр» атағын алған еді. Орыс әскерлерімен үнемі соғысып, жазалаушы отряд құрап Пресновка станицасына шабуыл жасап, адамдарын өлтіріп кеткен кездері болған.

Сексен жорықтарынан зәрезап болған қазақтар оны ашық жерлерде жеңе алмағасын амалын тауып, у бергізіп өлтіреді. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Сексен батырдың қазақ елестіген пресновтықтар үш күн ұдайы тойлаған дейді.

Сексен батыр қазіргі Благовещенканың (Жекекөлдің) түсіндіреті «Бейіт ағаш» аталатын жерге жерленіпті. 1995 жылы елестері батырдың басына ескерткіш орнатып, ас берді.

Токсан мен Сексенге қараған жерлер – қазіргі Жамбыл облысының Жекекөл, Қараағаш, Амангелді, Талпын, Жамбыл аудандарының коньыстанған мекендер. Қазір де осы ауылдарда Токсан батыр балаларының ұрпақтары тұрады. Аталарының ерлігінде осы жерлерде.

Токсан би өмірінің соңғы кезінде орыс отарлаушыларының қырақ («Қасірет белдеуінен» әрірек) жерлерге қоныс алғанын, қазіргі Ғабит Мүсірепов ауданының Западное, Стерлитамак селоларының жерінде қыстап жүрген. Өзі өсіет жеріне қажал жеткенде осында жерленді. Бейіті Западное се-

лосының жанындағы Токсан би төбесінде. Токсан бидің бейітін тапқан Қ. Мұқанов, С. Жұмабаевтар еді. Ұрпақтары, ел сыйлаған азаматтар атақты қазы әрі би есімін ардақ тұтып, оның бейітінің басына ескерткіш орнатуды көздеген еді. Осы ретте облыстық соттың төрағасы Бекет Тұрғараұлы Тұрғарасв азаматтық танытып, өз басшылығымен ескерткіш орнатты.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Токсанға Киікбай би былайша бата берген екен:

*Уа, Тоқсанжан, Тоқсанжан,
Бұл бір күнім тоқталған.
Үй артына жау келді
Сұр жебесі оқталған.
Жалғыз жігіт би болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас,
Шын жүйрікте күй болмас.
Хас жақсының белгісі —
Жауға түссе, күйзелмес.
Ардақты атаң Қара би —
Үш жүзге мәлім дара би,
Жабай әкең тағы би,
Күміс көмей, жезтаңдай,
Қаусырып тұрған жағы би,
Санатында үш жүздің
Аруағы қонып атаңның
Сен болғайсың сана би!*

Токсанның өзі де сұңғыла шешеннен алған батаға сай данышпан болған. Ол былай дейді:

*Бұлбұлдан шешен құс жоқ,
Бармақтай-ақ қарасы.
Оқтан жылдам ажал жоқ,
Тырнақтай-ақ жарасы.
Көңілің қалса жақыннан
Алыстығын айтайын —
Жер мен көктей арасы.*

Көбіне-көп шешен-билердің айтар түйінді тағылымы соңғы жолдарда болады. Міне, осы жырда да Токсан бастапқы

ақтарының кіріспе ретінде қосып, кейінгі түйінді үш жолда ақынның арақатынасын, сыйластықты, жарасым табуды меңгерген.

Бұл тура сөз айтарында төре, сұлтандарға да дес бермей, ақынның жасырып қалмаған.

*Сен секілді төрелер
Суда жүзген балық қой,
Судан суырып тастаса,
Өкпесін соғуы анық қой!*—

Бұл өлең осыған айғақ. Ғұмыры жаугершілікте, қан майданда өткен халқымыз өлім-жітім жолын қатты ұстанғаны анық. Мұндайда халық рәсімінде көңіл айтуға айрықша рухани да, социалдық та сипат пен күш-қуат берілген. Сөйтіп, халық ауыз әдебиетінде «көңіл айту» деген бір жанр пайда болған. Көңіл айту үшін бірталай үлгілері қазір мәлім. Токсан би де өзінің тұрғын ел ағасы болып, қазаға душар болған адамдарға көңіл айтады. Мұның өзі философияға, даналыққа, кеменгерлік ұғымдарға толы екені даусыз. Бұл сөздерде би адамды рухтанулар, бойына сенім мен қуат берер өткір де шебер кестелі кестелі сөздерді таба білген. Мысалы, Жаппас деген өлеңінің жалғыз баласы қаза болғанда айтқаны:

*Ей, Жаппас, көтер белеңді.
Жылатпа еліңді.
Хас нар қабырғасын сөксе де елемес.
Өткен қайтып келмейді,
Өшкен қайтып жанбайды!*—

Бұл өлең сөздер ел аузында жатталып қалған. Әрине, Токсан би сөздері, небір айтыстарда, шешендік дауларда, төрелік төресіп шақтарда шешімді, кесімді түйін жасаған лебіздері толықмен сақталып отыр дей алмаймыз. Оның жасаған ғұмырының өзі баулып, елдің ардақтысына айналған тұлғасын өлең сөздерде айтқан ойтолғамдары одан әрі асқақтатып, тәнті ете түседі. Аздын өзі-ақ атақты бабамыздың асыл бейнесін өлең сөздерге жетіп жатқанын мақтаныш етеміз.

Есней Естемісов

Есней Естемісов 1798 жылы – ұлу жылы наурыз айында қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Қызылжар ауданының орталығы – Бескөл селосында Орта жүз Ашамайлы Керейдің Сибан руына жататын Қошқарбай батыр ауылында, Естемес мырзаның шаңырағында дүниеге келеді. Бескөл қонысы Қошқарбай батыр ауылының атақонысы болған жер екен.

Еснейдің әкесі Естеміс балуан Сейітұлы өз тұсында Ашамайлы Керейдің басты адамдарының бірі болыпты. Еснейдің аталары туралы Сегіз сері «Ер Есней» атты толғауында былай деп жырлаған:

*Орта жүздің ішінде
Ашамайлы Керейде
Балға батыр ұрпағы.
Ақылы сай күшіне,
Заманының сұңқары –
Есней ердің бабасы.
Әріде өткен Ақпанбет
Жауға тиген болып өрт.
Бергі атасы – Сейіт би,
Өз әкесі Естеміс
Ел жақсысы ғадыл ед.*

(Балға батыр – Сибан Керейдің түпкі атасы, Балғаның әкесі Танаш би Ақ Орданы гүлдендіргендердің бірі екен).

Бұл өлең шумақтарынан Есней бабаларының ел қорғаны батыр болғанын көреміз. «Керей шежіресі» бойынша Еснейдің анасы Ақжәми – XVIII ғасырдың төртінші ширегінде, яғни 1773-1775 жылдары және 1783-1797 жылдары отаршылдық езгіге қарсы бағытталған Кіші жүз казактары шаруаларының көтерілісінің көсемі Сырым Датұлы батырдың (1712-1802) қызы екен.

Сонымен қатар, Еснейдің әкесі Естеміс те, атасы Сейіт те Меккеге қажылыққа барып қайтқан екен. Сейіт пен оның баласы Естемістің қажы болғандығына Сегіз серінің мына өлең шумақтары да дәлел бола алады:

*Әкесі де атасы
Есней ердің қажы еді.
Сибан Керей ішінде
Басқа атадан аз еді.*

Керей шежіресінде Еснейдің аталары былай таратылады: Елші би – Сибан (Балға батыр) – Қорқыт – Қошқарбай – Ақпанбет – Сейіт – Естеміс – Есней.

Еснейдің ұлы әкесі Сейіт Ақпанбеттен үш жасында жетім қалып, жастық шағы нағашы жұртында өтіпті. Сейітті жігіт болған кезінде немере ағасы Бесбай Токпанбетұлы мен Балта Керей Ермұхамед Тұрсынбай батыр ұлы Байбақты елінен соғырып әкеліпті. Тұрсынбай батыр мен Ақпанбет батыр екеуі төлеу қалмаққа қарсы бірге соғысқан адамдар екен. Құрай елмен тұқымы деп аталатын көп жылқы біткен Сейіт қыдыр тарадан бай болыпты. Сейіт өзінің Естеміс, Есіркеп атты екі баласын әуелі Қажым деген молладан оқытып, одан кейін Есетқардағы Шақшак (Сегіз серінің атасы) медресесіне оқуға беріпті. Ол Қызылжар, Омбы шаһарларының бауырларына келіп жүрген, сауда-саттықпен айналысатын Есет, Хиуа, Бұхар хандықтарының саудагер байларымен танысып, олармен жақсы араласып, дос болып, енді сол бауырлықты Шақшак медресесін тәмамдаған екі ұлын оқыту үшін пайдаланады. Ол Естеміс пен Есіркепті Үргеніштегі бауырларының үйіне қойып, сондағы медресеге оқуға береді. Ол үмітін ақтап, Естеміс те, Есіркеп те Үргеніш медресесін тәмам оқып бітіреді.

Есіркеп молда болып Шақшак шора медресесіне ұстаз болып орналасып, балаларға дәріс береді. Ал Естеміс ірі балуан болатын. Сонымен бірге ол Сибан Керей еліне билік жүргізіп, Ресей отаршылдарымен жер-су мәселесінде тартысқа түсетін кісілердің бірі болыпты. Сибан Керейдің басшысы ретінде тарихи деректерде Естеміс Сейітұлының есімі көп шығартады.

Естемістен Есенкелді, Есней, Еменәлі атты балалар туады. Ақпанбет ауыл молдасынан діни сауат ашқан Есенкелді мен Еснейнің әкесі Естеміс өзі оқыған оқу орындарына, алдымен Шақшак медресесіне, одан кейін Үргеніш медресесіне оқуға береді. Бұл медреселерді оқып жүріп Есенкелді мен Есней

араб, парсы, көне түрік (шағатай) тілдерін үйренеді. Сондай-ақ, екеуі де Қызылжар шаһарындағы Шақшак медресесінде оқып жүргенде көрші тұратын татар, орыс балаларымен ойнап жүріп, татарша, орысша сөйлеуді жақсы меңгеріп алады.

Дін жолына шын берілген Есеней 1815 жылы – доңыз жылы жазда Үргеніш медресесін тәмамдап келген соң Батыс Сібір мұсылмандарының (қазақ, башқұрт, татарлардың) Ресей патшасы өкіметінің рұқсатынсыз өздері сайлаған Бас мүфтиі – Марал ишан Құрманұлына (1780-1841) арнайы барып, сәлем беріп, оған мүрид болыпты (мүрид – діни шәкірт). Әкесінен жастай қалған Есеней аз уақыт Марал ишанның тәрбиесінде болады. 1818-1819 жылдары Нұрымбет Керей Марал ишан бастаған Батыс Сібір мұсылмандарының дін үшін, жер-су үшін, ел бостандығы үшін Ресей патша өкіметі отаршылдарына қарсы бағытталған ғазауатына (ұлт-азаттық қозғалысына) белсене қатысады.

Есеней алдымен қатардағы жауынгер болып соғысқа қатысқан күннен бастап ерлік көрсетіп, жүзбасы, одан кейін мыңбасы атағын алады. Марал ишан көтерілісіне қатыса жүріп, Ресей отаршылдарына қарсы күресте ерлік істері үшін Ер Есеней деп аталады. Бірақ, Марал ишанның ұлт-азаттық қозғалысы мен Есенейдің отаршылдарға қарсы күрестегі ерлігі ескерілмей, тарихтан өз бағасын ала алмай келе жатқаны өкінішті-ақ.

Абылай хан (1711-1781) қайтыс болып орнына Уәли хан болған кез қазақ хандығының (мемлекеттілігінің) әлсіреп, бытыраңқылыққа ұшыраған кезі болатын. Осы кезеңде Қызылжар уәлаяты (кіші хандық) құрылған болатын, оны билесуші адамды шора (кіші хан) деп атады. Есеней ел басқаруға араласа бастаған кезде Қызылжар уәлаятының шорасы Шақшак Көшеқұлы (1740-1837) еді (Сегіз серінің атасы). Жасы келіп қалған Шақшак шора елден өзін ауыстыруды сұрап жүреді екен. Бірде жоғарыда аталған Керей руының басшылары арнайы барып, сәлем беріп, мәжілісте өздерінің ұсыныстарын айтады: «Сардар аға, сіз қырық жылдай шора болдыңыз. Еліңіз сіздің ғаділдігіңізге риза болып, бәрі сізді сыйлады. Жасыңыз сексенге келді. Орныңызды басатын балаларыңыз да, жақын туыстарыңыз да бар екенін білеміз. Дегенмен, аға баласына жол берсек қайтеді. Өзіңіздің ішкі

Естемістің баласы Есеней сіздің орныңызды басуға жарап отырған сияқты», – депті. Сонда өз орнын басатын батыр да, менен де ұлдары, туыстары бар екеніне қарамастан, Шакшак шора «Сибан аға баласы екені рас. Олардың біраз жыл биіктен қол үзгені де мәлім, жолымды бердім. Екпіні тау жықпай жалынды да талапкер жастың бірі Есеней ғой. Есеней менен шоралық тағыма отырып, Сібір қазақтарының одағын құрмасқарсын! Билігімді Есенейге сыйладым. Менен қалған түркімен оған құтты болсын! Ісін Алла оңғарсын! Тек ел үмітін алғашын көсем болсын!» – деп бірден батасын беріпті. Сонда түркімен бектер қарт ағасының кеңпейілділігіне разы болып, оған ағыс айтып, иығына жанат ішік жауып, босағасына аяқ басты жорға атты байлап кетіпті.

1819 жылдың жазында хан жайлауда Керей-Уақ, Атығай Ермауыл елдерінің басты адамдары құрылтай ашып, Қаскелең көлі жағасында (Қаскелең көлі – қазіргі Тимирязев ауданы Москва өңірінің селосының жанындағы ұзындығы – 12 шақырым, ені 1 шақырымдай үлкен көл) Есенейді боз биенің сүтін шомылдырып, үстіне ақ киімдер кигізіп, ақ кигізге отырғызып, шора сайлапты. Естемісұлына сол арадағы ел құтты болсын айтып, Шакшак, Тіленші, Киікбай, Тоқсан, Маманай, Есеней сынды дуалы ауыз билер, әулие Марал ишан, Шығай, Қолдас, Жолдыбай, Сартай, Мәуліт, Итіке батырлар,

Баһрам ақ баталарын беріпті. Есенейді шора сайлау- шоралық қызылжар, Қорған, Түмен, Омбы шаһарларындағы татар марқатары да қатысыпты. Сол күннен бастап Естемісұлы 1821 жылға дейін Қызылжар уәлаятының және Батыс Сібір қазақтарының шорасы болады.

Есеней шора болумен қатар, ұстазы Марал ишанның ғазау- аламысын қолдап, оған әскер жинап, жауынгерлерге ат жинап беріпті. Сөйтіп, ол өзі де бұрынғыша Ресей отаршылдарына қарсы соғысқа белсене қатысыпты. Оған Сегіз серінің әкесі Баһрам батыр Шакшакұлының (1779-1826) «Қайғылы белдеу» ертегі тарихи дастанындағы мына шумақтар айғақ бола алады:

*Марал ишан ұстазын
Есеней шора қолдаған.
Сарбаз жинап берсін деп
Бектерге сәлем жолдаған.*

*Кәпірге қарсы шықсын деп
Елге жаршы жіберді.
Сарбазға ат жинады
Жеңістен үзбей күдерді.*

Есенейдің шора болған уақытта да орыс отаршылдарынан жер-суды қорғап, әділ басшы болғандығын Мұсайын Сегіз Серіұлының (1843-1920) жоктау өлеңінен байқауға болады.

*Жорыққа шығар алдында
Марал ерден бата алған.
Жер-суды қорғап дұшпаннан,
Есеней сардар аталған.
Шора болып жасында,
Төрт момынды басқарған.
Төрелік айтса дауларда,
Бұзықтар бұғып жасқанған.*

Есеней ел басқарумен бірге ислам дінін әрі қарай дамытуға күш салып, өз қол астындағы елдерді мешіт пен медреселерді көп ашуға жұмылдырады. Мұны Керей Жанак Қамбарұлының (1760-1857) мына өлең жолдарынан көруге болады:

*Есеней – ісләм діні қамалындай,
Таңданды барша ел оның амалындай.
Мешіт пен медресені көп ашқызды
Өзінің шора болған заманында-ай.*

Ірі тұлғалардың өмірі қашанда ұлттың тарихи тағдырына ең бір толымды айғақ болып отырады. Сондықтан Есенейдің өмірін жеке бастың ғана өмірбаяны деп қарауға болмайды. Сол кездегі тарихи оқиғаны Есеней сияқты тарихи тұлғалардың өмірбаянына ден қою арқылы аңғаруға болады.

Қандай ғана тарихи тұлға болмасын, өзі өмір сүрген заманы тұрғысынан, сол уақыттағы атқарған қоғамдық қызметі тұрғысынан бағаланатынын ескеріп, Есеней ел басқарған тұстағы тарихи жағдайға тоқтала кетейік.

1819 жылғы Уәли ханның өлімі қазақ хандығының құлауын тездетті. Ресей патшалығы үшін хандықты жоюдың оңтайлы

сон түсті. Хандықты жақтаған халық Уәлидің бәйбішесінен тәлім Еұбайдолланы хан сайлағанымен, Ресей патшалығы оны өскітпеді.

1826 жылы жаздың басында Есенеі Қызылжар шаһары төңірегіндегі өзінің атақоныстарының жартысынан көбін Ресей отаршылдары өз иеліктеріне айналдырған соң Нұралы Керейден (Біржан сал ауылының жері) босап қалған, яғни иіло салудың сәті түспеген жеріне Сибан Керейдің Қорқыт әулетіне жататын ауылдарын бастап көшіп барады. «Қожағұл бүркісі» деп аталатын осы жердің тарихына тоқтала кетейік.

Біржан салдың атасы Қожағұл Бертісұлы (1774-1868) қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Жанажол ауылының жерін мекен ететін. 1826 жылы Батыс Сібір губерниясы осы жерге жаңа бекініс салмақ болып, Қожағұл әулетін еріксіз Көкшетау жеріне көшіреді. Бірақ бұл араға бекініс сала алмайды, жаңа салынып біте бастаған үйлерді қоршап айырылған жергілікті қазақтар өртеп жіберіп отырған. Бекіністің губерния басшылары құрылысты тоқтатып, бұл араны мемлекет меншігіне айналдырып, жағалай орлап тастады. Есенеіді орталықтан алыс ұстағысы келген үкімет Есенеі ауылын осы жерге көшіреді. Естемісұлының Бескөлден төңірегінде оның аталас ағайыны Шоң Дәулетұлы зергердің қолымен қостасып шығарған мына өлең шумақтары елге тараа алады:

*Есенеі тоқтамайды үдере көшіп,
Жәнібек сөз сөйлейді желдей есіп.
Бескөл мен Қызылжарым, қош-есен бол,
Жерім ең кірім жуған, кіндік кесіп.*

*Туған жер, кейін қалдың, уа, дариға-ай!
Мұндай жер енді бізге табылар ма-ай?!
Егін сап бала-шаға асыраған,
Бескөл мен, қош-есен бол, Қызылжар-ай!*

Бұл өлең жолдарынан Есенеі ауылының еріксіз көшкенін байқауға болады.

Жаңа қоныс Есенеіге құтты бола қоймапты. Өйткені, Қызылжардағы бір кезде өзі оқыған Шақшак шора медресесіне

(1767 жылы ашылған медресе) апарып оқуға орналастырмақ болған Есенейдің тоғыз жасар Аманжол, жеті жасар Аманкүл деген ұлдары (жеңге алған әйелі Ғайнижамал Байтоқақызынан туған) шешекпен ауырып, бір күнде қайтыс болыпты. Оған әнші-ақын Сегіз серінің «Ер Есеней» тарихи дастанының ішіндегі мына шумақтар да айғақ бола алады.

*Жақпады Есенейге «Бүркеу» мекен,
Бір кезде Қожағұлдың қыстауы екен.
Көшіріп Нұралыны еріксізден
Сол жерге штаб түспек болған екен.*

*Астыртын мұсылмандар әрекет қып
Бүркеуде штаб үйін салдыртпаған.
Өрт салып, солдаттарын түгел қырып,
Ұлықтың ойлағанын болдыртпаған.*

*Қызығын бос қоныс деп қонса-дағы,
Бүркеуде Есенейге апат келген.
Аманжол, Аманкүлдай екі ұлы
Бір күнде шешек шығып қабат өлген.*

Есеней – ислам дінінің қазақ жерінде таралуына өте зор үлес қосқан адам. 1826 жылдан бастап Ресейдің рұқсатынсыз терістік өңірдің қазысы болып тұрғанда да, кейін де қолына жүз мүрид (шәкірт) ұстаған екен. Ол сол мүридтер арқылы ислам дінін насихаттаумен қатар, ел ішіндегі содырларды жөнге салып, ұрлықты тыйған екен. Ұрыларға өте қатал шара қолданған.

1832 жылдың аяғында қазақтың беделді де мықты адамдарының бірі Есеней екеніне генерал-губернатор И.А. Вельяминовтың көзі әбден жетіп, оның Қызылжар аймағын мекен дейтін Керей елінің және Қызылжар қаласында тұратын мұсылмандардың ортақ қазысы екенін толық мойындапты. Сондықтан губернатор Естемісұлына жақсы мінездеме бергенді. 1835 жылы Ресей патшасының Бас министрі Есенейді Петербургке шақыртып алып, ел тыныштығын сақтағаны үшін оған «Құрметті қазақ» атағын, Анна лентасына қадаған алтын медальды грамотамен бекітіп беріпті әрі Батыс Сібір

шараларлық комиссиясына мүше етіпті (*Алматы архиві, 345-көп. 1-тізім, 950-іс. «Списки награжденных казахов окружных приказов»*).

Ресей басшылары Есеней Естемісов пен Ораз-Андағұл-Бонимбет болысының болысы, Көкшетау дуанының заседатели Аманара Байтокиннен қатты қорықты, өйткені Қызылжар өңірінде екеуінің беделі өте зор болды. Есенгелді, Саржан, Кенесары Қасымовтардың көтерілісіне қосылып кете ме деп тұра саясатпен қолдарында ұстауға тырысты, өйткені екеуі де оқуларының көсемі, халықты сондарынан ерте алатындарын білетін. Алдында кара қазақтардан шыққан адамдардың ел билеріне ақыл-ойлары жетпейді деп ойлаған Ресей басшылары Есеней мен Жылғарадан кейін бұл ойларының теріс екенін біліп, қарадан шыққан қазақтардан аға сұлтан қызметіне сайлай бастады.

Сотай бола тұра Ресей басшылары Есенейді ерекше бағалауға алды. Өйткені, Есенейдің інісі Еменәлі Кенесарының қарындасы Бопай Қасымқызына үйленген, құдалары арасына шығып кете ме деп сескеніп отырған. Расында, Есеней 1838 жылға дейін Есенгелді, Саржан, Кенесары көтерілістеріне тікелей қатыспаса да, қолдап, міністеріне саяқ аттар, аяқ-түлікпен көмектесіп отырған.

Батыс Сібір губерния басшылары 1834 жылдың тамыз айында тарап кеткен Аманқарағай дуанын қайтадан ашты. Жоғарыда айтылған жағдайларға байланысты Көкшетау дуанынан он жыл кеш ашылды. Елді хан тұқымынан шыққан адам ғана билеу керек деген қалыптасқан дәстүрмен дуанның ағасын болып Шыңғыс Уәлиханов (1811-1902), орыс кеңесшісі Язы Янов, қазақ кеңесшілері (заседательдері) болып Есеней Естемісов, Тәбей Барлыбаевтар сайланды. Дуанға қарасты халық болыстарға бөлініп, болыстар ру жігімен бөлінді. «Бопай ал да, билей бер» саясатымен халықты жікке бөліп, өңірін кетпеуі үшін ру арасында жікшілдік туғызып отырды.

Аманқарағай дуанына аға сұлтан болып сайланған Шыңғыс Уәлиханов (Шоқан Уәлихановтың әкесі) пен Есеней 18 жыл бір дуанда жұмыс істейді. Есеней 1834 жылдан 1841 жылға дейін Аманқарағай дуанының кеңесшісі (заседатель), 1841 жылдан 1852 жылға дейін Сибан болысының старшыны болып білетін. Омбы қаласындағы Сібірдің линиялық қазақтары-

ның әскери училищесін тәмамдаған Шыңғыс 23 жасында осы дуанға аға сұлтан болып сайланады. Ол бұл жұмысты 1852 жылға дейін атқарады, Шыңғыс – орыс тілін жете меңгерген тұңғыш қазақтардың бірі, соның аркасында ол орыс мәдениетінің бай қазынасымен терең танысады. Кеңестік саясаттың хан тұқымынан шыққан адамдарға теріс қарауынан қазақ тарихындағы өзінің тиісті бағасын ала алмай келе жатқан тарихи тұлғаның бірі – осы Шыңғыс Уәлиханов.

«Шыңғыс өз заманының мәдениетті және білімді адамы болған, ғылым мен әдебиетті, көркемөнерді жоғары бағалай білген. Ол өзінің мемлекеттік және қоғамдық қызметімен қазақтардың алдыңғы қатарлы орыс мәдениетімен танысып, одан тағылым алып, үйренуіне көп жәрдемдескен», – деп жазды Ә. Марғұлан.

1834 жылы Құсмұрын дуанында аға сұлтанның – Шыңғыс Уәлихановтың кеңесшісі (заседателі) болып сайланған Есеней бұл қызметте 1841 жылға дейін істейді. 1840 жылы Кеңесарымен астыртын қатынасы ашылып қалған Есенейді губерния басшылары аға сұлтанның кеңесшісі қызметіне бекітпейді.

Есеней Естемісовтың қоғамдық қызметінің тізімі төмендегідей.

1815-1819 жылдары Марал ишан бастаған Батыс Сібір мұсылмандарының жер-су үшін Ресей отаршылдарына қарсы бағытталған қазауатына діни және ұлт-азаттық қозғалысының белсене қатысады. 1817 жылы Марал ишан қозғалысының жүзбасы атағын алады. Есілге құятын Есет өзені бойында Шатыраның солтүстігінде болған ұрыстарда 1818 жылдың көктемінің аяғында Марал әскері отаршылдар жасағын жеңіліске ұшыратыпты. Осы ұрыстағы ерлігі үшін халық оны Ер Есеней деп атап кетіпті.

1819 қоян жылы жаздың басында Керей жайлауында Қасқарының жағасында Сібір қазақтарының шорасы етіп сайлапты. Орта жүзде хандық билік 1824 жылға дейін сақталыпты.

1824 жылдың тамызында патша өкіметінің рұқсатына Есенейді Ашамайлы Керейдің рубасы әрі қазысы етіп сайлайды (*Бұлардың бәрі Керей шежіресінен алынды*).

1830 жылы Аманқарағай дуаны құрылып, дуанның кеңесшісіне Есеней Естемісов сайланды (*Дело по устройству Аманқарағайского округа. — Омбы, 3-қор, 541-іс*).

1834 жылы 30 тамызда тарап кеткен Аманқарағай дуаны бастап құрылып, аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов, кеңесшілері болып Есеней Естемісов, Тәбей Барлыбаев сайланады.

1842 жылдың 18 тамызында Сибан Керей болысының старшыны болып сайланады, бұл жұмысты 1852 жылға дейін атқарады. 1843 жылы Тұрлыбек Көшеновтың орнына Батыс Сібір губерниясы Кеңеснигі қызметін біраз жыл қоса атқарады.

1852 жылдың шілде айында Құсмұрын дуанының аға сұлтаны болып сайланып, бұл жұмыста 1959 жылдың мамыр айына дейін істейді. 12.04.1859 жылы Құсмұрын дуаны жабылады.

1859 жылдың мамыр айынан бастап, Батыс Сібір губерниясының Кеңеснигі қызметіне тағайындалады (*Омбы мұрағаты. 3-қор, 3-тізбе, 4258-іс*). Бұл жұмыста қай жылға дейін істегені белгісіз, мұрағатта мұндай дерек кездеспеді.

Жоғарыда аталған қызметтерді адал атқарғаны үшін Ресей үкіметінен тиісті шен-шекпенін алып отырған. Соған сәйкес Ресей патшасының Бас министрі Петербургке шақыртумен ел тыныштығын сақтағаны үшін оған «Құрметті казак» атағын, тағы басқа марапат алғанын жоғарыда атап өттік.

Сондай-ақ 10.06.1846 жылы — хорунжи, 30.08.1853 жылы — сотник, 05.04.1858 жылы — есаул, 07.05.1859 жылы майор атағын алады.

Зілғара шешен айтты деген сөздер

Зілғара Байтоқаұлы Солтүстік Қазақстан облысының Есіл ауданы жерінде 1767 жылы туып, 1849 жылы дүниеден өткен.

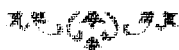
Ол дәуірінде ел басқарған ірі тарихи тұлға. 1824-1826, Е.В. 1841 жылдары Көкшетау дуанының аға сұлтаны қызметін атқарған. Республикамызға танымал қоғам қайраткері Мактай Рамаңшұлы Сағдиевтың жетінші атасы. Төменде Қазақстан Ғылым академиясының 573-папкасынан алынған Зілғара шешен айтты деген шешендік сөздерін беріп отырмыз.

Зілғараның қартайғандағы айтқаны:

*Лақтайын секірген, әттең, он бес,
Бұлақтайын тасыған отыз бес,
Отызда орда бұзған ойран салып,
Ол дәурен енді айналып қайта келмес.
Қырықта қыран құстай қалықтадым,
Елуде алды-артты ойлап тұрақтадым.
Алпыста әрлі-берлі тәуір едім,
Жетпісте жер таянбай тұра алмадым.
Ей, жігіттер, енді сексен деген бір жас бар,
Секіріп атқа міне алмас.
Тоқсан деген бір жас бар,
Толық аяқ ас іше алмас,
Ауыл үйге кіре алмас.
Кәрілік шіркін жат дейді, тұрма дейді,
Қыдырып ауыл үйге барма дейді.
Қыдырып ауыл үйге бара қалсаң,
Түрегеп салып бермес төрге төсек,
Теріс қарап күңкілдер келін-кепшек.
«Осы үйде алары жоқ, берері жоқ,
Осы шал неғып жүр?» деп артынан
Қылады өсек.
(Папка №573, №3. Жинаған Жақпаев Бозтай. 1946)*

Зілғара өзі туралы:

*Өзім бай, өзім батыр Зілғара едім,
Алмаған адам тілін қиқар едім.
Халқымның қанын жауға сорғызбаған,
Айтқанын ақ сүйектің болғызбаған
Арғында менен өткен кім бар едің?
Базардан алып келген сары қауын,
Өседі сары қауын жауса жауын.
Басыңа кеңес құрар Зілғараң жоқ,
Тұрмысың адыра қалып Көкшетауым.
Сәлем айт Арғын, Қыпшақ адамына,
Би сөзім болсын сана заманына.
Үй тігіп, асау сойып отырушы еді-ау*

Қақ жарып халық аралап барғанымда.
Ауылдың қонған жері қырадан-ай,
Өрнек іс табылады ақылдан-ай,
Халқымның қара мойын серкесі едім
Күнелтер қайда барып серкесіз-ай?
Өзім бай, өзім батыр Зілғара едім
Және де сөйлер сөзге ділмар едім.
Көшкенде сексен нарды бос айдаған
Арғында менен өткен кім бар едің?
Ат міндім алма мойын дөңгелентіп,
Жиырма бес не тапты менен өтіп?
Жарлының жалғыз қара бұзауындай,
Сексен бес, ұстадың ба мәңгіретіп?
Жақсыға зар болсын деп қой бермеген,
Жаманға қор болсын деп ой бермеген.
Сұңқардай бауыры шұбар жиырма бес
Бір ажалдан басқаға бой бермеген.
Мен жүрдім жиырма бесте салып ойын,
Саналы адам білер сөздің жайын.
Сексен бес көк желкеге мінгеннен соң
Халқымның көре алмадым жиын-тойын.
Халқыма бізден сәлем көп айта бар,
Өлімнен кәрілік екен берген хабар.
Мал тапқан аттай желіп жиырма бес
Тапты екен менен де өтіп не мархадар?
Жайлайды Арғын барып Тобылменен,
Домбыра тарттым сырнай-қобызбенен.
Басыма анық тоқсан мінгеннен соң
Жарыстым от басында қоңызбенен.
Жау келсе ел шетіне қамданатын
Сөзіне ит дұшпанның шамданатын.
Сексен бес көк желкеге мінгеннен соң
Берік ұстап керегеден зарланамын.
Көшеді ауылым тура тепсеңменен,
Зілғара жолдас болды сексенменен.
Басыма анық сексен мінген жылы-ақ
Тоқалдар араз болды бөксемменен.
(Папка №573, №1. Жинаған М. Қуанышалиев. 1938)

Зілғараның Әлібекке ескертуі:

*Жүрмісің аман-есен, Әлібегім,
Секілді атаң сұңқар, асыл тегің.
Аралап елдің ішін біліп жүрсің,
Көп болар көргеніңнен көрмегенің.
Халыққа әкім болып ел аралап
Біреудің алдың зорлап бермегенін.
Жасым бар 85-те, жылым тауық,
Жатырмын кәрілікпен есім ауып.
Хан болып таққа мініп, ел аралап,
Халқыңды құртып барасың қойдай сауып.
Адамға жаман екен мынау тоқсан,
Балаларға ақыл болмайды менің бопсам.
Сөзімді насихаттап мен сөйлесем,
Келіндер мазақ етеді, қылып сыпсаң.*

*Бұрын да би болып еді дара-дара,
Бұл күнде билер сияқты егеу ара.
Болғанын егеу ара мұнан деп біл,
Қиналмай үстінен жейді пара.
Болғанда таңда машқар Тәңірі алдында
Қор болып өзің қаларсың жүзі қара.
(№573 папканың №5 дәптерін арабшадан аудартқан*

Мұсатай Ғалым)

Мүсіреп шешен

Мүсіреп шешен Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Қараағаш ауылы жерінде өмір кешкен. Мүсіреп қонысының орны осы уақытқа дейін сақталған.

Мүсіреп Арғынның Қанжығалы атасынан тарайды. Алдай Керей еліне кірме, жас кезінен Токсан бидің ағасы Сексен ба тырдың баласы Бекентайдың жалшысы болады.

Ақынжанды, шешен, сері, саяткер болған. Мүсіреп Бекентай байдың басты адамдарының бірі болады. Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан» романында жазылғандай, сол тө ніректе екі Мүсіреп болады. Бірі – Ғабеннің атасы түрікпен

Мүсіреп, екіншісі – сөз етіп отырған Алдай Мүсіреп. «Азырақ асыра сөйлейтін, азырақ асыра сөйлейтін» («Ұлан». 8-бет).

Кейінде Мүсіреп шешен айтты деген сөздер ел ішінде көп айтылып келген. Шешеннің бір бата-толғауын жазушы көпшығара Салғарин өзінің «Көмбе» (361-363-бет) романында былайша баян еткен:

Естулерің бар шығар, мына өзіміздің Тоқал Арғында ертеректе сөзге ұста, еменнің қарсы біткен бұтағындай қыңыр мәңейі бар Мүсіреп деген шешен болған. Өзі кедей екен. Сол Мүсіреп бірде жолаушылап келе жатып Керейдің атакты байы Бекентайдың отарлап жатқан қалың жылқысының үстінен түседі. Жолсоқты болып қажып келе жатқан соң Мүсіреп жылқышылар қосына соғып, біраз тынығып алуды қош көріп, ал басын әдейі бұрады. Келсе, ортасында Бекентайдың ерке баласы Жүсіп мырза бар, жылқышылар бір тоқтының етін таллап жатыр екен.

Қара қосқа сәлем беріп кіріп келген Мүсірепті отырғандар саратпайды, келіңіз деп асқа шақырмайды. Мүсіреп те сәтпей бос жерге барып жайғасады. Қостағылар тамаққа тоһаш, әбден сен же, мен же болған кезде ғана Жүсіп келген екені жана аңғарғандай: «Ау, мына ақсақал құр қалыпты ғой, сендеріңдер», – деп жігіттеріне айтады да, өзі әбден қырым салдырмай мүжілген басты әкеп, «мүжіңіз, ақсақал» деп асына қояды.

Мейман болып келіп, мазаққа ұшырағанына назаланған Мүсіреп табакқа қол салмайды. Жүсіп Мүсірептің киім киісімен Арғын екенін біліп:

Қане, Арғыным, тойып келсең, асты тоғың басылған соң шөрсен. Ал қазір бата бер, – деп қолын жаяды. Сонда Мүсіреп оңталабастан:

*Тілесен бата Арғыннан,
Сиырың өссін тарғылдан,
Жылқы өссін сарғылдан.
Келемежбен бата тілесен,
Өмірің өтсін зарығумен,
Күнің өтсін тарығумен.
Адаспас сапар жөндікі,
Таусылмас дұға кеңдікі.*

*Атамыз Арғын — халық ағасы
Тілеу болған халыққа.
Арғын, Қыпшақ бас қосса,
Төменгі орын сенікі,
Жоғарғы орын менікі.
Таңда мақшар болғанда
Жеті тозақ сенікі,
Сегіз жұмақ менікі.*

*Орның тозақ болған соң
Былыл сөзің ненікі?
Дәм айдап келдім қосыңа,
Көрсеткен сыйың осы ма?
Сенен көрген сыйымды
Арғын, Қыпшақ бас қосса,
Айтармын талай досыма.
Бес-он малдың арқасында атқа мініп,
Бекентайың дарқан болған.
Шотайың аз ғана күн
Жұртына қалқан болған.
Әлін білмей аға жұртқа тілін тигізіп,
Ақырында оның талқан болған,
Білмедіңдер сендер халімді,
Сыйламадыңдар кәрі шалыңды.
Абайлай жүріп анық бас,
Қуатың халыққа мәлім-ді.
Мүжіп әкеп бас қойдың,
Жемесін деп ас қойдың.
Мінеки деп ұсынбай,
Шайыңды ішіп дәс қойдың.
Сұрамасаң да айтайын,
Менің атым — Мүсіреп,
Құрмет қылсаң болмай ма
Келген соң қосқа түсіріп?
Самаурынмен шай ішіп
Ақ батамды бермес пе ем.
Дұғамды қаршыға ұшырып,
Келемежге не бата,
Сөзімде жоқ еш қата.*

*Сақалымның ағы ұрғыр,
Ер жігітін бағы ұрғыр.
Адал досың арам боп,
Айналып келіп тағы ұрғыр.*

*Жасы үлкен деп сыйламай,
Келгеннен қойдың мазаққа,
Тәңірім салсын азапқа.
Мені Құдай жаратса,
Бұл дүниеде қор болып,
Қиямет күн болғанда
Түсерсің бәлем тозаққа, –*

өткен екен Мүсіреп шешен.

Жарылғамыс би

Ресей мен қызылдардың құрығына бұрын түскен солтүстік бөлістің ұлттық тарихы ертерек тұмшаланды және де оған ықпал алшақ болуына байланысты аз зерттеліп, өңірдің талай тарихи тұлғалары тарих қойнауында ұмыт, естерсіз қалды. Сондай тұлғалардың бірі – Жарылғамыс би Токпайұлы.

Жарылғамыс би 1804 жылы қазіргі Жамбыл ауданының Пресногорьков мекені маңында дүниеге келіп, 1885 жылы бұрынғы Мұқыр, қазіргі Ғабит Мүсірепов ауданының Алғабас ауылында дүниеден өтті.

Жарылғамыс би жөнінде жазушы С. Мұқановтың «Аққан құттық» кітабында, Н. Төрешұлының «Қазақтың 100 би-шешені» жайлы кітабында жазылған.

Жарылғамыс бидің тарих сахнасына шығуы, қоғамдық қызметінің басталуы Ресей патшалығының қазақ жерін отарлау, Россияның Есіл өзені бағытындағы шекарасын 200-250 шақырымға дейін кеңейтіп, «Қасірет белдеуі» шекарасын жүргізуіне байланысты туған қиын уақытқа тұспа-тұс келеді.

Оқибы мұрағатының «Аманқарағай дуанының құрылымы» деген құжатта Жансары Уақ болысының биі Жарылғамыс Токпайұлы, старшыны Тілеп Байкүшіков деп, Жансары

Уактың үй саны – 5215, жылқысының саны – 25150 деп жазылған (1835 жылғы есеп бойынша – С.Ж.) осы құжатта Жарылғамыс билігіндегі Жансары Уактың қыстауы деп қазіргі Жамбыл ауданының Пресногорьков және Озерный селолық округіне қарасты жерлерді жазған.

Бағланнан («Звериноголовск») басталатын «Қасірет белдеуі» бойындағы Пресногорьковта казак жерін отарлаудың бір штабы орналасуына байланысты Жарылғамыс би елінің отарлаушылар Пресногорьковтан және белдеу бойынан қуып, атаконысынан ығыстырады. Омбы мұрағатының құжатында казактардың осы озбырлық істеріне қарсы Жарылғамыс биліңің шағым хаты бар. Хатта казактардың озбырлығын айта келе, бұрынғы Керейдің Бәйтіке аталарына пайдалана тұруға берген Уак жерлерін қайта алып беруін сұраған. Губерния басшылары Жарылғамыс би арызын қанағаттандырмағандықтан жерге қалған Жансары Уактың Жарылғамыс би басқарған Тоқай, Самай деген аталары Есілге құятын Бітікей өзені маңындағы Мұқыр атты мекенге, қазіргі Ғабит Мүсірепов ауданына қарасты Алғабас ауылы жеріне қоныс аударуға мәжбүр болады. Кейін отаршылдардан қуғын көрген Жансары Уактың басқа аталары да Есіл өзенінің қазіргі Ғабит Мүсірепов ауданына қарасты жерлерге қоныстанады. Жарылғамыс би басқарған бұл жер 1847 жылға дейін Құсмұрын дуанына қарасты болып келсе, осы жылдан бастап Көкшетау дуаны жеріне қарап қалады. Ол былай болады: Алматы мұрағатында «О спорных местах между казахами Кушмурунского и Кокчетавского округа по реке Ишим» деген құжат бар. Осы құжатта Құсмұрын дуаны мен Көкшетау дуаны Жансары Уак қоныстанған жерге таласып, ақыры Андағұл-Ораз, Бәйімбет болысының старшыны Зілғара Байтокин жеңіп шығып, Көкшетау дуанына қаратып алады.

Жиырма жасынан бастап билікке араласа бастаған Жарылғамыс Токпайұлы алдымен Тоқай ауылының, одан кейін Жансары Уактың, одан кейін Құсмұрын дуанына қарасты Уак руының биі болып билік құрса, 1850 жылдардан бастап Токсан биліңің орнына Құсмұрын дуанының төбе биі болып сайланады. Ол кездегі сот жүйесі бойынша Қостанай, Солтүстік Казакстан, Сібір, Орынбор казактары жыл сайын өте тін төтенше съезге бағынышты болған. Осы елдердегі бар

даулы мәселе осы төтенше съезде қаралып отырған. Қан шешендігімен, кара қылды қак жарған әділдігімен аты алып Жарылғамыс бисіз бұл съезд шешім шығармаған. Жарылғамыстың төрт әйелінен тоғыз ұлы, бес қызы болды. Үлкен әйелі Балдай – Бағанаты елінің атақты адамы Қолайдың қызы, аға сұлтан болған Ерденнің қарындасы, екіншісі – Кіртан Сибан елінің Еснеймен аталас Өсіп деген қызы. Үшінші әйелі Мәуке – Атығай еліндегі Мырзабек пен қызы. Төртінші әйелі Күнтай – Бидалы Уақтың Өтей естепнің нәсілі. Осы төрт әйелінен тоғыз ұл туады: Жәңгір, Жантемір, Ахмет, Махамбет, Қазыбек, Қазымбет, Қарак, Жүзен, Жүзрахмет. Осы аталған балаларының бәрі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші ширегінде Петропавл уезі жерінде ел басқарған, ірі қызметтер атқарған. Петропавл уезінің Ресейдің Сүргіт қаласында дәрігер болып қызмет атқарған Жүрген өлке зерттеуші, Шал ақын ауданының Бірлік ауданының тумасы Амангелді Малдыбаевтың Петроград қаласында мұрағаттарынан алған деректері бойынша Жарылғамыстың әулеті шетінен би болған екен. Жарылғамыстың әкесі Қасымбек Есетов 1828 жылы Жансары Уақтың биі болған (*И. Словесные Путевые заметки*. – Омбы, 1897).

Қасымбек Жарылғамысов Құсмұрын болысының екінші биі болған (Базарбай атты қоныста), Жантемір 1887-1890 жылдары Петропавл уезі, Құсмұрын болысының биі болған (*Пакнижка Акмолинской обл.* – Омбы, 1887). Қасымбек Жарылғамысов 1896-1899 жылдары осы болыстың биі болып қызмет етті (*Акмолинские областные ведомости*, 1898 ж. №36).

Шығармаларымен бірге Омбының кадет корпусын бітірген Қасымбек Жарылғамысов та өз дәуірінің озық ойлы адамы болды. Ол да осы Құсмұрын болысы алтыншы ауылдың биі болды. Төтен. Қазір осы тоғыз ұл, бес қыздан тараған ұрпақтар Қостанай, Қостанай облыстарында, Көкшетау облысында түрлі лауазымды қызметтер атқарып жүр.

Қозыбай Нәуіпұлұлы

Қозыбай Нәуіпұлұлының XIX ғасырда өмір сүрген айыр көмей, қызыл шешендерінің бірі – Қозыбай шешен.

Қызылжар аймағынан шыққан өнерпаздардың бірі саналған Қозыбай шешен өз заманында үш жүзге атағы әйгіл ел адамы болыпты. Ол дауларда әділ төрелік беріп, халық алдында зор беделге ие болып, көпшіліктен алғыс алған екен. Оның үстіне, ол қолы ашық мырза кісі болып, елдегі ғарыш қасер, міскін, жарымжан, жетім-жесірлерге, баласыз кәрі құрғандарға көп жәрдем беріп, соның арқасында жұртшылықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, Қозыбай жомарт атанады.

Қозыбай Нәупілұлы 1822 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданына қарасты атақты тарихи мекен Гүлтөбе-Маманай жерінде дүниеге келген. Атақты Шақшақ батырдың ұрпағы, Сегіз серінің туған ағасы Нәупілдің отбасында туған. Он жасында Болатнайдағы (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Новорыбинка ауылы) Көрпештің медресесіне оқуға түсіп, оны үш жылдан соң 1835 жылы бітіріп шығады. Одан кейін Қызылжар қаласындағы ұлы атасы Шақшақ медресесінде екі жыл оқиды. Қызылжар медресесін тәмамдар алдында әкесі, одан кейін көп ұзамай шешесі Балым қайтыс болып, бұдан кейінгі тәрбиесі Есенғұл, Балташ атты нағашыларының қолында болады. Ел ішінде «Балташтың Қозыбайы» атанады. Он жеті жасында Қозыбай нағашысының ауылында күреске түсіп, атақты палуандар сапына қосылады. Ол мұның үстіне ән салып, домбыра, қобыз, сыбызғы тартады, салдық-серілік құрады. Өмірінің соңында осы нағашыларының ауылында өткізеді. Қартайған шағында тоғыз ұлының көмегімен 150 адам еңбек ететін шеберхана ашқан. Онда зергерлікпен, ұсталықпен, тігіншілікпен айналысқан, сондай-ақ Қозыбай шешенге қарасты ауыл адамдары аңшылықты, егіншілікті, балық аулауды да кәсіп еткен. Қазіргі Қостанай облысы Қарасу ауданында Қозыбай атындағы ауыл бар. Қозыбай шешен денесі осы ауылда жерленген.

Қозыбай жас жігіт кезінде Кіші жүз елінде жүрген әкесінің інісі Сегіз серіге барып жүріп, сол жақтағы елдерді көп аралапты. Сөйтіп жүргенде ол Кіші жүз Алшын ішінде Әлімұлы, Жетіру тайпалық одағы саналатын жұрттардың небір маңдайалды сабаз жігіттерімен танысып, олармен төс түйіс тірген дос болады. Сол достарының бірі Кіші жүз Алшын ішінде Әлімұлының Алты Шекті руының Қабак атасынан шыққан жас батыр Бекет Серкебайұлы (1822-1857) екен. Ақыры Қозы

олар сері сол елдегі Кенжалы есімді тәуір кісінің Айнұр деген қызын өзіне атастырып, қырық жетіні қырқа матап беріп алады. Кенжалы беделді де ақылды адам болыпты. Ол Бекет батырдың немере туысы екен.

Бекет Серкебайұлы кім? Бекет – Есет Көтібарұлы бастаған Кіші жүз қазақтары көтерілісіне (1855-1858) қатысқан батыр. Елінің еркіндігі мен атақонысы үшін күресіп, Ресей шаршылардына қолдау көрсеткен Арыстан төрені өлтіруге көмектескен. Көтеріліс жеңіліс тапқан соң ел арасынан жаңадан басқару жинап жүргенде қолға түсіп, Сібірге жер аударылады. Арыстан анасы мен жары іздеп шығады. Ел аузындағы әңгіме-терге карағанда Бекет батыр өзін опасыздықпен ұстап берген Шернияз ақынды өлтіріп, заң орындарына барып: «Өз елімнен кегімді алдым, енді мені жазалай беріндер», – депті. Бекет батырға байланысты ерлік пен елдікті, азаттық пен азаттықты өсиет ететін «Бекет батыр» атты дастан жазылған. Бұл дастан «Ерназар – Бекет» болып та аталған. 1942 жылы Мұхтар Әуезов осы дастан негізінде 4 актілі драма, «Бекет батырдың қысқаша әңгімесі», «Бекет батыр» жырының мәнісі» атты зерттеу мақалалар жазған.

Шекті еліне күйеу жігіт Қозыбай сал ақырында екіжақтан қанауға қарсы қазақ шаруаларының халық-азаттық қозғалысының әрі насихатшысы, әрі ұйымдастырушыларының бірі болады. Ол 1853-1858 жылдары Шектінің ағайындас батырлары Есет Көтібарұлы мен оның інісі Бекет Серкебайұлы басқарған Кіші жүз Алшын ішінде Әлімұлына жататын Ағыста, Шекті, Шөмішті елдерінің шаруалар көтерілісіне белсенді қатысып, әуелі жүзбасы, онан соң мыңбасы болады. Соңғы жылдары (1855-1857) Қозыбай құрдасы әрі қайнағасы Бекет Серкебайұлы сардардың бірінші орынбасары болады.

1855 жылы шілдеде Есет, Бекет бастаған көтерілісшілер сұлтан ордасын тұтқиылдан шабуылдап, Арыстан Жантөрин батыстан он шақты би-старшындарын өлтіріп, жазалаушы орынтты талқандайды. Бұл оқиғаға мазасызданған Орынбор әкімшілігі көтерілісшілерді басуға тағы да қосымша жазалаушы отрядтар жіберіп, олар қазақ ауылдарын қырғынға

ұшыратады. Әскери дала соты құрамында Бекет Серкебаев, Қозыбай Нәупілұлы бар, 18 адамды Сібірге жер аудару туралы үкім шығарады.

1858 жылы – жылқы жылының аяғында Сам құмы деген жерде Есет батыр Көтібарұлы бастаған қазақ шаруалары патша өкіметі отаршылдарының бақайшағына дейін қаруланған зеңбіректі жазалаушы әскерлерімен соғыста жеңіліске ұшырап, Есет патша өкіметіне қарсы шығуын тоқтатқанда Қозыбай сардар бала-шағасын, өзіне ілескен үш жүз сарбазды ертіп, еліне қашып келеді. Қызылжарлық Керей жұрты шешен де батыр баласын жақсы қарсы алып, қатты қуанып, той жасайды.

Тойдан кейін Қозыбайды Керей елінің басшысы аға сұлтан Есенеі Естемісұлы оңаша шақырып алып, оған пайдалы кеңестер айтып, Қозыбай шешенді әуелі Сіргелі Уаққа старшина сайлатады. Артынан үш жыл өткен соң бүкіл Уақ атаулыға аға старшина (рубасы) сайлатады. Уақты өз ыркынан шығармау үшін Есенеі ол елге өз елінің адамы Қозыбайды әдейі басшы қояды.

Әуелі Сіргелі Уаққа старшина сайланарда Қозыбай бұлуан өзімен аталас Көшебе Керейден шыққан Қызылжар аймағының (Қызылжар өлкесі деп Омбы қаласы мен Аманқарағай орманы аралығындағы кен өнірді атаған) әйгілі қазысы Тәбей Барлыбайұлының қауіп-қатерден сақтандырып айтқан кеңесін құп алып орындайды. Тәбей сол кезде тобеби екен. Ол руласы Қозыбайға уақытша болса да, руының, әкесінің, жерінің аттарын, туған жылын өзгертіп, алдын ала документтер жасап алып, қуғын-сүргіннен ада болу үшін бірден сақтық жасау туралы ерекше ақыл береді. Алда-жалда Орынбор чиновниктері Қозыбайды іздеп, Омбы ұлықтарына хабар салған күнде ізін жасыру үшін жерінің, руының, әкесінің аттарын басқаша етіп, жасын да кішірейтіп көрсетіп, өзін жауға тапқызбау керектігін ойластырып қояды. Оның үстіне, Тәбей Қозыбайға Кіші жүздегі шаруалар көтерілісіне қатысқандығы туралы елге дабыра етпеуі қажеттігін қатты ескертеді. Тәбейдің ол кеңесі Қозыбай үшін аса қажет еді.

Қозыбай Нәупілұлы шешен өзін ұлықтарға тапқызбау үшін «Есенғұлов Қозыбай», «Балташев Қозыбай» деген екі түрлі атқа документ жазғызып алады. Туған жылын 1822 жыл

ны 1832 жыл етіп, документін өзгертеді. Руын Бидалы Уак етіп адығызады. Сөйтіп, ол басқа Қозыбай, яғни Уак Қозыбай боп шыға келеді. Қазақта не көп, Қозыбай атты адам көп, ұлықтар оның қай Қозыбай екенін қайдан білсін?!

Орынбор генерал-губернаторы алғашында қолға түспей өткен мыңбасы сардар Баһрамов Қозыбайды қауіпті қашқыны деп іздесе де, одан ешбір дерек таппаған соң істі әрі қарай қозғамаған. Қалың ел, яғни Төрт момын деп аталатын Керей-Уак, Атығай-Қарауыл жұртшылығы Қозыбайдың қызылжарлық Керей екенін білсе де, оның документте қатып жазылғанын да, Кіші жүздегі шаруалар көтерілісіне қатысқанын да сезбеген. Тіпті Қозыбайда ешкімнің шаруасы да болмаған, оны ел жақсысы, ер жігіт деп қатты бағирлеген. Тек «Екі бірдей нағашысында ер бала болмаған соң нағашысы Есенғұлдың атына көшкен ғой» деп өздерінше танышылай салған.

Қозыбайдың туған жылы – жылқы жыл – 1822 жыл екенін де Керей-Уак, Атығай-Қарауыл елдері өте жақсы білсе де, оның туған жылын он жылға кейін шегергенін білмеген, оның жұмысы да болмаған. Тек кейбір ауылнайлар мен старшиналар ғана білген. Олар: «Қозыкең әйелі қартаймай тұрып-ақ жас тоқал алғысы келсе керек. Жасару үшін қағазда жасын көшірейтіп беріпті», – деп оны сырттай әзіл ғып қана қояды да біраз жылдан соң ол мәселе тіпті әңгіме де етілмей қала бергені. Қалың жұрт ол жағын мүлде еске де алмайды.

Тек біраз жыл арада өткен соң бұл мәселеге Қозыбайды күткенсіні, жасы оның балаларымен қатар Шайгөз Уактан адығышқан болыс Торсан Тілемісұлы ғана көп көңіл бөле бастайды. Ол Қозыбайды жену үшін жоғарыдағы айтылған шарттарды егжей-тегжейіне дейін қалдырмай сұрастырып анықтарын білген (*Ф. Мүсіреповтың «Ұлан» романындағы Торсан батыс* – С.Ж.).

Қозыбай 1912 жылы – тышқан жылы көктемде ауырып, содан соң жылы қазан айының ортасына дейін қатты наурызшаппып, ақыры балалары, үлкен немерелері күймелерге ұшытаған жегіп, әр елден емші, балгер жинап әкеп, әкесін

емдетеді. Қозыкеңді дәрігер де қарайды. Ақыры тышқан жылы қазан айының ортасында жасы тоқсан бірден асқан кәрілігіне қарамастан, атақты шешен өлім аузынан қалады. Сырт елге «Қозыбай шешен қайтыс болып кетті» деген лақап та тарайды. Ол лақаптың бекер екендігін айтып Қозыбайға жанашыр адамның бірі әрі оның ұлдарының досы, белгілі әнші-ақын Жақсылық Қарауыл Ақан сері Қорамсаұлы (1843-1913) төмендегіше өлең шығарады:

*Өткені Ер Қозыкеңнің бекер еді,
Жайлауы Бозшакөл мен Мәтен еді.
Есілдің бүгілісін таңдап алып,
Өзіне жайлы қыстау еткен еді.*

*Заты оның Ашамайлы Керей еді,
Керей мен Уаққа ортақ мерей еді.
Қартайса да қазы боп жүрді сабаз,
Қазақтың баршасына бірдей еді.*

*Қозыкең жең ұшы емес, жаға болды,
Жетім-жесір, міскінге пана болды.
Керейдің Таузарынан шықса-дағы,
Төрт болыс ел Уаққа аға болды.*

*Ел айтпас Қозыкемді еді-ау паң деп,
Қарадан айтар едім шыққан хан деп.
Бетімнен келгенімде қаққан емес,
Өзімді еркелеткен Ақанжан деп.*

*Өзінің ұлдарынан кем көрмеуші еді,
Мені жынды дегенді жөн көрмеуші еді.
Сан қашқанды қорғаған бәйтерегім,
Пендені жауға ұстап еш бермеуші еді.*

*Өтті деп Қозыкеңді қате естіп,
Қайғыдан жұрттың есі кетіп еді.
Арыстан қартайса да тез жазылсын,
Халыққа жақсылығы өтіп еді.*

*Кезінде Ақмолла ақын паналаған,
Кем-кетік қорған көріп жағалаған.
Үш жүздің шешендері бас қосқанда
Бәрі де Қозекемді ағалаған.*

Ақанға осы өлеңі үшін Қозыбай да, оның ұлдары да алғыс анып, сыйлық берген. Әрине, біздің қолға бұл өлеңнің толық нұсқасы түскен жоқ.

Қозыбай 1868-1870 жылдары Орынбор базарына барып тұрғанда сондағы жаңа ұлықтармен тіл тауып сөйлесіп, оларға астыртын сыйлық беріп, өзі туралы жазылған қаралаушы материалдың көпшілігін жойғызған көрінеді. Өйткені, 1898 жылы күзде Қозыбайды айыптау кезінде оны қаралап жазылған документтердің басым көпшілігі Орынбор ұлықтары кеңесіндегі архивтерден табылмаған. Оның үстіне оқиға естерінен. Сондықтан да Қозыбай мен оның ұлдары, нөкерлері ел-ортқа кесілмеген.

Қозыбайдан көп жақсылық көріп, оған жетім кезінде паналанған адамның бірі Уақ Ысқақ Сәлібайұлы жыршы екен. Қозыбай оны медресеге оқуға беріп тәрбиелеп, Қызылжарлы медресе бітіріп келген соң оған келіншек әперіп, алдына мал салып, оны жеке отау үй қып шығарады. Өзіне Ысқақты әрі өкіл іні, әрі шәкірт, әрі ақын етіп, оны Нәупілұлы шешенің қасына ертіп жүріпті.

Қозыбай 1912 жылы қатты ауырып, сол жылдың қазан айының бас кезінде өлім күтіп жатқанда ер үшін қатты қайтарып, күйзелген адамның бірі де сол Ысқақ Сәлібайұлы екен. Қозыбайдың басында отырған ақын Ысқақ: «Жас бала кезімде ата-анам бірдей қайтыс болып, панасыз қалдым. Сол шақта әке орнына әке, аға орнына аға боп, мені біресе ұлшыңыздай, біресе інініздей көріп, асырап сақтап, әуелі ауыл молдасынан, онан соң Болатнай, Қызылжар медреселерінен оқытып, адам етіп едіңіз. Онан соң келіншек әперіп, басыма ұл ітіп, алдыма мал салып, отау етіп шығардыңыз. Ақыры аялымыңыз, шәкіртіңіз болдым. Бұл жақсылығыңызды екі күнше де менің қайтаруға шамам келмейді. Жолыңызға ешқандай қызым құрбан!» – деп солқылдап жылап жібереді. Сонда ел алып, шамалы әл жиған Қозыбай шәкірті Ысқаққа қа-

рап жатып: «Мен дүниеден өтсем, маған арнап жоктау өлең шығаратын ақындардың бірі — сенсің. Ал, сонда шығаратын жоктауыңды қазір шығарып айтшы, шырағым! Өз құлағыммен естиін! «Жаксы сөз — жарым ырыс» дегендей, менің ауруымның жартысы кетіп, сенің жоктау өлеңіңнен бойым жеңілденіп, дерттен айығар ма екем?!» — депті.

Қозыбайдың көңілі тетік болып, бері карап, өлім аузынан қалғанына оның бала-шағасы да, ауыл адамдары да, көңілін сұрауға келген кісілер де қатты қуанады. Солармен бірге Сәлібайұлы ақын да бек қуанады. Ыскак ақын қуанса да, қазының өзіне қойған талабынан қысылып: «Ой, би аға, о не дегеніңіз? Тірі кісіге жоктау шығарған ұят емес пе? Иншалла, енді былай да сауығып кетерсіз», — депті.

Бірақ қарт балуан Нәупілұлы оның сөзіне тоқтамай, қайратын жиып, басын жастықтан көтертіп: «Алла, аруак өзі кешіреді. Ешбір ұяттығы жоқ. Жоктау өлеңді шығаруды өзім сұрап отырмын. Менің өзіме жасаған азды-көпті жақсылығым қайтсын десең, мені разы болсын десең, мені тәуір болып, наукастан айықсын десең, жоктауды қазір шығар! Бәрібір түбінде шығаратын жоктау өлеңің ғой. Қысылмай, тез арада қазір шығар. Өзім рұқсат еттім ғой», — депті.

Сонда Қозыбайдың төсегінің маңында отырған ел адамдары да, шешеннің өз балалары да, олардан туған немерешөберелері де: «Өзі рұқсат беріп, сізге тілек қойып отыр ғой. Ағаңыздың сөзін қайт қылмаңыз!? Рас, бәрібір түбінде шығаратын жоктауыңыз ғой. Соны қазір-ақ шығара беріңіз!» — дейді де Ыскактың қолына қобыз бен домбыра әкеп ұстатады. Сонда әккі ақын Сәлібайұлы қинала отырып, әуелі қобызбен шешеннің арғы бабаларының бірі — Қожаберген жырау Толыбай сыншы ұлының «Елім-ай!» күйін тартып береді. Онан соң қобызды қасына қойып, қолына домбыра алып, домбыраға қосып, сол Қожаберген жырау шығарған «Елім-ай!» әнін орындап береді. Сол шақта Қозыбайдың аз да болса көңілі сергіп қалғанын үйде отырған кісілер аңғарып қалады. Содан үміттеніп көңілі орныға бастаған Сәлібайұлы жырау домбыраға қосып, әндетіп жоктау өлеңді шығарып айта бастайды. Ақыры толық шығарып аяқтайды. Жоктау өлең Қозыбайға да, басқаларға да қатты ұнап, олар Ыскак ақынға

көп-көп алғыс айтыпты. Қажы Қозыбай сол арада Сәлібайұлы жырыға: «Қазір оңаша үйге барып, қолына қағаз, қалам, сия алып, осы жоқтау өлеңді хатқа түсіріп әкеп, өз қолыма табыс ет!» - деп бірден тапсырма береді.

Бірақ медресе үйіне барып, шәкірттер тарай салысымен-ақ, қолына қағаз, дәуіт, қалам алып, үстел басына орнығып отырғаш, өзі шығарған жоқтау өлеңді «Қозыбай қажыны жоқтау» деген атпен табан аузында хатқа түсіреді. Сол жоқтау өлеңі Қозыбай би кіші баласы Тумырзаны шақырып алып, оған қаражат беріп, қолына Орынбор ведомствосындағы, сондықтан мешіт, медреселерде қызмет атқаратын достарына хат хатып беріп сәлем жолдап, қасына сенімді серік қосып беріп, Орынборға аттандырады. 1913 жылы Орынбордағы «Дін һәм мешіт» баспасынан Қозыбайға арнап шығарылған Ысқик Сәлібайұлының жоқтау өлеңі шағын кітапша боп шығып, елге таралады. Соған байланысты Қозыбайдың руы – Биданы Уак, әкесі – Есенғұл, туған жылы – 1832 жыл, қайтыс болған уақыты 1912 жылдың қазан айының 12-сі (жоқтау шығарылған күн) болып қалыптасып кеткен. Қозыбай шешеннің өмірбаянының бұлай өзгеру себебі жоғарыда баяндалған.

Қозыбай сынды қазының көзі тірісінде өзіне жоқтау өлең шығарып, оны арнаулы кісі арқылы Орынборға жолдап, сондықтан кітапша етіп шығарғанына онымен көрші отырған елдегі діндар адамдары да, шонжарлары да, болыс, би, ауылдағылары да қатты таңғалады.

Цайғоз Уактың шонжарлары Торсан мен Молдаш: «Қозыбай көп жасады, оны кәрілік адастырған-ақ екен!» – десті. Қозыбай 1858-1861 жылдар арасында Сіргелі Уакка старшина болса, 1861-1868 жылдары Қызылжар өңіріндегі 4000 үйлі Уакка аға старшина боп (рубасылық) қызмет атқарады. 1868-1890 жылдар арасында ол Қызылжар уезіндегі Құсмұрын болысында болыс (волостной управитель) болып, қызмет атқарады. 1890-1898 жылдар арасында ол төрт болыс Уакка төбемен әрі указной имам болады. 1898-1901 жылдар арасында Қозыбай қажы Семейге жер ауып, үш жыл бойы сол жақта болады.

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ БАТЫРЛАРЫ

Асеев Григорий Сафронович 1920 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданындағы Петропавл селосында туған. 1939 жылы Әскери-теңіз флотына қызметке шақырылған. Кейін Тынық мұхит флотының әскери-әуе күштерінің кіші авиа мамандарын дайындайтын біріккен мектебіне оқуға жіберілген. 1942 жылдың қаңтарынан Ұлы Отан соғысының шайқастарына қатысты.

Гвардиялық аға сержант Г.С. Асеев 81 рет әуе шабуылына қатысып, жаудың 4 көлігін, 2 күзет кораблін және 7 мотоботын су түбіне жібереді. Бірнеше жау самолетін атып түсіреді. 1944 жылдың 16 қазанында Хибергкесет мүйісі (Норвегия) аумағында Асеевтің самолетіне оқ тиеді. Соған қарамастан жанып бара жатқан машинаның экипажы торпеданы жіберіп үлгерді, сөйтіп жаудың кораблін суға батырды. Бірақ ұшқын қаза тапты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 5 қарашадағы Жарлығымен Григорий Сафронович Асеевке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Сонымен қатар ол Ленин, Қызыл Ту, 2-дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған.

Солтүстік флот мұражайының алдына батырдың мүсін қойылған. Оның есімі Иркутск қаласындағы Отан Батырларына арналған ескерткіш тактаға жазылған. Улан-Удэ қаласында оның атындағы көшеге ескерткіш такта қойылған. Чита облысында қалалық типтегі Корымское елді мекенінде бір көшеге Г.С. Асеевтің аты берілген.

Ахременко Никифор Акимович 1914 жылы Петропавл қаласынан 35 километр жердегі Новоникольск (Татарка) селосында туған. Петропавл локомотив депосында жұмыс істеген. 1942 жылдың желтоқсан айында Н. Ахременконы Петропавл қалалық әскери комиссариаты Кеңес Әскерінің қатарына шақырады.

116-Харьков атқыштар дивизиясының 441-атқыштар полкінің құрамында Украинаны азат етуге қатысты.

1944 жылғы қаңтардың алғашқы жартысында II Украин фронтының әскерлері Кировоград операциясын өткізді. Соның нәтижесінде Кеңес әскерлері 40-50 километр алға жылжыды, жаудың өте күшті қарсыласу торабын басып алып, олардың Корсунь-Шевченко тобының қанатына шықты. Сонымен неміс әскерлерін кейіннен қоршаудың алғышарттары жасалды.

1944 жылғы 12 қаңтардың түнінде 441-атқыштар полкінің бірінші атқыштар ротасы Каниж деревнясының маңындағы 111,15 метр биіктіктегі жау траншеяларын шабуылмен басып алды, немістер тым-тырақай қашты. Шайқасқа қолайлы биіктікті қайтарып алуды ойлаған немістер қарсы шабуылға шабуылшылары мен жаяу әскерін шығарды. Біздің артиллерия мен танк әскерлер жаудың шабуылына тойтарыс берді. Көп шығынға ұшырағанына қарамастан, жау бірнеше рет қарсы шабуылға шықты.

Жаудың жетінші қарсы шабуылын тойтару кезінде фашистердің бір танкісі рота орналасқан жерге өтіп кетті. Жағдай өте мөге шиеленісе түсті: танк біздің жауынгерлерді пүтеменнен атқыштап, оларды шынжыр табанымен жаныштап кетті. Кіші сержант Ахременко танкіге қарсы қолданылатын гранаталарды беліне байлап алып, танкінің астына құлады. Танк оған құшағына оранды, сөйтіп осы күнгі жаудың соңғы қарсы шабуылына тойтарыс берілді, ол біздің әскерлерге бағыт алған шепте нығыз орналасуға мүмкіндік берді. Біздің әскеріміз 1944 жылғы 12 қаңтарда ерлікпен қаза тапты.

Сол жылғы 17 мамырдағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралдының Жарлығымен Н.А. Ахременкоға Кеңес Одағының Батыры (қаза тапқаннан кейін) атағы берілді.

Батырдың есімі Петропавл қаласындағы көшелердің біріне берілгенімен біздің зердемізде сақталуда.

Бережной Иван Михайлович 1924 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданы Кременчуг селосында туған. Украин. Білімі орталау. 1942 жылдың тамызынан Кеңес Әскері қатарында болған. 1943 жылы кіші лейтенанттар курсынан бітіріп, майданға жіберілген. IV Украин майданындағы

87-гвардиялык атқыштар дивизиясынын 261-атқыштар полкінде пулемет взводының командирі. 1944 жылы сәуірде Қырымдағы Перекоп мойнағында жаудың қорғанысын бұзуда ерекше көзге түсті. Бережнойдың взводы шабуылға шыққан батальонды жау оғынан тасалады. Жаудың шабуылына тойтарыс беру кезінде бір атыс тобы жарамсыз болып қалғанда Бережной пулеметпен қаруланып жауға қарсы оқ жаудырды. 1944 жылы 10 сәуірде ол қаза тапты.

1945 жылдың 24 наурыздағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығы бойынша И.М. Бережнойға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Қырымдағы Красноперекоп ауданының Суворово селосында жерленген. Херсон қаласының №1 ГПТУ ғимаратына Батырдың құрметіне мемориалдық тақта орнатылған.

Булавский Виктор Константинович Ақмола облысының Алексеевка селосында 1914 жылы туған. Балалық шағында отбасымен бірге Петропавл қаласына көшіп келген. Киров атындағы орта мектепте оқыған. Оныншы класты бітірген соң Ленинградтағы Қызыл тулы 2-артиллерия училищесіне оқуға түсті. Оны тәмамдаған соң жас лейтенант Булавский Москва әскери округінің 402-полкінің артиллерия полкіне жолдама алды.

1939 жылдың күзінде 402-артполк Батыс Белоруссияға қоныс аударды. Осында В. Булавский 8-батареяның командирі болып тағайындалады. Финляндиямен соғыс қимылдары басталысымен 402-артполк майданға жөнелтіледі.

1939 жылдың 26 желтоқсанында лейтенант Булавскийді полк командирі жаяу әскердің алғы шебіне оның алға жылжуына кедергі жасайтын жаудан оқ ату нүктелерін барлауға жіберді.

65,5 жотасының оңтүстік-батыс баурайындағы орманның шетіне жер бауырлап жеткен ол орман арасындағы жолды оқ астына алатын жаудың пулеметтері біздің әскерлерге көп шығын әкелетінін түсінді. Жасырына отырып, барлаушы оқ ататын нүктеге жақындады. Жауға дейін бірнеше жүз метр қалғанда Булавский октың ашық позициядан емес, кішкентай төбешікте орналасқан дзоттан атылатынын көрді. Барлаушы артиллерияның оған нысанаға дәлдеп түземей дзотты жою

мүмкін емес екенін түсінді. Қайтып оралған ол бұл жөнінде полк командиріне баяндады.

1939 жылғы желтоқсанның аязды таңы. Айнала ақ көрпеге оранған. Қалыптасқан жағдай қайткен күнде де уақытша болсын дзоттың үнін өшіруді талап етіп еді. Бұл міндетті орындауға ауыр қарулар батареясының командирі лейтенант Булавский тілек білдірді.

Пулеметтер мен артинометтерден атылған оқ бес сағатқа созылды. Өз батареясының әр жарылысын бақылап отырған лейтенант оқ атуды түзеп отырды. Дзоттың үні өшті. Тапсырма орындалды. Булавский орманға қарай шегіне бастады. Орманның шетіне дейін он метрдей қалғанда күтпеген оқиға болды. Неміс мергендерінің екі оғы ержүрек офицерге дарыды. Бұл 1939 жылғы 27 желтоқсанда болған еді.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1940 жылғы 15 қаңтардағы Жарлығымен В.К. Булавскийге Кеңес Одағының Батыры (қаза тапқаннан кейін) атағы берілді.

Карель мойнағында қаза тапқан және Сестрорецк зиратында жерленген ержүрек кеңес жауынгері Виктор Булавскийдің есімін есте сақтау ретінде 1940 жылдың аяғында Ленинград қаласының Новая көшесіне оның есімі берілді. Петропавл қаласында бір көше оның есімімен аталады.

КСРО Қорғаныс министрлігінің 1967 жылғы 18 маусымдағы бұйрығымен Кеңес Одағының Батыры В.К. Булавский жоғары артиллериялық училищенің I батареясының тізіміне мәңгілік енгізілді. Бірінші батареяның казармасында Кеңес Одағының Батыры В. Булавскийдің мүйісі жасакталған.

Быковский Виктор Иванович Саратов облысының Терновка селосында 1919 жылы дүниеге келген. 1935 жылы атанасы қайтыс болған соң оны Петропавл қаласында тұратын анайы тәрбиеледі.

Петропавл медицина техникумын тәмамдаған соң Быковский Қызыл Армия қатарына шақырылды.

Ұлы Отан соғысының шайқастарына 1942 жылдың шілдес айынан бастап қатысты. 72-армиядағы 224-гвардиялық атқыштар полкінің санитарлық взвод командирі, медициналық қызметтің лейтенанты Быковский 1942 жылғы бір оқиға туралы былай деп еске алады: «25 қыркүйекке қараған

түнде біздің батальон Днепр өзенінен өтуді бастады. Таң алдында Бородаевка деревнясының шетінде кескілескен шайқас болды. Мен басшылық жасаған санитарлық взвод шабуылға қатыса отырып, жараланғандарға көмек көрсетті.

Таң алдында біз деревняға басып кірдік, көшелерде кескілескен ұрыстар жүріп жатты. Деревнядағы үйлердің бірінен мен өз санитарларыммен бірге өлім жазасына кесілген барлаушыларды – 11 қызыл әскерді аман алып қалдық. Немістің үш офицерінің көзін құртып, екеуін тұтқынға алдық. Барлаушылар ауыр соққылардан кейін аяқтарын әрең басып тұр екен.

Түс әлетінде Бородаевка деревнясы фашистерден азат етілді, ауыр да қиян-кескі ұрыстардан кейін жаралылар көп болды. Медициналық көмек көрсеткен соң оларды тас подвалдардың біріне орналастырдық. Алайда көп ұзамай жау қарсы шабуылға шықты. Олар біздің қорғаныстың бір тұсын бұзып өтіп, деревняға қайта кірді. Фашистер, әсіресе, батальонның медициналық пунктінің қасына көп шоғырланды. Қолдарына қару ұстай алатын жаралылар санитарлармен бірге фашистерге қарсы соғысты».

Осы ұрыста Виктор Иванович екінші рет жараланды, сол қолының сүйегіне оқ тиді. Кешке қарай ұрыс әлсіреп, жау негізінен тізе бүкті. Екі рет жараланған Быковский түнгі сағат екіге дейін барлық жаралыларды Днепрдің жағалауына жөнелткенше әскери міндетін атқарумен болды.

Виктор Ивановичтің жеке өзі шайқас алаңдарынан 80-нен астам ауыр жараланғандарды алып шықты, жаудың оғынын астында жүздеген солдаттар мен офицерлерге Днепрдің оң жағалауында медициналық көмек көрсетті. Оған Кеңес Одағының Батыры атағы 1943 жылғы 26 қазанда берілді.

1944 жылғы тамыз айында II Украин майданы медициналық құрамының конференциясында В. Быковский «Днепрден өту кезіндегі атқыштар батальонына медициналық қызмет көрсету» тақырыбында баяндама жасады. Быковский бүкіл II Украин майданындағы Кеңес Одағының Батыры атағын алған бірден-бір медик еді.

Ол 1945 жылы тіс дәрігері курсы бітірді, ал 1956 жылы медициналық қызметтің майоры запасқа шықты. Ангарскіде, Иркутскіде және Кишиневте жұмыс істеді. 1973 жылғы 31 шілдеде қайтыс болды. Кишинев қаласында жерленген.

Викторенко Александр Степанович 1947 жылы 29 наурызда Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Шал ақын ауданындағы Ольгинка селосында туған. Ғарышкер, КСРО ұшқыш-ғарышкері (1987). Кеңес Одағының Батыры (1987).

Орынбор жоғары әскери авиация ұшқыштар училищесін бітірген соң (1969) Әскери Әуе Күштерінде қызмет еткен. I-дәрежелі әскери ұшқыш және 3-дәрежелі ұшқыш-сынақшы мамандығы бар.

Викторенко Ғарышкерлер сапына 1978 жылы алынды. 1987 жылдың 22 шілдесінен 1987 жылдың 30 шілдесіне дейін «Союз ТМ-3» ғарыш кемесінің командирі болған. Ол Александров және Сирия Араб Республикасының азаматы М.А. Фариспен бірге ғарышқа ұшты. 1987 жылы 24 шілдеде «Союз ТМ-3» кораблі мен «Мир» ғылыми-зерттеу кешенін түйістіру жұмыстары жүргізілді.

1997 жылы полковник дәрежесінде зейнеткерлік демалысқа шықты. Жұлдызды қалашықта болашақ ғарышкерлерді даярлау тобымен жұмыс жүргізді. Қазір құрметті зейнеткер. Мәскеу қаласында тұрады. Туған өлкесімен тығыз байланыс жасайды.

Гончар Павел Иванович 1905 жылы Чернигов облысындағы Смолянка селосында туған. 1907 жылы ата-аналарымен бірге Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданы Семиполка селосына көшіп келеді. 1935 жылы ол тракторшы болды, ал бес жылдан кейін колхозшылар оны ауыл шаруашылығы артелінің төрағасы етіп сайлап алады. 1941 жылы 16 шілдеде Павел Иванович әскер қатарына алынады. Оны солтүстікқазақстандықтардан құрылған 314-атқыштар дивизиясына жібереді. 1942 жылы 21 сәуірде алдыңғы шепті минадан тазарту жөніндегі тапсырманы орындау кезінде Павел Иванович біздің «КВ» ауыр танкісін басып алмақшы болған және қорғанысты бұзбақшы болған жау солдаттарын көреді. Осы кезге дейін пулеметтен атып көрмеген ол танктен пулеметті алып, екі минуттың ішінде оның құрылысымен танысып алды. 2 ротаға жуық белофиндер өзіне жақындағанда Павел Гончар бұлк етпеді. 40 метрге дейін өзіне жақындатып Отанымыздың жауларын нысанаға тақап қойып атқылады. Ұрыс даласында 25 адамы өліп, 50 шақтысы

жараланып, қарсыластар кейін шегінді. Оқтың жарқыншағы Павел Гончардың бас киімі мен шалбарын тескенмен, өзі аман-сау қалды.

Артиллериялық дайындықтан кейін жау жағы тағы шабуылға шықты, бірақ біздің батырды жеңе алмады. Ұрыс даласында 30-ы өліп, 70-і жараланып, немістердің екінші шабуылы да жеңіспен аяқталды. Осы шайқас үшін П. Гончарға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Синявский биіктігін аларда төніп тұрған жаудың оғына қарамастан, ержүрек сапер 212 неміс миңасын тауып, жарамсыз етті. 1943 жылдың 12 қаңтарында ерлікпен қаза тапты. Синявский биігінде бауырластар зиратына қойылған бес метрлікobelіскіге (ескерткіш) мемориалдық тақтаға Павел Иванович Гончардың есімі алтын әріппен жазылған. «Семипольский» кеңшарында оның балалары, әйелі, туыстары тұрады. Қайтқаннан кейін ол Ленин орденімен, Кеңес Одағы Батырының «Алтын Жұлдызымен» және медальдармен марапатталған.

Губарьков Григорий Максимович 1926 жылы 1 ақпанда Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданындағы Качиловка селосында туған. 7-сыныпты бітіргеннен кейін Өзбекстанға №2 Жизак МТС-нде жүргізуші болып істейді. 1943 жылы қарашада Қызыл Армия қатарына алынған. Мотоатқыштар батальонының (Белорус майданы) пулеметшісі, гвардияшы, қатардағы жауынгер Г.М. Губарьков 1945 жылдың 21 қаңтарында жаудың боратқан оғына қарамастан алғашқылардың бірі болып жаудың қорғанысын бұзып, Иновроцлав қаласын (Польша) фашистерден босатты. Жау контршабуылына тойтарыс беру кезінде жараланса да, ұрыс алаңынан кетпеді.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 27 ақпандағы Жарлығымен Григорий Максимович Губарьковке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соғыстан кейін ол армиядағы қызметін жалғастырды, тек 1951 жылы запасқа шықты. Жизак қаласына келіп, алдымен ұжымшарда, кейін кеңшарда жұмыс істеді. Соңғы жылдары Запорожье қаласына қоныс аударды. Ленин, 1-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталған.

Гуденко Сергей Гаврилович 1915 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют ауданының Колдоман селосында туған. 1936 жылғы қараша айында С.Г. Гуденко Қызыл Армия қатарына шақырылды.

Көпбалалы шаруа отбасында дүниеге келген Сергей балалық шағында бастауыш білім де ала алмай қалады. Қызыл Армия қатарындағы жауынгерлік қызметі ликбез курсымен бірге өтті. Армияда Сергей үлгілі пулеметші болып, комсомолға өтті. Жапониямен соғыстың басталуын Сергей былай еске алады: «1938 жылғы 29 маусымда жауынгерлердің бәрі де қатты ұйқыда жатқанда кенет құлақты жарған сирена үні естілді. Бес минут өткен де жоқ, біздің бөлім толық даярлықта болып, бұйрық күтіп тұрды. Жапон әскерлері артиллерияның қолдауымен Кеңес территориясына екі жақтан бас салып, Хасан көліне өтіп, Безымянный мен Заозерный жотасын басып алды. Таң ата біз нұсқау берілген жерге келіп, барынша жасырынып, Безымянный жотасына қарай жылжыдық. Қарсыластар бізге артиллериядан қатты оқ жаудырды. Біздің артиллерия еселей жауап берді. «Отан үшін! Ұлы Сталин үшін!» деп ұрандап ұрысқа ұмтылды. Көп кешікпей біздің артиллерия жаудың бекініп алған артиллерия және пулемет нүктелерінің үнін өшірді. Мен он шақты метр жерден біздің тылымызға өтіп кетуге жанталаса талпынып жатқан жаяу әскер взводын байқап қалдым. «Максимкамен» бір рет оқ жаудырып жіберіп, мен жау взводын, барлаушы тобын офицерімен қоса жойып жібердім. Солдаттары саскалақтап қаша жөнелді, бірақ менің «максимкам» оларды кесілген ағаштай қиып түсірді.

Олардың бірде-бірі Маньчжур территориясына оралған жоқ. Сол күні маған жапонның төрт станокты пулеметін оқ-дәрісімен бірге жинап алуға тура келді. Кешке қарай біз Безымянный жотасына біржола бекініп алдық. Біздің бөлімшеге Заозерный жотасының оң жақ шебіне қарай жылжуға бұйрық берілді. Кешке қарай біздің шебер маскировка жасай отырып, самурай оғының астынан шығынсыз шығуға мүмкіндік берген қалың тұман түсті. Танертең 4 тамызда он қолдағы көрсетілген позицияны алып, сонда бекіндік».

Гуденко позициясын жиі ауыстыра отырып, ұзақ уақыт бойы Приозерный жотасын жалғыз қорғап тұрды. Одан кейін

алға ұмтылған жаяу әскерлердің алдында жылжи отырып, өзінің пулеметімен қарсыластың бір ротаға жуық солдатын жойып, біздің бөлімшенің шабуылға шығуына мүмкіндік жасады.

Сол ұрыстарда көрсеткен ерлігі мен батылдығы үшін кызыләскер Сергей Гуденкоға 1938 жылы 23 қазанда Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

1939 жылы Киыр Шығыс әскери округі Сергей Гуденконы Киевтің жаяу әскер училищесіне жіберді. Оны бітірген жас лейтенант шекарада жаңадан жасалған доттар іске қосылып жатқан қорғаныс ауданына қызметке келді. Училишенің түлегі пулемет взводының командирі, «Кровель» дотының коменданты болды.

Соғыстың алғашқы күндері пулемет взводының жауынгерлері қарсыластың көптеген шабуылына тойтарыс берді.

Өз өміріндегі ең соңғы ұрыстағы ерлігі үшін Кеңес Одағының Батыры Сергей Гаврилович Гуденко каза тапқаннан кейін Қызыл Жұлдыз орденімен наградталды. Оның туған жерінде – Мамлют пен Петропавл қаласында көшелерге есімі беріліп, батырдың аты есте қалды.

Дәуітов Ескендір Садықұлы 1923 жылы Омбы облысының Есілкөл станциясында туған. 1927 жылы Дәуітовтар отбасы Петропавл қаласына көшіп келеді. 1942 жылғы 23 қарашада ауыл шаруашылығы техникумының бірінші курс студенті Дәуітов Қызыл Армия қатарына шақырылады.

1943 жылдың қыркүйегі. Шегініп бара жатқан жауды тықсыра отырып, 16-гвардиялық Чернигов дивизиясының бөлімдері Днепрге тақап келді. Алда – үлкен су айдыны. Сондықтан да өте шапшаң түрде ауыр шайқастардан әлсіреген жаудың есін жиғызбай жедел өзеннен өту керек еді.

– Жауынгерлік тапсырманы орындауға рұқсат етіңіз, – деді қатардағы гвардия жауынгері Дәуітов. Бір топ батыл жігіттер балықшы қайығымен келесі жағаға қарай жылжи жөнелді.

Қарсы жақ өзеннен өтіп келе жатқандарға зеңбіректер мен пулеметтерден оқ жаудырды. Міне, жаға да жақын қалды. Ескендір алғашқылардың бірі болып Днепрдің оң жағалауына аяқ басып, пулеметімен жау траншеясына ұмтылды.

Екі гитлерші ержүрек пулеметшіге тап берді. Батыл жауынгер сасқан жоқ, қанжармен екеуін де жайратып салды. Жедел пулеметті орната салып, жауға оқ жаудырды. Алғашында сасып қалған жау артынан шабуылды үдете түсті. Днепрдің оң жағалауына жетіп, жаумен жағаласа кеткен біздің жауынгерлерден екеу-ақ – Ескендір Дәуітов пен оның жолдасы ғана қалды. Олар жаумен жанталаса шайқасты. Дәуітов позициясын бірнеше рет ауыстырды.

Бір мезгілде гимнастеркасынан қан тамшылай бастады. Жаралы жауынгер жаудың екпінін қайтарып, жалғыз өзі оқ боратып жатты. Гитлершілер қайтсе де Дәуітовтың пулеметінің үнін өшіруге тырысты. Оқ бұршақтай борады. Ескендірге көмекке ұмтылған жолдастары жеткенде ол екі қолы пулемет тұтқасына қарысып қалған күйі жансыз жатты. Ұрыс аяқталды. Бірақ бұл жеңісті көру Ескендірге бұйырмады.

Осы ерлігі үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Е. Дәуітовке 1944 жылы 15 қаңтарда қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Жерлестері өз ұлдарының есімін кастерлеп есте сақтауда. Ескендір Дәуітовтың өзі соғысқа дейін мастер болып істеген ет-консерві комбинатының училищесі қазір батырдың атымен аталады.

Дмитриев Алексей Федорович 1919 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданындағы Карасевка селосында туған. 1938 жылы Қорған Төбе АӘК арқылы Қызыл Армия қатарына алынған. 1940 жылы Мәскеудің артиллерия училищесін бітірген. Ұлы Отан соғысының бірінші күнінен майданда болған. Капитан Дмитриев Литваның Шакяйск ауданындағы Францабуда поселкасының маңында 1944 жылы 7 тамызда жаудың қатты шабуылына тойтарыс беріп, 5 танкісін қиратты. Бірақ жау алға жылжумен болды. Санаулы уақыттың ішінде капитан өз позицияларына қорғаныс ұйымдастырып, дивизион қаруларының оғын өзіне бағыттатты. Осылай жеке ерліктің үлгісін көрсете отырып, Дмитриев өзі жаудың 16 солдаты мен 3 офицерін жойды. Тағы бір шайқаста, 1944 жылдың 21 тамызында, Дмитриевтің дивизионы жаудың 8 танкісін жоқ қылды. Осы жылдың 17 қазанында болған жанкешті шайқаста Алексей Дмитриев

ерлікпен қаза тапты. Литваның Кудиркас-Науместис қаласында жерленген.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 24 наурыздағы Жарлығымен Алексей Федорович Дмитриевке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ленин, 2-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталған. Қорған Төбе (Тәжікстан) қаласындағы бір мектепке батырдың есімі берілген.

Довженко Виктор Михайлович Орынбор облысының Ташла селосында туған. Кейін Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданындағы Симаки селосына көшіп келіп, мектепте мұғалім болды. 1940 жылғы қыркүйекте В.М. Довженко Қызыл Армия қатарына шақырылып, Украинадағы Ішкі Істер Халық Комиссариаты (НКВД) әскерінің 228-полкіне жіберіледі. Ұлы Отан соғысына 1943 жылғы ақпаннан бастап қатысқан.

1945 жылғы 15 ақпанда 1281-атқыштар полкінің автоматшылар ротасының (I Белорусс майданы. 47-армияның 60-атқыштар дивизиясы) командирі аға лейтенант Довженко өз ротасымен Висла-Одер операциясына қатысты. Негізгі міндеті Польшаны азат етуді толық аяқтап, Берлинге шешуші соққы беру үшін қолайлы шепке жету болатын. Довженконың ротасы орман ішімен жүріп жаудың 100-120 адамдай болатын тобымен ұрысқа түскен Крубин елді мекенінің оңтүстік шетіне жетіп, жаудың тылына шықты. Довженконың шебер басқаруымен рота қарсыластарын талқандады. Көптеген жау қаза тауып, бесеуі тұтқынға түсіп, қалғандары қашты. Бұл ұрыста Довженко жалғыз өзі автоматпен немістерді автомат және пулеметпен қаруланған жиырма адамдай болатын тобына тұтқиылдан қарсы шыққан кезі де болды. Шебер де батыл қимылдап, олар жауды кейін шегінуге мәжбүр етті.

16 қаңтарда өжет офицер Нова-Двур қаласы маңында Висла өзенінен өтіп, екі жауынгер үшеуі танкіге қарсы қолданатын граната мен немістің өздігінен жүретін зенбірегі мен екі солдатын жойды.

Кеңес Одағының Батыры атағы оған 1945 жылы 27 ақпанда беріліп, Ленин ордені мен «Алтан Жұлдыз» медалі қоса тапсырылды. Ал, бірнеше күннен кейін, 1945 жылы 4 наурызда ұрыста қаза тапты. Батыр Варшава қаласында жерленді.

Досмұхамбетов Әбу 1920 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Приишим ауданындағы Үшкөл ауылында (қазіргі Бескөл ауданының «Андреев» кеңшары) туған. Ферма меңгерушісі, комсомол ұйымының хатшысы болып қызмет істеді. 1939 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылды. Ұлы Отан соғысына 1942 жылдан бастап қатысты.

Жеңіспен аяқталған Курск иініндегі сұрапыл шайкастан кейін Кенес әскерлері батыл түрде гитлерлік қорғаныстың маңызды шебі – Днепрге қарай жылжыды. Днепр өзі сияқты жалпақ та терең Десна, Припять сағаларымен бірге шабуылдап келе жатқан Қызыл Армияның әскерлеріне өте елеулі кедергі болатын. Биік жағаға бекініп алған гитлершілер қатты қарсылық көрсетті.

1943 жылдың 22 қыркүйегінде түнде жау артиллериямен күшті оқ атып тұрғанда өзеннен алғашқылардың бірі болып өткен Ә. Досмұхамбетовтың ротасы полктің басқа бөлімшелерінің өтуін демей отырып, бірден ұрысқа кірісті. Үш күннен кейін, 25 қыркүйекте дивизия Припять өзенінен өтіп, онда да Әбудің ротасы ерекше көзге түсті.

Ә. Досмұхамбетовтың ерліктері оны Кенес Одағының Батыры атағына ұсыну туралы марапат парақшада тізіліп, жазылған: «Деснаның, Днепр мен Припятьтің айдындарынан өту кезінде өзін шапшаң шешім қабылдауға және оны іске асыруға қабілетті шебер командир екенін көрсетті. Ешқандай жүзу құралы болмағанның өзінде ол қарсыластың күшті артминомет атысы астында бұзылған көпірден алынған тактайлардан сал жасап, ротаны өзеннен шығынсыз алып шықты және қарсыластың жағалауында шайқасқа кіріп, келесі бөлімшелердің өтуін демеді. Припять өзенінен өту кезінде оның ротасы немістің мотоколониясының атысына тап болды. Досмұхамбетов жолдас бір топ жауынгерлерімен қарсыласқа білдіртпестен колоннаның тылына өтіп кетіп, оны кашуға мәжбүр етті...

229-атқыштар полкінің командирі, подполковник Шишков»

Бұл ұсыныс 1943 жылғы 1 қазанда, яғни ол қаза табардан бір апта бұрын жазылып, сатылап (дивизия, корпус, армия, майдан) жіберілген еді. КСРО Қорғаныс министрлігі архивінің материалдарына сүйене отырып П. Белан «Қазақстандықтар

Украина мен Молдавияны азат ету жолындағы шайқастарда» (Алматы: «Ғылым» баспасы, 1967 ж.) деген кітабында осылай деп жазады. Автордың ойынша, бірқатар кітаптар мен мерзімді баспасөз мақалаларында Ә. Досмұхамбетовке Кеңес Одағының Батыры атағы қайтыс болғаннан соң берілді деген тұжырым дұрыс емес. Беланмен келіспеуге қисын жоқ.

Егер полк командирі Д.К. Шишковтың ұсынысына Ә. Досмұхамбетов қаза тапқаннан кейін қол қойылса, онда полк командирі батырдың актық шайқасы туралы айтпауы мүмкін емес еді. Тегінде Ә. Досмұхамбетовке Батыр атағы қаза тапқаннан кейін берілді деген байлам КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығына 1943 жылдың 16 қазанында батыр қаза тапқаннан кейін қол қойылуынан болса керек.

Ә. Досмұхамбетовтың соңғы шайқасы екі апта бойы фашистермен кескілескен ұрыс жүргізілген Припять плацдармында өтеді. Қарсылас жақ жаңа күштерін қоса отырып, бірнеше әрекет жасайды. 6 қазанға қараған түнде жау мотоколоннасы бірінші батальонның позициясына қайтадан шабуыл жасайды. Жауынгерлер оқ атады. Оларды танкке қарсы ататын зеңбіректер батареясы қолдайды. Бірнеше танк пен броневик өртенеді. Сау қалған жау машиналарының бұрылуға шамасы келіп, шепке жақындап келіп, бірінші ротаның позициясына баса-көктей кіреді. Осынау сәтте жаралы командир Ә. Досмұхамбетов күшін жинап, қарсы келе жатқан танкіге еңбектей жылжып барады да, оған танкіге қарсы қолданатын минаны лақтырады. Жақын жердегі жарылыс әлі 23-ке толып үлгермеген жас офицердің өмірін қиып кетті.

Ершов Александр Матвеевич 1908 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Мәскеу ауданындағы Славянка селосында туған. Соғысқа 1941 жылғы шілдеден бастап қатысты.

1945 жылғы 24 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасы Жарлығымен Александр Матвеевич Ершовқа Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, «Алтын Жұлдыз» бен Ленин ордені қоса тапсырылды.

Марапат паракшасында былай жазылған: «Ершов 1944 жылы 17 шілдеде Неман өзенін кесіп өтуде асқан өжеттілік пен қаһармандық және ерлік көрсетті. Ол өз бөлімшесінде бірінші болып бөгеген суды кесіп өтіп, өзеннің екінші жағасына

шықты. Артиллериялық және пулемет оқтарының толассыз атылуына, сондай-ақ жау авиациясының үсті-үстіне бомба тастауына қарамастан, Неманның қарсы жағасына шығып, бекініп үлгерген оның бөлімшесі қарсы шабуылға шыққан фашист роталарына тойтарыс беріп, оларды 30-40 метрге дейін жақындатып алып, мылтықпен және гранатамен жусата қырды. Оқ-дәрі таусыла бастағанда Ершов «Сталин үшін алға» деп бірінші болып орнынан көтеріліп, фашистермен жекпе-жек шайқасқа түсіп, әріптестеріне батырлық үлгісін көрсетті. Өз винтовкасының найзасымен және дүмімен Ершов 12 фашисті жайратты. Жаудың беті тойтарылып, 100-ден астам неміс солдаттары мен офицерлерінің өлігі, сондай-ақ айтарлықтай қару-жарақ ұрыс даласында қалды. Немістердің қарсы шабуылының беті тойтарылды. Неманның сол жағасындағы плацдармды жауға бермей, біздің әскерлер өзеннен өтіп, шабуылға шықты. Онтайлы шептерге бекінді».

Александр Матвеевич 1980 жылдың 21 ақпанында қайтыс болды, алайда оның ерлігі халықтың мәңгі жадында. «Көңіл зердесін беріп қоюға болмайтын плацдармдай сақтау қажет. Өмір үшін, тірілер үшін одан айырылмау керек», – деуші еді Ершов.

Забелкин Николай Иванович 1923 жылы 21 сәуірде Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданында Восточное селосында дүниеге келген. Жетіжылдықты бітірген. 1941 жылы электротехникумның төртінші курсынан Қызыл Армия қатарына алынған. 1942 жылы Москваның артиллерия-минометшілер училищесін бітірген.

III Украин майданындағы 58-гвардиялық миномет полкінің барлау дивизионының бастығы гвардия лейтенанты Н.И. Забелкин 1943 жылы 16 тамызда айқын ерлік жасады. Донецк облысы Славян ауданындағы Голая Долина селосының маңында Северский Донец өзенінің батыс жағалауында плацдармды кенейту үшін болған ұрыста жау бекінісіне өте жақын келді. Жаудың екі жаяу әскер батальонының контршабуылына тойтарыс бере отырып Забелкин өз дивизионының оғын өзіне бағыттауын бұйырды. Соның нәтижесінде жаудың қарсы шабуылы тоқтатылды.

1943 жылдың 23 қазанында Днепропетровск облысы Кри-
ничан ауданындағы Аулы елді мекенінен оңға қарай жау
тылына радистпен өткен Забелкин минометшілердің атысына
бағыт беріп отырды. Оның мәліметіне қарай минометшілер
5 автокөлікті қаратып, бір взводтан артық жаудың авто-
матшыларын құртты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 3 мау-
сымдағы Жарлығымен Николай Иванович Забелкинге Кеңес
Одағының Батыры атағы берілді.

Соғыстан кейін Мәскеуде тұрды. Мәскеудің Мемлекеттік
халықаралық байланыстар институтын бітіріп, Саяси Жа-
налықтар Агенттігінде қызмет атқарды.

Ленин, екі рет «Отан соғысы» ордендерімен және шетелдер
орденімен марапатталған.

Зәкіров Ғали Зәкірұлы 1910 жылы Татар АССР-і Сабин
ауданы Сабы селосында туған. 1940 жылы Солтүстік Қазақстан
облысының Ленин ауданындағы Ильинка селосына көшіп
келген. МТС-та жұмыс істеген.

Ғ. Зәкіровтың бөлімшесі 1257-ші жотаға орналасып, оны
қосымша күш келгенше ұстап тұру туралы тапсырма алды.
Жауынгерлер таңертеңмен ертелеп қарсыластарының оң жақ
бекінісіне таман жақындай түсті. Басында бәрі тып-тыныш
болды, кенет батыл жауынгерлердің төбесіне оқтар жаңбырдай
жауды. Мақсатты жерге ондаған метр қалған. Зәкіров жау
траншеясына бірінші болып секірді. Мылтығының найзасы
және оның дүмімен ол 14 немісті жайратты. Бөлімшенің
қалған солдаттары да ерлікпен шайқасты.

Жаудың бірінші бекінісі осылай алынды. Зәкіров өз бө-
лімшесімен шабуылды үдете отырып, олардың екінші қор-
ғаныс шебін бұзып өтуге алғашқылардың бірі болып ұмтылды.
Аядай ұрыс алаңы үшін кескілескен айкас басталды. Күш
бірдей емес еді: 10 кеңес жауынгері 120 фашистке қарсы күш
көрсетті. Соған карамастан біздің бөлімше үшін ұрыс же-
ңіспен аяқталды. Соғыс алаңында жаудың 70 өлігі жайрап
жатты, қалған 50-і қашып құтылды.

Зәкіров 1257-ші жотаға «Жер біздікі, оны ешкімге бер-
мейміз!» деп мақтанышпен жазып, желбіреге қызыл жалау
тікті.

Жаулар жағы үш рет қарсы шабуылға көтерілді. 200-300-ге дейін солдаттарын ұрыс алаңына шығарды, алайда олардың әр шабуылы қатты соққыға тап болып, үлкен шығынға ұшырады. Жотаны біздің жауынгерлер ұстап тұрды. Күн еңкейе көмек те келіп жетті. Осы ұрыста ғана Зәкіровтың жеке өзі 100-ге жуық гитлершіні өлтірді. Ержүрек жауынгерлер және оның командирі туралы аңыз полк арасына тез тарады.

Киев облысының Вышгород ауданындағы, Днепрдің он жағасындағы Ясногород селосы тұсындағы плацдармды кенейту үшін болған ұрыста көрсеткен ерлігі, маңызды жотаны ұстап тұрған қайсарлығы үшін 8-гвардиялық әуе-десант полкінің 3-батальонының (3-гвардиялық әуе-десант дивизиясы, 60-армия, Воронеж майданы) бөлімше командирі, гвардиялық кіші сержант Зәкіровке КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен 1944 жылдың 10 қаңтарында Кеңес Одағының Батыры атағы берілді, Ленин ордені қоса тапсырылды.

Батырға Ленин ауданындағы Ильинка селосында бюст қойылды. Петропавл қаласында бір көшеге оның есімі берілді.

Зебницкий Николай Владимирович 1919 жылы 17 желтоқсанда Солтүстік Қазақстан облысы Красноармейский (қазіргі Тайынша) ауданындағы Новосухотино селосында туған. 1938 жылдан Воронеж облысындағы Борисоглебскіде тұрды. Осында теміржол орта мектебін және педкурсын бітірген. Алдымен мұғалім болып істеген, содан кейін армия қатарына шақырылған. Орлов жаяу әскерлер училищесін бітіріп, офицер атағын алды. Ұлы Отан соғысына қатысқан. Аға лейтенант Зебницкий Батыс майданда ерекше взводтың командирі болып, Витебск және Смоленск облыстар аумағындағы шайқастарға қатысты. 1942 жылдың сәуірінде комиссар, ол шілде айында «Вторые» деп аталатын партизан отрядының командирі болып тағайындалды. Бұл отряд Могилев, Гомель, Орлов, Смоленск және Чернигов облыстарының жерінде жаумен шайқасты. Жаудың гарнизондары мен әскери нысандарын жою үшін бірнеше әскери операцияларды жүзеге асырды.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 1 қаңтарындағы Жарлығымен Николай Владимирович Зебницкийге Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Майор Зебницкий 1955 жылға дейін МКК органдарында қызмет етті. Екі рет Ленин, Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған. 1975 жылы 29 қарашада қайтыс болды. Нальчик қаласында жерленген.

Ильин Степан Петрович 1915 жылы 2 тамызда Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы Володар (қазіргі Саумалкөл) селосында туған. Ұлы Отан соғысына 1942 жылдың сәуірінен қатысқан.

65-армияның бөлімше командирі аға сержант Ильин 1943 жылы 15 қазанда Гомель облысы Лоев елді мекенінің маңында Днепр өзенінен өткен. Ол үш атқыштар взводының осы жерден өтуін ұйымдастырып, жаудың бірнеше шабуылына тойтарыс берген.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 30 қазандағы Жарлығымен Степан Петрович Ильинге Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. 1946 жылы әскерден оралды. 1960 жылы мелиоративтік техникумды бітіріп, гидротехник болып істеді. Ташкент қаласында тұрды. Осы қалада 1993 жылы қайтыс болды. Ленин, I дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталған.

Карушин Александр Федорович 1923 жылы 7 тамызда Солтүстік Қазақстан облысының Петропавл қаласында әскери қызметкердің отбасында туған. 1929 жылы ата-анасымен Свердлов қаласына қоныс аударған, осында №67 мектепті және аэроклуб курсы бітірген. Қызыл армия қатарына 1941 жылы алынған. Осы жылдың желтоқсанында ол Троицкінің Әскери-авиация мектебін бітірген.

Эскадрилья командирі гвардия лейтенанты Карушин 1943 жылдың шілдесінде жаудың қаптаған зенит қарулары мен авиациясына қарамай 25 рет жауынгерлік тапсырмамен аспанға көтерілді. 1943 жылдың 11 шілдесінде жауынгерлік тапсырыстан оралып келе жатқанда оның самоләті шабуылға ұшырап, радисі өліп, ал Карушиннің өзі ауыр жараланды. Соған қарамастан ол самоләтін аэродромға аман-есен қондыра-

ды. 1943 жылдың 28 тамызында Ахтыр ауданы маңында Ворсила өзенінен өтетін өткелді жою жөніндегі жауынгерлік тапсырманы орындау кезінде Карушиннің самолеті ауыр жаракат алып, ал ұшқыштың өзі қолынан жараланды. Осыған қарамастан тапсырыс ойдағыдай орындалды.

1943 жылдың қазан-қарашасында Днепрден өту үшін және Киевті азат ету үшін болған шайқастарда А. Карушин 38 рет жаудың бекіністеріне шабуыл жасады. 1943 жылдың 3 қарашасында Киевтің солтүстігіне орналасқан жауға шабуыл жасағанда олардың 5 танкісін, 8 автокөлігін, 30 солдат-офицерлерін жойды.

1944 жылдың тамызына дейін Карушин гитлершілердің әскери техникасы мен жанды күштерін бомбалауға және шабуыл жасау үшін 104 рет аспанға көтерілді.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 26 қазандағы Жарлығымен Александр Федорович Карушинге Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Соғыстан кейін даңқты батыр Әскери-әуе күштерінде қызметін жалғастырды. 1951 жылы Әскери-әуе академиясын бітірді. 1981 жылдан авиация генерал-майоры А.Ф. Карушин запасқа шығып, Мәскеу қаласында тұрды. 1993 жылы қайтыс болды. Ленин, 2 рет Қызыл Ту, Александр Невский, 2 рет I-дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз, «Отан алдындағы қызметі үшін» ордендерімен және Югославияның 2-дәрежелі «Партизанская звезда» орденімен марапатталған.

Қизатов Жәлел Қизатұлы Солтүстік Қазақстан облысының Ленин ауданындағы Аяккөл ауылында 1920 жылы туған. 6-класты бітіргеннен кейін Жәлел «Бұлақ» ұжымшарында есепші болып сырттай оқыды. Ленин ауыл шаруашылығы техникумына түсті. Техникумдағы сабақтарымен бір мезгілде Петропавл мұғалімдер институтында сырттай оқиды. Ленин ауданындағы «Қарағай» ұжымшарында мектеп меңгерушісі болып істеді.

Ұлы Отан соғысына 1941 жылдың қыркүйегінде келіп кірді. 1942 жылы Сталинград майданы жанындағы кіші лейтенанттар курсы бітірді.

Майданға аттанар алдында ол былай деді: «Исатай, Махамбет, Кеңесары, Амангелді сияқты ел үшін күресіп, олар-

дын атына кір келтірмеу үшін, мен халқымның аман-сау болуы үшін шайқасатын боламын. Қасық қаным қалғанша жаулармен шайқасатыныма ант етемін».

Қизатов Чернигов қаласы үшін болған ұрыста және Днепр өзенінен өтуде батылдык пен ерлік танытты. 1943 жылдың 27 қыркүйегіндегі ұрыста зеңбіректерден бораған оқтарға қарамастан алғы шептегі қадағалау пунктіне дейін барып, онда пулеметті, өзі жүретін және танкіге қарсы қолданылатын қару-жарақтарды көріп, батареяның тура нысанасына алып, жауларды жойып жіберді. Сөйтіп, біздің жаяу әскерлердің ілгерілеуіне мүмкіндік туғызды.

1943 жылдың 28 қыркүйегінде 154-гвардиялық артиллериялық полктің (76-гвардиялық атқыштар дивизиясы, 61-армия, Орталық майдан) батареяларды басқару взводының командирі, гвардия лейтенанты Қизатовқа Днепрдің оң жағалауындағы жаулардың атыс нүктелерін барлау және біздің әскерлердің өзеннен өтетін тұсын табу жөнінде бұйрық берді. Бұл жөнінде Жәлел былай деп баяндайды: «Біздің взвод жауларды тез айналып өтіп, ымырт кезінде өзенге келіп жетті. Түн қараңғылығын пайдаланып, біз украиндық партизандар әкеліп берген қайықтарға отырып, дыбыс шығармастан арғы бетке өттік. Жардың астына жасырынып, ілгері қарай барлаушыларды жібердік. Олар анықтағанындай, немістердің қорғанысы кіріп-шығатын ауыздары көзге түспейтін окоптар жүйесінен және 12 блиндаждан тұрады екен. Сақшысын ләм дегізбестен жайраттық та, шағын топтарға бөлініп, блиндаждарды қаумалай бастадық. Жаулардың ішінде аман қалғандары аз. Плацдармды басып алған біз онда берік орнығып алдық.

Таң ата бес танктің қолдауымен фашистер қарсы шабуылға шықты. Мен рация арқылы өзіміздің артиллеристермен тілдестім. Солардың көмегімен жаудың жаяу әскерлерін танктерінен бөліп тастаудың сәті түсті. Танкіге қарсы қолданылатын қарумен екеуін күйреттік, бірақ қалғандары жылжи отырып, біздің қорғаныстың алғы шебіне дейін жетті. Мен ең алдындағы танктің шынжыр табаны астына гранатаны лақтырып, күлін көкке бір-ақ ұшырдым. Оның экипажы автоматтың бір жайпағанынан қалмады. Басқа танктер кейін шегінді».

Онын марапаттау парақшасынан: «Қизатов зенбіректерден, минометтер мен пулеметтерден бораған октын астында үш станокты пулеметті, миномет батареясын барлап, оларды біздің артиллерия заматта жойып жіберді. Сөйтіп, біздің жаяу әскерлердің Днепрдің он жағалауына өтуіне мүмкіндік туғызды».

Қизатов жаяу әскерлердің алғы шептегі топтарымен бірге өзеннің он жағасына шығып, жаудың атыс нүктелерін, артиллерия өтетін және жаяу әскерлер өтетін тұстарды дөп барлады. Жағаға шыққанда ол жаудың атыс нүктелері қайда орналасқанын дәл көрсетті. Батарея жаудың атыс нүктелерін от жалынға орап, біздің әскерлердің Днепр өзенінің күнгей жағалауына сенімді жайғасуына мүмкіндік туғызды. Қизатов 1943 жылдың 28 қыркүйегінен 3 қазанға дейін Днепрден өту кезіндегі ұрыстарда артиллериялық батареялардың мүлтіксіз атуын үйлестіріп отырды, мұның өзі жаяу әскерлердің ілгерілеуіне жағдай жасады.

Осы ерлігі үшін 1944 жылдың 15 қаңтарында Қизатовқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. «Алтын Жұлдыз», Ленин ордені, Отан соғысы ордені, «Ерлігі үшін», «Одессаны қорғағаны үшін», «Сталинградты қорғағаны үшін» медальдары – зенбірекші Қизатовтың омырауында жалт-жұлт еткен осынау марапат белгілері, теңдесі жоқ батылдық пен батырлық көрсеткен жауынгерлер Отанды жаудан қорғауда кеуделерін тосқан қаһарлы күндердің бірден-бір куәсі.

1945 жылы Қизатов Ленинградта Жоғары артиллерия мектебін бітірді. Одан соң I Белорус майданының бір бөлімінде батарея командирі болды. Сталинградтан Берлинге дейін – қазақ халқының адал ұлы, гвардиялық аға лейтенант Жәлел Қизатовтың даңқты жауынгерлік жолы, міне, осындай.

Капитан Қизатов 1945 жылы запасқа шығарылды. Туған жерге оралып, партиялық және шаруашылық қызметтерде болды. 1952 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы Жоғарғы партия мектебін бітірді. 1969 жылы Целиноград ауылшаруашылық институтын тәмамдады. 1957 жылы Қизатовқа екінші Ленин ордені тапсырылды.

Кирдишев Гавриил Федотович 1919 жылы Алексеев ауданындағы Приозерск селосында туған. Содан кейін ата-ана-

сымен бірге Петропавл қаласына көшіп келіп, 7 класты бітірді. Петропавл станциясының депосында еңбек етті. 1939 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылды.

1944 жылдың шілдесіндегі Кеңес әскерлерінің Белоруссиядағы шабуылдары діттеген жерден шығып жатты. Шілденің 1-інде кіші лейтенант Кирдишевтің заставасы Рудница селосында тынығып жатқан-ды. Майдан алдыңғы жақта, алыста еді. Қалжырағаныңда қиын-ақ, десе де шекара әскерлерінде қызмет істеу Кирдишев пен оның жауынгерлерін сақтыққа, кез келген жағдайда және кез келген жаумен тайсалмай айқаса кетуге әзір тұруды үйреткен болатын. Күзет орындарын аралап өткен застава бастығы селоға қарай келе жатқан немістер тобын байқап қалды. Шамасы, бір ротадан кем емес, ал Кирдишевтің заставасындағылардың саны – 30. Ұбақ-шұбақ болып келе жатқан немістер сәлден кейін тізіліп, қоршай бастады.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылдың 24 наурызындағы Жарлығымен күші басым жауды жеңуді қамтамасыз еткен жеке өжеттігі, қайсарлығы мен ерлігі үшін, әскери шеберлігі үшін кіші лейтенант Г.Ф. Кирдишевке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Гавриил Федотович Вильнюсте жерленді. Алексеевка қаласының бір көшесі, мәдениет және демалыс паркі, Вильнюс қаласындағы бір мектептің балалар отряды және Теңіз Флотындағы бір кеме батырдың есімімен аталады.

Киреев Семен Яковлевич 1916 жылы Алтай өлкесіндегі Косихин ауданының Червово селосында туған. 1939 жылы үй ішімен Солтүстік Қазақстан облысының Булаев ауданындағы «Чистов» кеңшарына көшіп келді. Онда есепші болып еңбек етті. 1941 жылдың 17 шілдесінде Булаев аудандық әскери комиссариаты Кеңес Әскері қатарына шақырды. Ол кіші лейтенанттар курсы тәмамдады. 1942 жылы майданға кірді.

1944 жылғы маусым мезеті 272-атқыштар дивизиясындағы 1061-атқыштар полкының взвод командирі лейтенант Киреев әскери қызметте жүрген 7-армияның әскерлері Свирь өзенінен өтуге дайындалып жатты.

Алдын ала артиллериядан атқылау басталып та кетті. Бұл кезде өзеннен өткелі жатқан барлаушылар мен жауынгерлердің алғашқы топтарын көзге түсірмес үшін мұндағы жауынгерлер жалған салдар жасап, қайықтарға кісі киімін киген қуыршақтарды отырғызып, немістердің назарын осы жаққа аударуға әрекет жасап жатқан.

— Маған өз взводоммен бірге өзеннен бірінші болып өтуге рұқсат етіңіз, — деді лейтенант Киреев полк командиріне. Тұрақты офицер болып табылатын мосқал командир өз жауынгерлерінің батылдығы мен батырлығына әрқашан сүйінетін ол сымбатты, көзі аспан түстес жас офицерге әкелік мейіріммен қарады:

— Кірісіндер.

Жауынгерлер қайыққа секіріп-секіріп мініп, ескектерін есе жөнелді. Жылжу қиынға соқты, жау снарядтарының толқыны қайықты қатты-қатты шайқалта берді. Міне, өзеннің орта тұсы.

— Қайық тесілді! — деп айкай салды бір жауынгер. Жарықшақ тесіп кеткен қайық суға толып, баяу бата бастады.

Киреев тездетіп көйлегін шешіп алды да, тесікке тықты, сосын барлығы лықсыған суды төге бастады. Жаға таяқ тастам жерде, бірақ қайықты толқын көміп кетті де, суға батырып жіберді.

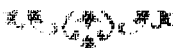
— Суға секіріңдер! — деп бұйырған лейтенант Киреев оң жақ жағанын топырағын бірінші болып басты. Жағаға шыққан Киреевтің взводы көп немістермен атыса кетті.

Жаулар біздің жауынгерлерді Свирьдің суына батырмақ, бірақ «Отан үшін алға!» деп ұрандап, сарбаздарын соңынан ерткен Киреев қарсыластардың траншеясына секіріп-секіріп түсе қалғанда ондағылар қаша жөнелді.

Киреевтің взводы плацдармға ие болып, бүкіл батальонның өзеннен бөгетсіз өтуін қамтамасыз етті. 1944 жылдың 27 шілдесіндегі Жарлықпен Семен Яковлевич Киреевке Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, Ленин ордені мен «Алтын Жұлдыз» медалі тапсырылды.

Ал өзеннен өту жалғасып жатты. Бірінші эшелонның бөлімдері Свирьден аман-есен өтіп, плацдарм үшін ұрысқа кірді.

Мина іздеушілер салдар мен көпірлерді өзеннің басқа тұстарына апарып, әскери техниканың өтуіне дайын етуге

жедел жұмылды. 7-армияның сокқы беретін тобы ұзақты күн плацдармын кеңейте отырып, онда бекініп алды.

Тас-талқан болудан қорыққан фин әскерлері екінші қорғаныс алқабына шегінді. Шегініп бара жатқан олар жолдарға, көпірлерге мина қойып кетті немесе қиратып кетті, сым қоршауларын қалыңдата түсті, атыстарын да үдете түсті.

Жағдай бүкіл күш-қуатың мен жігерінді талап еткен сол бір ауыр күндері лейтенант Киреев ерлік пен қаһармандықтың үлгісі бола білді. Семен Киреев соғысқан жерде жеңілмей қалған жау жоқ. 25 маусымда біздің әскерлер жаудың екінші қорғаныс алқабының нығайтылған торабы мен Олонец қаласын шабуылмен алып, Питкяранта қаласына шабуылды бастады. Фин Әскері салынған қорғаныстардан, көптеген солдаттары мен офицерлерінен және әскери техникасынан айырылғандарына қарамастан, Кеңес әскерлеріне қатты қарсылық көрсетуін қоймады.

1944 жылдың 10 шілдесінде жау қорғанысының маңызды торабы — Питкяранта қаласы алынды. Лейтенант Киреев оны азат ету кезінде ауыр жараланды, шілденің 17-нде ауыр жарақаттың салдарынан мәңгілікке көз жұмды. Карелия қаласының қақ ортасында Семен Киреевке орнатылған ескерткіш бар, сол қаладағы бір көше батырдың есімімен аталады, Чистов орта мектебі де батырдың атында.

Кириченко Михаил Михайлович 1923 жылы 28 қазанда Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданы Лавровка селосында туған. 1941 жылы Алматының жаяу әскерлер училищесін бітірген. Ұлы Отан соғысына 1942 жылдың тамызынан қатысқан.

I Белорус майданы 8-гвардия Әскерінің батальон командирінің орынбасары гвардия капитаны Кириченко 1944 жылы I тамызда Висла өзенінен өту үшін жаудың үлкен күшімен шайқасқа түсті. Төрт сағатқа созылған ұрыста Кириченконың отряды қарсыластарының қорғанысын бұзып, Руда-Тарновска, Вулька-Тарновска (Польша) елді мекендерін басып алды. Осындай қолайлы плацдармды басып алған Кириченко біздің әскерлердің Висла өзені арқылы өтуге жағдай жасады. Осы күндері ол үкімет наградасына ұсынылған болатын. Бірақ КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жар-

лығы тек 1991 жылдың 5 мамырында шықты. Михаил Михайлович Кириченкоға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Соғыстан кейін батыр армиядағы қызметін жалғастырды. 1945 жылы офицерлер құрамын жетілдіру курсы бітірді.

1955 жылдан майор Кириченко запаста болды. Мәскеу қаласында тұрды. «Главмосавтотранстын» автожолдар басқармасында аға инженер болып істеді.

Екі рет Ленин, екі рет Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталды. Харьков облысындағы Изюм қаласының Құрметті азаматы. 1994 жылдың 8 мамырында қайтыс болған.

Константинов Михаил Романович 1922 жылы 25 желтоқсанда Солтүстік Қазақстан облысы Рузаев (қазіргі Ғ. Мүсірепов) ауданы Ерназаров селосында туған. Магнитогорск қаласында 9 сыныпты бітірген. Қызыл Армия қатарына 1940 жылы шақырылған. 1944 жылы Орынбордың ұшқыштар дайындайтын әскери-авиация мектебін тәмамдаған.

II Белорус майданында 4-әуе Әскерінің 43-гвардия авиация полкінің аға ұшқышы, гвардия кіші лейтенанты М. Константинов соғыс біткенше жаудың техникасын және жанды күштерін жою үшін 147 рет аспанға көтеріліп, әскери тапсырысты орындаған. Осындай ерлігі үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1946 жылғы 15 мамырдағы Жарлығымен М.Р. Константиновке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

1955 жылы Әскери-әуе академиясын бітіріп, әскери-әуе күштерінде қызметін жалғастырды. 1970 жылы полковник Константинов запасқа кетті. Қырым Республикасындағы Фрунзенское елді мекенінде тұрып, ауданаралық ауылшаруашылық техникасының Алуштинск кеңсесінде жұмыс істеді. Кейінірек Тирасполь қаласына қоныс аударды.

Ленин, 2 рет Қызыл Ту, 2 рет 1-2-дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталды.

Коваленко Павел Васильевич 1917 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Ленин ауданындағы Явленка селосында туған. Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін Ворошиловград облысының Сватово қаласына көшіп кетеді. Жүргізуші,

моторшы болып жұмыс істеген. 1941 жылғы маусымнан бастап майданда болды.

1941 жылдың күзі мен қысында Коваленко Москваны қорғауға қатысты.

Ол біздің әскерлер Наро-Фоминск ауданында қарсы шабуылға шыққан өзінің «КВ» ауыр танкімен жау қорғанысының алдағы шебін бұзып өтіп, дұшпанның екі танкі мен үш батареясын жойып жіберді. 1942 жылғы 16 қаңтарда Коваленко қалаға бірінші болып кірді, жаудың екі бронды машинасын және бір танкісін төте тиген окпен қатардан шығарды. Қалада атыстың қызу әрі шалымды болғаны соншалық, ол біздің жаяу әскерден бөлініп кетті де танкі отқа оранды. Павел Васильевичтің өзі қолынан жараланды. Неміс автоматшылары машинаны қоршап алды, бірақ экипаж ерлікпен, жан қия соғысты. Ол – ол ма, қолма-қол шайқас үстінде ержүрек танкистер немістің орташа танкін оқ-жарағымен қолға түсіріп, соған ауысып алып, жауды жайрата берді.

1942 жылы Коваленко кіші лейтенанттардың курсына тәмамдап, сол жылдың тамызында лейтенант Коваленко минометшілер взводының командирі болды. Соғыс үстінде ол атқыштар бөлімшесінің шабуылын жауға оқ жаудырып қолдап отырды. Жаудың оқ жаудыратын нүктелерін жылдам да дәл атқылау жаяу әскерлердің шабуылына жағдай жасады.

1944 жылғы тамызға дейін Коваленко жаудың тоғыз атыс нүктесін құртып, жетпіске тарта неміс жауынгері мен офицерінің көзін жойды.

Павел Васильевич өз взводымен Бжоузовка өзені маңындағы 165,6 жотасы үшін болған соғыстарда гитлершілердің үш атыс нүктесін құртты. Үш күннен соң жаудың жаяу әскері Давидовизна деревнясы маңында қарсы шабуылға шықпақ болды. Аға лейтенант немістердің шоғырланғанын байқаған соң минометтен оқ жаудырып, дұшпанның жиырма бес жауынгерін жер жастандырды. Коваленконың омырауына Қызыл Ту орденінің жанына 2-дәрежелі Отан соғысы ордені тағылды.

Коваленко Неман өзеніндегі плацдарм маңында немістердің қорғанысын бұзып өту кезінде және Шығыс Пруссия маңындағы шабуылдарда үлкен ерлік көрсетті.

1945 жылдың қантарында аға лейтенантқа жаяу әскерлердің шабуылын қолдау бұйырылды. Взвод командирі өзінің 120 миллиметрлік минометтерімен сым қоршаулардан екі тұстан жол салып берді. Осы кезде ол дұшпанның үш пулемет нүктесін, миномет взводын, 75 миллиметрлік пушкасын жойды және отызға тарта фашисті құртты. Жауынгерлік тапсырма тамаша орындалып, біздің бөлімшелер қорғанысты бұзып өтті.

Коваленконы Кеңес Одағының Батыры атағына ұсына отырып, полк командирі полктің жеңістері аға лейтенант Коваленконың ержүректігінің аркасында қамтамасыз етілгенін атап көрсетті. «Оның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы барлық жауынгерлік ғұмыры үлкен ерліктер мен Отанға шексіз берілген сүйіспеншілікке толы», — деп жазды подполковник Хомуло. Отан оны батыр деп таныды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 24 наурыздағы Жарлығымен Коваленко осы жоғары марапатқа ие болды.

1946 жылдан бастап капитан Коваленко заплата Сватово қаласында тұрып, гараж меңгерушісі болып жұмыс істеді. 1949 жылғы 24 тамызда дүниеден өтті. Сватово қаласындағы I Мамыр бас алаңында жерленген. Сол қалада оның атында көше бар, ол тұрған үйде мемориалдық тақта орнатылған.

Ковалевский Анатолий Николаевич 1916 жылы Чернигов облысының Бахмач қаласында әскери қызметкер отбасында туған. Әкесі төңкерістен бұрын армияда прапорщик шенінде қызмет еткен. 1917 жылы көтерілген халық жағына шыққан.

Анатолий электротехникум курсынан бітірген, бірақ арманы әке ізімен әскери қызметкер болу еді. 1933 жылы ол Дзержинский атындағы Екінші шекара мектебінің бронетанк бөлімшесіне оқуға түседі. Мектепті 1936 жылдың қарашасында бітіріп, лейтенант атағын алған Анатолий Ковалевский жеке мотомеханикаландырылған дивизия құрамындағы I-полктың танк взводының командирі болып тағайындалды. Мұнда ол екі жыл қызмет атқарды.

1938 жылы әкелі-балалы Ковалевскийлерді «халық жауларымен сыбайластығы үшін» армиядан қуып, отбасымен бірге бес жылға Солтүстік Қазақстан облысы Булаев ауданындағы Успенка селосына жер аударады. Бұл жер аудару

1956 жылға дейін созылады. Бұл кезде Ковалевскийлердің отбасы ақталған еді.

1939 жылы Финляндиямен соғыстың басталуымен Анатолий тұрақты армияға шақырылып, 86-жеке танк батальонының танк взводуын басқарады. Соғыс қимылдары аяқталғанда оны іскер де білікті офицер ретінде аттестациялық комиссия әскери қызметте қалдырады да Ленинград әскери округінің карамағына жіберіледі. Мұнда ол 2-дивизия 1-танк полкының ауыр, орташа және жеңіл, содан соң қайта ауыр танк батальондарында қызмет атқарады.

Ұлы Отан соғысының басынан-ақ 8-армия құрамында соғысады. 1941 жылдың қарашасында білгір басшылығы үшін Қызыл Ту орденімен марапатталып, жеке танк батальоны командирінің орынбасары болып тағайындалады. Ұрыстардағы ерлігі, жеке батылдығы және бөлімшелерге білгірлікпен басшылық еткені үшін Ковалевский тағы екі Қызыл Ту, 1-дәрежелі Отан соғысы және 2-дәрежелі Кутузов ордендерімен марапатталады.

1944 жылы Ленинград қоршауы бұзылған соң қаһарман танкист І Украин майданының құрамына ауыстырылып, Польшаны азат етуге қатысады.

Бұл уақытта Ковалевский енді полковник шенінде Қызыл Тулы 152-Ленинград жеке танк бригадасын басқарады. Міне, осында оның жеке батылдығы, жанқиярлығы, ұрысты басқару шеберлігі айғақталады. 1945 жылғы 17-19 қаңтар аралығында Висла-Одер операциясында Ковалевский Краков бағытында бригаданың шабуылын шеберлікпен ұйымдастырды. Оның бригадасы 19 қаңтарда Краковқа алғашқылардың бірі болып басып кіріп, қала үшін болған ұрыста дұшпанның адам күшін және техникасын жоюда үлкен шығын келтірді.

27 қаңтарда Нейбурн қаласы үшін ұрыстар болды. Танктер алға жылжи алмады. Нағыз жауынгер және өз халқының батыл ұлы танкистерді шабуылға жаяу бастап шықты. Командованияның тапсырмасы орындалды, алайда полковник жау оғынан мерт болды.

Бригаданың соғыс қимылдарын шебер басқарғаны, жауынгерлік тапсырмаларды үздік орындағаны, жеке ерлігі және Отан соғысындағы жанқиярлығы үшін Ковалевский

Анатолий Николаевичке КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 4 сәуірдегі Жарлығымен Кеңес Одағының Батыры атағы өлгеннен соң берілді.

Анатолий Ковалевский Львов қаласындағы Даңк жотасында жерленген.

Кологойда Николай Васильевич 1922 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Булаев ауданындағы Воскресенка селосында туған. Орта мектепті соғыс басталардан бір жыл бұрын Свердлов облысы Полевской қаласында бітірген.

Кологойда Николай Васильевич әскери-жаяу әскер училищесін лейтенант дәрежесінде тәмамдап, алғашқы ұрысқа Москва қорғаныс аймағында кірісті. Оның әскери шежіресі осыдан басталады. Содан соң Солтүстік-Батыс майданы, Воронеж түбіндегі, Днепрдегі ұрыстар, Варшава маңындағы екпінді шабуылдармен Прага көшелеріндегі соңғы шайқастар.

1943 жылдың күзінде 52-армияның әскерлері өзенге беттеді. Осы армияның 254-атқыштар дивизиясының басшылығы Днепрден өту және батыс жағалауда плацдармды басып алу үшін шабуыл тобын жасақтауды ұйғарды. Оған барынша тісқакқан әрі қажырлы жауынгерлер іріктелді. Топты басқаруды капитан Кологойдаға жүктелді.

1943 жылғы 30 қыркүйектен 1 қазанға қараған түнде шабуыл тобының 102 жауынгері Днепрден өтіп, Крещатик деревнясының түбінде «Ұлы Германия» СС дивизиясының полктарының бірімен ұрысқа кірісті.

Кескілескен ұрыста немістердің өздерінің айтуынша капитан Кологойданың тобы 270-ке тарта адамды жер жастандырды, капитанның өзі операцияны басқарып, айрықша ерлік көрсете отырып, қолма-қол ұрыста СС-тің 17 гитлершісін өлтірді. Сөйтіп, капитан Кологойданың тобы Днепр өзенінен өту мүмкіндігін қамтамасыз етті. Кеңес жауынгерлеріне әсесшілердің 18 танкі мен екі батальоны қарсы тұрды. Олар бір күнде жеті рет шабуылға шыкса да, плацдармды құрта алмады.

Днепр өзенінен өтуде көрсеткен сәтті де қаһармандық қимылдары және дұшпанға қарсы ұрыста жасаған жеке ерлігі, дивизия бөлімдері келіп жеткенше бір тәулік бойы шепті қолда ұстап тұрғаны үшін капитан Кологойдаға КСРО Жоғарғы

Кенесі Төралқасының 1944 жылғы 22 ақпандағы Жарлығымен Кенес Одағының Батыры атағы берілді.

Соғыс біткен соң Н.В. Кологойда партия мектебіне оқуға жіберіледі. Содан соң Свердлов облысы Артин аудандық атқару комитетінің төрағасының орынбасары болып екі жыл қызмет атқарады. Содан кейін тағы да В.И. Ленин атындағы Әскери-саяси академияда оқиды. Академия түлегі майор Кологойда 1956 жылдың жазында әскери бөлімдер бірінін командирінің орынбасары қызметіне тағайындалады. Николай Васильевич өзінің жауынгерлік тағылымын, білімін жас жауынгерлерге дарытады. 1963 жылғы 8 мамырда полковник Кологойда әскери делегация құрамында Берлинде Кенес жауынгерлеріне арналған ескерткіштің ашылу салтанатында болды.

Бір жылдан соң ауыр сырқатқа шалдыққан Николай Васильевич төсек тартып жатып қалады. 1964 жылғы 18 қыркүйекте ол дүниеден өтті.

Королев Виталий Иванович 1916 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Приишим (қазіргі Бескөл) ауданындағы Боголюбово селосында туған. Челябин облысының Копейск қаласындағы тау-кен техникумында оқыған. 1935 жылдан бастап әскер қатарында. 1939 жылы Сталинград әскери-авиация мектебін бітіреді. Соғысқа 1941 жылдың маусымынан бастап қатысады.

2-әуе авиациясы 32-истребительдер авиациясы дивизиясының 482-истребительдер авиациясы полкы командирінің орынбасары, майор Виталий Иванович Королев соғыс жылдарында 435 рет әуеге көтерілген.

«Отыз үш батыр» деген кітабында Е.З. Воробьев біздің жерлесіміз бен оның достарының жауынгерлік іс-қимылдарын былай баяндайды: «...Буянов, Королев, Хлуд, Филатов төртеуінің «мессерлер» тобымен шайқасын біз көзге шалынбастан көріп отырмыз. Қым-қуыт шайқас кезінде кенет Буянов айғай салды:

– Көтер, әйтпесе өртейді! Тағы да сәл көтере түс! Жағдайларынның жаман екендігін бәрі де түсініп тұр.

Үзіп-жұлып естілген бірен-саран сөздеріне қарап шырқаудағы әуе ұрысында не болып жатқанын білмейсің, алайда

оның жалын демі жердегілерді де күйдіріп барады. Кенет құлаққа келіп тұрған радио толқынының ию-кию ызыны мен шарт-шұрт шуылы арасынан біреуінің көңілді әрі қалжың аралас даусы ап-анық естілді:

– Ауа жаудан тазартылды!

Бұл аспанның әлдебір шаршысында жеңіске қуанған Королевтің әзіл қосқан рапорты еді».

Соғыстың екі аптасы ішінде Виталий Королев немістің жеті ұшағын, ал топтасып екі ұшағын құлатты.

Араға 15 минут салып, Королевтің «ЯК-3»-і аэродромның үстінен қылаң берді. Тағы бір-екі минут өтті ме, өтпеді ме, Королев машинасын жазғы ұшу алаңын қаумалаған орманның шетіндегі қайыннан жасалған тұрағына апарып қойды.

Оның машинасының фюзеляжында қара мысықтың суреті салыныпты. Бұл «қара мысық» 97 әуе ұрысында Королевтің тікелей өзі құлатқан жаудың 21 ұшағының және топтасып құлатқан 10 ұшақтың алдарынан кесіп өткен еді.

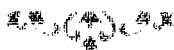
1945 жылдың 27 маусымында жауынгерлік іс-қимылдары, ерлігі мен өжеттігі үшін Кеңес Одағының Батыры атағын алды.

1948 жылы Жоғары офицерлік ұшу-тактикалық курсы бітірді. Полковник Королев 1957 жылы запасқа шығарылды. Калининград облысындағы Ржев қаласында тұрды. Ленин орденімен, үш рет Қызыл Ту орденімен, екі рет Қызыл Жұлдыз орденімен, медальдармен марапатталды. 1957 жылдың 4 қарашасында дүниеден өтті.

Кошуков Вениамин Борисович 1922 жылы Түмен облысының Ильинка селосында туған. 1928 жылы отбасы Солтүстік Қазақстан облысына көшеді. 8-кластан кейін химия-технология техникумын, одан соң Чкалов әскери-әуе мектебін бітіреді.

Жас лейтенант В.Б. Кошуков 1942 жылдың қыркүйегінде 190-бомбалаушы авиаполкке жолдама алады.

Сталинград түбіндегі әуе шайқастарында Вениамин Кошуков жауынгерлік ұрысқа қатысып, шыдамдылыққа үйренеді, ерік-жігерін шыңдайды. Оның ұшқыш ретіндегі тамаша қасиеттері, әсіресе, немістің «Көгілдір желісін» жою жөніндегі кескілескен шайқас өрістеген Кубаньда танылады.

1943 жылдың 13 ақпанында Хабель разьезінде қарсыластың броньды пойызын жою жөніндегі тапсырмасын орындау кезінде ол жер бауырлай ұшып келе жатып, атыс нүктелерінің үнін өшіреді, снарядтармен бронь алаңы мен паровозды құлталқан қылады. Екі күн өткен соң жаудың зенит батареясын шабуылдап, одан кейін үстіне бомбалар тастап, теміржол көпірін істен шығарады.

Таулы жердегі күрделі жағдайда он төрт жауынгерлік ұшуды ойдағыдай орындағаны үшін лейтенант Кошуков 1943 жылдың 17 ақпанында Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталады.

22 ақпанда ұшқыш-штурман Славянская станциясы ауданына ұшып шығады. Нысанаға жақындай бергенде оның самолеті зенит оғының астында қалып, тура тигендіктен машинаның қапталы тесіліп, бұру рулі зақымданады. Алайда Кошуков жауынгерлік тапсырманы орындап, самолетті аэродромға дейін жеткізіп, шеберлікпен қондырады.

Сәуірдің бір күні Вениамин алты «Ил-ды» бастап келе жатып, Қырым станциясы ауданында 37 «Юнкерске» тап болады. Неміс бомбардировщиктерінің қалың қатарына сыналап кірген Кеңес ұшқыштары оларға қарсы әуе шайқасын ашады. Олар өжет те шебер шайқасады. Бір самолетінен айырылған қарсылас өлім шашатын жүгін өз әскерлерінің төбесіне тастауға мәжбүр болады.

Бір аптадан соң «ИЛ-2»-нің бір тобы сол құраммен Новороссийскінің түбіндегі бекіністі жотаны шабуылдауға ұшып шығады. Күшті зенит оғына қарамастан, жүрек жұтқандар гитлершілердің далалық артиллериясының сегіз қаруының үнін өшірді. Осыны пайдаланған біздің жаяу әскерлер басымдықта болған жотаны иемденеді. Қайтар сапарларында «ИЛ-дер» «Ме-109» истребительдерінің шабуылына тап болады. Жетекші штурмовик елеулі түрде зақымданса да, шайқастан шығып кетпейді.

1943 жылдың мамырынан лейтенант Кошуков жеке Приморск әскеріндегі 622-авиаполктің звено командирі болады. Қырымды азат етуге қатысады.

1943 жылдың 17 қарашасында жас лейтенант Қызыл Жұлдыз орденін алады. Екі күннен кейін Керчь түбегінде қарсыластың жағалау бекіністерін көздей жүріп, ол бораған бө-

геуші оқ арасынан өтіп, жер бауырлап ұшқанша төмендейді де, нысананы көріп, снарядтармен дәл үстінен түсіп, оқ-дәрі қоймасын құртып жібереді.

Ерлік пен өжеттіліктің мұндай мысалдары Вениамин Кошуковтың әскери өмірбаянында толып жатыр. 1943 жылдың желтоқсанында оны авиаэскадрилья командирінің орынбасары етіп тағайындайды.

«Лейтенант Кошуков «ИЛ-2» самолетінде ойдағыдай жауынгерлік 120 ұшыс жасады», – делінген марапат қағазында.

«...Ол 87 автомашинаны, ондаған танктерді, далалық артиллерияның тоғыз қаруын, сегіз зенит нүктесін, оқ-дәрісі бар төрт қойманы, миномет батареясын, паровозды, баржаны, дзоттарды құртты...»

Жауынгерлік тапсырмаларды үлгілі орындағаны, ерлігі, өжеттігі мен қаһармандығы үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 13 сәуірдегі қаулысымен Вениамин Борисович Кошуковқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Крыжановский Сава Поликарпович 1914 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша стансасында (қазіргі Тайынша қаласында) туған. Қызыл Армия қатарында 1941 жылдан, шайқастарға сержант, барлаушылар тобының командирі есебінде қатысқан. 1943 жылы қазан айында жаудың тылына өтіп, автотрассада жасаған. Екі автокөлікті қолға түсіріп, 8 гитлершілердің көзін жойып, бірнешеуін тұтқынға алды.

1943 жылы 19 қазанда барлауда жүріп танк пен бронетранспортерді жарып, 6 солдат пен офицерді өлтірді.

1944 жылдың басында гвардия сержанты Крыжановскийдің жеке есебінде жаудың 96 солдаты мен 5 офицерін өлтіргені жазылған және бірнеше фашист танкілері мен автокөліктері жойылған.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 10 қаңтардағы Жарлығымен Сава Поликарпович Крыжановскийге Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Куренков Иван Иванович 1919 жылы 25 қаңтарда Нижегород облысы Вад ауданының Крутой майдан селосында туған. 1934 жылы мектепте оқып, содан кейін Кузбаста шахтада

істеген. 1937 жылы 22 сәуірде Ленин-Кузнецк ҚӘК-ы арқылы Қызыл Армия қатарына алынған. 1942 жылдан Ұлы Отан соғысына қатысқан, атқыш, кейін взвод командирінің көмекшісі болған. 1943 жылы кіші лейтенанттар курсы бітіріп, Брянск майданындағы 605-атқыштар полкінің взвод командирі қызметін атқарды. 1943 жылы 5 қыркүйекте Куренков өзінің взводымен алғашқылардың бірі болып Сейм өзенінен өтті және бірден қарсыластарымен шайқасқа түсті. Осы шайқаста ол 30-дан астам гитлершілерді жайратты. 1943 жылы 8 қыркүйекте ұрыс даласында рота командирі жараланды. Куренков рота басшылығын қолына алды және шабуылға шықты. Осы ұрыста бөлімше қарсыластарының 50-ге жуығын жоқ қылды. Десна өзенінен өтіп, Куренков өзінің ротасымен жаудың тылына шығып, күтпеген сокқы беріп, 70-тен астам фашистерді жайратты.

Нежин қаласы үшін болған ұрыста Куренков жауға білдірмей барлау мақсатында қалаға кіріп, қарсыластарының санын, орналасқан жерін анықтап, өз дивизиясының басшыларына құнды деректер жеткізді. Оның бұл деректері жауды тез және аз шығынмен талқандауға көмектесті.

Днепрден өтуде Куренков өзінің бөлімшесімен бірінші болып өзеннің оң жағалауына өтті және осы ұрыста 20 жау солдаттарын құртты. Куренков осында жараланса да, ұрыс даласынан кетпей, басшылығын жалғастыра берді.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 17 қазандағы Жарлығымен Иван Иванович Куренковқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

1943 жылы желтоқсанда Куренков денсаулығына байланысты әскер қатарынан кетіп, 1945 жылдың сәуіріне дейін жұмыс істемеді. 1945 жылы алдымен аудандық колхозда істеді, содан кейін ұжымшар төрағасы болып сайланды.

1949 жылдан Горький қаласына қоныс аударуына байланысты ремстройконторма, кейін теміржолда жұмыс істеді. 1951 жылы Ленинск-Кузнецк қаласында тау шеберлері мектебін бітіріп, 1954 жылға дейін тау шебері болды. Бұдан кейін үш жыл Перм облысындағы «Леспромхозда» жұмыс істеді. 1957 жылы тың және тынайған жерлерді игеру үшін Солтүстік Қазақстан облысына келіп, Қызылжар ауданындағы «Новоникольск» кеңшарында еңбек етті.

1970 жылы 29 тамызда қайтыс болып, «Новоникольскіде» жерленген. Ленин, Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған.

Литвинов Петр Дмитриевич 1916 жылы 18 қыркүйекте Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданындағы Люботино селосында туған. Кейін Алматы облысындағы Талдықорған қаласына қоныс аударған. Қант зауытында қойма менгерушісі, содан кейін Алматы стансасында вагон бақылаушысы болған. 1939 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған. Ұлы Отан соғысына алғашқы күннен қатысты.

7-гвардиялық армияның 12-минометшілер ротасының бөлімше командирі сержант Литвинов Днепропетровск облысындағы Бороевка селосы маңында 1943 жылдың 30 қыркүйегінде болған ұрыста әскери тапсырманы тамаша орындады. Минометтен және автоматтан оқ жаудырып, жауды үлкен шығынға ұшыратты. Сержант Литвинов жеке өзі ондаған фашистердің көзін құртты. Бірақ 1943 жылы 2 қазанда жау оғынан қаза тапты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 20 желтоқсандағы Жарлығымен Петр Дмитриевич Литвиновке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ленин, Қызыл Ту ордендерімен марапатталған. Днепропетров облысындағы Бородаевка селосында жерленген. Осы облыстағы Верхнеднепровск ауданындағы Правобережное селосында оған ескерткіш қойылған. Айыртау ауданындағы Бұрлық сегізжылдық мектебінде оқушылар дружинасына батырдың есімі берілген.

Матвеев Александр Владимирович 1915 жылы Петропавлда туған. Осында ол мектеп пен механикалық завод жанындағы ФЗО-ны бітірді. Қала кәсіпорнында токарь, шофер болып істеді.

1940 жылдың қаңтарында комсомолдық шақырумен Қазан жаяу әскерлер училищесіне келіп, оны бітіргеннен кейін 1941 жылдың мамырында 15-мотоатқыштар бригадасына жіберіледі. Өжет жауынгер шайқастармен Сталинградтан Берлинге дейін жүріп өтті. Қатардағы жауынгерден гвардия

полковнигіне дейін, взвод командирінен батальон команди-ріне дейін өсті Александр Владимирович Матвеев.

Соғыс Матвеев үшін механикаландырылған полкта броневик командирі болып жүрген батыс шекарасында, 1941 жылдың 22 маусымында басталды. Сол күні лейтенант ұрысқа алғаш кірісіп, жаралы болады.

Ал оның өз батальонымен қанша шайқастарға қатыска-нын санап шығу қиын. Сталинградтан кейін Курск иініндегі шайқас, Днепрден өту, Киевті алу, Днепр мен Пруттағы, Ру-мыниядағы ұрыстар, ақыр аяғында Польша. Комбат Мат-веевтің омырауында екі жауынгерлік орден – Қызыл Жұлдыз және Қызыл Ту ордендері жарқырады.

Түнгі сағат үште қала алынды. Ал 16 қаңтарда танертен ерте Матвеев түскен олжаларын есептеді. Қаладан бір жарым километр жерде далалық аэродромда немістің 18 ақаусыз самолеті тұрды. Жанармайы мен оқ-дәрісі бар алты қойма қолға түскен. Шайқаста қарсыластың 250 солдатты құртылып, 30 фашист, соның ішінде 14 офицер, 2 генерал тұтқынға алын-ды. Зәрелері ұшқан, ұнжырғалары түскен тұтқындалған офи-церлер топтала тұрып, алаулаған бетін сұрткен қою шашты орыс капитанына қарап қалған.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 27 ак-пандағы Жарлығымен Александр Владимирович Матвеевке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Берлинді бомбылауды Матвеевтің батальоны солтүстік шетінен бастады. Тоғыз күн бойы толық мағынасында оқтың ортасында жүрді. Шайқас әр көше, әр үй, әр кабат үшін бол-ды. Алда Кеңес солдаттары Жеңіс туын тіккен рейхстаг кө-рінеді. Матвеев үшін қырық бірдің мамырында Украинаның Радзивимсов шағын қалашығында басталған солдаттық ұзақ, ауыр жолының аяқталған жері осы болды.

Соғыстан кейін Матвеев армияда он жыл болып, 1955 жы-лы подполковник шенінде запасқа босап, Петропавлға келді, астық өнімдері жүйесінде жұмыс істеді. 1972 жылдың 12 жел-тоқсанында дүние салды. Петропавл қаласында бір көше Матвеевтің атымен аталады.

Малиев Михаил Алексеевич 1923 жылы Пермь облысы-ның Кунгур қаласында туған. Соғыстың алдында туыс-

кандарымен Петропавл қаласына көшіп келген. 1941 жылы Малиевті Петропавлдың аудандық әскери комиссариаты Қызыл Армия қатарына шақырады. 1942 жылы әскери-инженерлік училищені бітіреді.

Майданға 1943 жылы кірді. Шабуыл операциялары кезінде су шептерінен ойдағыдай өту көбіне-көп инженерлік әскер жеке құрамаларының іскерлігі мен батырлығына байланысты. 127-жеке понтонды-көпір батальонының (Дала майданының I понтонды көпір бригадасы) взвод командирі лейтенант Малиев ерекше батылдығымен көзге түсті. 1943 жылғы 16 қарашада Переволочная селосы маңында (қазіргі Полтава облысының Кобелянск ауданының Светлогор селосы) Днепрден өту кезінде қарсыластар өткелді қатты оқ астына алса да, понтонды-көпір бригадасының саперлері ерекше ұстамдылық пен іскерлік көрсетіп, судан үздіксіз өтуді қамтамасыз етті.

Бұл күні лейтенант Малиев он жағалаудан сол жаққа паром жүргізіп бара жатты. Тура тиген артиллерия снарядынан зақымдалған паром алты метр тереңдікке батып кетті. Он жағалауда шайқасып жатқан біздің әскерлерге оқ-дәрі, азық-түлік, қосымша күш ауадай қажет еді. Сондықтан да Малиев қайткен күнде паромды су бетіне шығарып алуға бел буды.

Бұршақтай бораған оқтың астында киімдерін шешіп тастап, водолаз костюмінсіз паромның тартпа тросының болттарын босату үшін ол тереңдігі алты метр суға үш рет сүнгіді. Негізгі жұмысы бітіп, паромның жалпақ табаны су бетіне көрінуге шақ қалған еді. Бірақ лейтенантқа көмектесіп жүрген саперлар өз командирін су бетінен көре алмады. Алға қойған міндетін орындағанымен, өзі қаза тапты. Оған Кеңес Одағының Батыры атағы 1944 жылы 22 ақпанда беріліп, Ленин орденімен қоса марапатталды.

Михаил Алексеевич Малиев мәңгілік әскери бөлімше құрамының тізіміне жазылған. Малиевтің қаһармандық ерлігі Пермь мен Киев баспаларында шыққан «Прикамье Алтын жұлдыздары» (*Пермь, 1947 ж. 3-басылым*) және «Оның сонда толар жасы...» (*Киев, 1985*) деген кітаптарда кенінен баяндалған.

Михеев Григорий Яковлевич 1919 жылы Петропавл қаласында туған. 10 класс бітірген. 1937 жылы облыстық комсомол комитетінің арнайы шақыруымен авиацияға жіберіледі. 1939 жылы Краснодардың әскери-авиациялық училищесін бітірді. 1941 жылдың маусымында Ұлы Отан соғысының майданына шықты.

Соғыстың алғашқы күнін Батыс майданында қарсы алып, жаудың жылжып келе жатқан колонналары мен өткелдерін бомбалауға ұдайы ұшып барып тұрды. Жау авиациясының аспандағы үстемдігіне қарамастан, Михеевтің жауынгерлік тапсырманы орындамаған кезі болған жоқ.

1941 жылғы қазанның ауыр күндері фашистік командование екінші рет басты шабуылды бастағанда Михеев Мәскеу түбінде шайқасты. Мұнда әдеттегідей әскери жоғары шеберлік көрсетіп, командованиенің барлық тапсырмаларын орындап шығады. 1941 жылғы 27 қазанда тапсырмадан оралып келе жатқан Михеевтің ұшағы Истра ауданында немістің бір топ «Хейнкель-113» ұшақтарымен кездесіп қалады. Аспандағы шайқаста бір «Хейнкель» атып түсіріліп, қалғандары жауған пулемет оғынан бытырай қашты. Михеевтің ұшағына да оқ тиіп, бір моторы істен шықты. Сөйтсе де Михеев ұшағын өз жеріне дейін ұшырып әкеліп, экипажды да, машинаны да аман сақтап қалды. Неміс әскерлерін Мәскеу түбінде талқандау кезінде Михеев қарсыластың екі взвод әскерін, 15 автомашинасын және оқ-дәрі тиелген 15 керуенін жойып жіберді.

1942 жылғы 1 мамырда Михеев жоғары шеберлікке ие әрі ерік-жігері күшті штурман ретінде 10-жеке авиациялық алысты барлау полкіне жіберіледі. Мұнда ол барлаушы-штурман ретінде қарсыластың тылын, аэродромдарын, әскерінің жылжу бағытын бақылап, Батыс майданы І Әуе Әскерінің командованиесіне бағалы да құнды әрі дер кезіндегі деректерді беріп отырды. Михеев Брянск, Сеща, Шаталов, Боровской, Оңтүстік және Солтүстік Смоленск төңіректерін фотосуретке түсіріп алды. Оның түсірген фотосуреттері бойынша І Әуе Әскері Брянск және Сеща аэродромдарына соққы берді.

Михеев жаудың алдыңғы шебін суретке түсіруде асқан шеберлік көрсетті. 1942 жылы ол қарсыластың 15-20 километрге дейін әрбір бөлімнің қандай қорғаныс шебі бар екенін жерде-

гі командованиеге, әрбір рота командиріне жеткізіп отыруды қамтамасыз ету үшін алғы шептің 4613 шаршы километрін аэрофотосуретке түсірді.

10-жеке авиациялық алыс қашықтықты барлау полкының командирі подполковник Родин Михеевке: «Тапсырманы батыл да дәл орындап, табанды, зенитті-артиллериялық қалың октың астындағы алғы шепте жұмыс істеуге барлаушы-штурманға қажетті әскери айланы терең менгерген. Барлауға шыққан әрбір ұшу сапарын дәл әрі мерзімінде орындайды, оның жауынгерлік тапсырманы орындауына ештеңе де, жаудың артиллериясы да, истребителі де кедергі бола алмайды», — деген мінездеме береді.

1942 жылғы 26 тамызда Михеев жауынгерлік тапсырмамен Уколицы, Дурнев, Ожигов, Озерск маңындағы жаудың алдыңғы шебін аэрофотосуретке түсіріп жүргенінде немістің истребительдері оған екі рет шабуыл жасады. Жауды алдап, жалтара ұшып, әрдайым өз территориясына өтіп кетіп, бағытын өзгертіп, қайтадан тапсырманы орындауға шығып жүрді. Үшінші рет қарсыластың қорғанысын суретке түсіріп, командованиеге табыс етеді.

1942 жылғы 5 қыркүйекте ок боратып тұрған зенит атысына қарамастан, ол алыс қашықтыққа әрекет ететін біздің авиация үшін жаудың Смоленск ауданындағы қоймасын, эшелондары толып тұрған «Сортировочная» теміржол станциясын, гитлершілердің орталық майданының бас штабын суретке түсірді.

1943 жылғы 16 ақпанда Спас-Деменск маңын суретке түсіру туралы I Әуе Әскерінің шұғыл тапсырмасын алған Михеев оны орындауға ұшып шықты. Қарсыластың үдете атқылаған зенит артиллериясы мен неміс истребительдерінің атқан оғы тиген Михеевтің ұшағы бағытынан ауытқып кетеді. Оқ ұшақты он төрт жерден тесіп кеткен еді.

Михеев өз аэродромына оралған жоқ, өз территориясына өтіп, бағытын өзгерткен соң жау тылына бойлай ұшып, екінші рет оралып келіп тапсырманы орындады.

Кенес әскері Волхов, Ржев, Зубцов, Погорелое Городище аймағында жүргізген операциялардың жүзеге асуына көмегі көп болған аэрофотосуреттер көптен пайдаланылды. 1941 жылғы 22 маусымнан 1943 жылға 6 наурызға дейін Ми-

хеев 114 рет жауынгерлік тапсырмамен ұшып, оның 104-ін ойдағыдай орындап шықты. Соның ішінде бомбалауға 27 рет ұшып шығып, бәрін де ойдағыдай орындаса, алыс қашықтыққа 87 рет ұшып, 77 ретінде тапсырманы орындады. Осы уақыт ішіндегі әскери іс-қимылдары үшін 1942 жылғы 23 маусымда Михеев Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталып, 1943 жылғы 24 мамырда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, Ленин ордені мен «Алтын Жұлдыз» медалі қоса тапсырылды. Кеңес Одағының Батыры атағын алған капитан Михеев Дорогобуж, Ярцев, Ельня, Спас-Деменск аймағындағы қорғаныс және алдыңғы шептерді фотосуретке түсіруді еселенген жігермен жүргізді. Осынау тапсырмаларды үлгілі орындағаны үшін 1943 жылы тамызда бірінші дәрежелі Отан соғысы орденімен марапатталды.

Майдан шебі алыстап, бейтаныс жерлер көбейген сайын командованиеге алыс қашықтағы авиабарлау қызметінің деректері көбірек керек бола бастады. Әрбір ұшу сайын шыңдалған шеберлігін Михеев те ұштай түседі. Тұрақты түрде өзінің іскерлігі мен шеберлігіне сенген ол жаудың алыс тылына ұшып барып, аэрофотосуреттер түсіре берді. Бірақ 1945 жылғы 5 ақпанда, Жеңіс жақындап қалған кезде Михеев кезекті тапсырмадан оралмады.

Оның ісі – мәңгілік, оның есімі – мәңгілік. Ол еш уақытта ұрпақтар жадынан өшпейді.

Московенко Василий Иванович 1915 жылы 8 тамызда Солтүстік Қазақстан облысы Чистопол (қазіргі Ғ. Мүсірепов) ауданы Гаршино селосында дүниеге келген. Техникумның екі курсын бітірген. Ростов облысында тұрған. Қызыл Армия қатарына 1936 жылы шақырылған. 1938 жылы Сталинградтың әскери-авиациялық училищесін бітірген. 1942 жылдың наурызынан Ұлы Отан соғысының майдандарында болған.

I Украина майданы, II Әуе Әскерінің бірінші гвардия авиация полкының звено командирі, гвардия аға лейтенанты В.И. Московенко 1945 жылдың мамырына дейін 140 рет әуеге көтеріліп, 26 әуе шайқасында жеке өзі 14 және топта 3 самолетті жайратты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 27 маусымдағы Жарлығымен В.И. Московенкоға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Соғыстан кейін әскери-әуе күштерінде қызметін жалғастырды. 1951 жылы Краснодардағы жоғары офицерлер мектебін бітірді. 1954 жылы майор Московенко запаска кетті. Житомир қаласында тұрды.

Ленин, 2 рет Қызыл Ту, 1-2 дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған.

Некрасов Василий Александрович 1924 жылы 21 қыркүйекте Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданы Карловка селосында туған. Еңбек жолын Примор өлкесіндегі Спасск-Дальний қаласында цемент зауытында бастаған. Қызыл Армия қатарында 1943 жылдан.

Орталық майданның 13-армиясының 360-атқыштар полкының автоматшысы қатардағы жауынгер В.А. Некрасов Киев облысындағы Чернобыль ауданының Городчан селосы маңында 1943 жылдың қыркүйегінде фашистермен болған ұрыста жанқиярлық ерлік жасады. Осы күні гитлершілер біздің әскери бекіністерімізге шабуыл жасаған болатын. Некрасов жауынгерлерді шабуылға жігерлендіріп, өзі бірінші болып жауларға ұмтылып, автоматтан оқ жаудырды. Оны басқа да біздің әскери бөлімшелер қолдап, жауды қашуға мәжбүр етті. Осы шайқаста Некрасов 12 фашистің көзін жойды. Мұндай ерлікті ол бірнеше рет қайталады.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 16 қазандағы Жарлығымен Василий Александрович Некрасовқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

1944 жылы кіші лейтенанттар курсы, ал 1949 жылы офицер құрамының біліктілігін көтеру курсы бітірді. 1960 жылы тағы да оқу – бұл жолы «Выстрел» курсына. 1962 жылы Қиыр Шығыс автомобиль училищесін алдын ала емтихан тапсырып бітірді.

1972 жылдан полковник Некрасов запаста. Краснодар қаласында тұрды. Ленин, Александр Невский, 1-дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған. Ол 1987 жылдың 25 шілдесінде қайтыс болды. Краснодар қаласында жерленген.

Овсянников Владимир Васильевич 1923 жылы Петропавл қаласында туған. 7 класс бітірген. Одан кейін Куйбышев қаласында тұрды. 1942 жылдан Қызыл Армия қатарында. Сол жылы Пенза қаласындағы артиллерия-миномет училищесін бітірді.

Ұлы Отан соғысына 1942 жылдан қатысты. Үш рет жараланды. Воронеж майданындағы 40-армияның 1664-танкіге қарсы артиллериялық жойғыштар полкінің штаб бастығынын орынбасары, аға лейтенант. 1943 жылғы 19 қыркүйекте Днепр өзенін кешіп өтетін өткелдің полк тұрған учаскесінде Калининшин хуторының солтүстік-батысындағы 175,1 метрлік биіктікке күшті артиллерия атысының қолдауымен 4-батареяның позициясы тұсында оны айналып өтіп, Бухалов және Виблица хуторларын басып алу үшін қарсыластар қарсы шабуылға шықты. Жауды 300 метрге дейін жақын жіберіп, артиллеристер тура нысанамен ата бастады. Овсянников Красная Лука селосындағы (Полтава облысының Годяча ауданы) 2-батареяға тікелей басшылық жасады. Екі рет жараланса да, ұрыс даласын тастамай, батареяға басшылық жасай берді.

Снарядтар таусылған кезде Овсянников жауынгерлерін жетіп үлгерген жаяу әскермен бірге шабуылға бастап шықты. Қарсы шабуылды тойтарып, жаяу әскердің алға жылжуын қамтамасыз еткен ұрыста ол қаза тапты.

Кеңес Одағының Батыры атағы оған 1943 жылғы 23 қыркүйекте қайтыс болғаннан кейін берілді. Ленин орденімен марапатталды. Ол Полтава облысының Годяча ауданындағы Красная Лука деревнясының батыс жақ шетіне жерленді.

Позолотин Тимофей Семенович 1908 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Явленка селосында туған. 1930 жылы қазанда Позолотин Қызыл Армия қатарына шақырылады. Ұлы Отан соғысының алдында Позолотин 29-мотоатқыштар дивизиясының 47-танк полкында қызмет етті. Ол осында КОКП қатарына өтті.

Ұлы Отан соғысына 1941 жылдың маусым айынан бастап қатысты. Қызыл Армияның тұрақты командирі аға лейтенант Позолотин Ұлы Отан соғысын Отан шекарасында, Белоруссияда қарсы алды. Гитлершіл басқыншылармен ауыр

қорғаныс ұрыстары жүріп жатты. 47-танк полкінің жауынгерлері 29-мотоатқыштар дивизиясы бөлімшелерінің бір шептен екінші шепке жылжуын демеп, атыс жүргізіп тұрады. Танкистер арасында Тимофей Семенович Позолотин бар еді. Бір шайқаста ол жараланса да, жауынгерлік бұйрықты орындап жатты. Тек екінші рет жараланғаннан кейін ғана госпитальға баруға келісті.

Жазылып шыққаннан соң Мәскеу түбіндегі шайқастарда танк бригадасының батальонын басқарды. Мәскеу түбінде жауды талқандаған шайқаста шебер басшылығы мен ерлігі, өжеттілігі үшін Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталды.

1942 жылы қабілетті офицер танкисті Әскери академияға оқуға жіберді.

Академияны бітіргеннен кейін 17-гвардиялық танк полкінің (Оңтүстік-Батыс майданының 3-гвардиялық армиясының 2-гвардиялық механикаландырылған корпусы) командирі, гвардия подполковнигі Позолотин 1942 жылғы желтоқсанда маневрді шебер ұйымдастырды.

Оның полкі Донда 2-румын және 62-неміс жаю әскерлері дивизияларының тылына шығып, күйрете соққы беріп, қарсылас жаудың екі құрамасының 10 мың солдатын жойып, қалғандарын тұтқынға алды. Осы операция үшін КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы 1942 жылғы 26 желтоқсанда Позолотин Тимофей Семеновичке Кеңес Одағының Батыры атағын берді. Ленин, Қызыл Жұлдыз, 1-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталды.

Қызу шабуыл шайқастарында подполковник Позолотиннің даңқы шықты. Шайқастардың отты жолдарында шыныққан, Отанға деген сүйіспеншілігі жоғары, жеңіске деген сеніммен қанаттанған ол қарсыластың тәсілін «таппы», оның осал жерлерін анықтап, жауға қарсы өзінің ерік-жігерін бағыттап, жаудың кез келген қарсылығын бұзуда қабілетті түрде жауынгерлерді жұмылдырып үйренеді.

«Правда» газетінің 1942 жылғы 27 желтоқсандағы Қызыл Армияның шебер әскер басшыларына арналған «Жеңе білу» деген бас мақаласында былай деп жазды: «Кеңес Одағының Батыры полковник Т.С. Позолотин үлкен жауынгерлік жолдан өтті. Ол танк батальонының командирі, одан кейін танк бригадасы командирінің орынбасары болды. Шайқаста бри-

гада командирі қатардан шығып қалған кезде Позолотин жолдас оның орнын басып, операцияны жігерлі күшпен басқара берді. Өзі жараланған кезде де қатардан кетпей, ұрысқа басшылық жасады. Талап қоя білетін, білікті, жігерлі командир қазір де қарсыластың ірі күшін талқандау барысындағы операцияға шебер басшылық жасауда».

1943 жылғы мамыр айынан бастап Позолотин Белгород-Харьков операциясына қатысқан 19-гвардиялық танк бригадасына басшылық жасады. Неміс командованиесі қоршауда қалу қаупінен сақтанып, Харьков маңында СС-тің танк дивизиясының күшіне сүйене қарсы шабуылға шықты. 19-гвардиялық танк бригадасы барлық шабуылдарды тойтарып, немістердің жоспарын іске асырмады. Олар шілде-тамыз айларында Курск иіні түбіндегі қанды шайқастарға қатысты. 1943 жылғы 21 тамызда жараланған ол ұрыс даласын тастап кетпей, шайқасты басқара берді. 1943 жылғы 19 қыркүйекте Бабанск аймағындағы бір қатты шайқаста жау оғының жарықшағынан ол жауынгерлік жұмыс үстінде ерлікпен қаза тапты.

Табытқа салынған батырдың денесі ұшақпен Украинадан Мәскеуге жеткізілді. Т.С. Позолотин Мәскеудің Новодевичье зиратында жерленді. Петропавлдың бір көшесі оның атымен аталды.

Подорожный Николай Алексеевич 1924 жылғы желтоқсанда Петропавл қаласында туған.

Майданның алғашқы күнінен-ақ Николай Подорожныйды барлаушылық баурай берді. Бірақ ол бірден барлаушы болмады. Бұл арманы ысылған жауынгер болғанда ғана жүзеге асты. Орел, Брянск, Коростень... Подорожныйдың жорық жолдары жеңіл болған жоқ.

«1943 жылдың жазы аса аптап болды, – деп еске алады Николай. – Әйгілі Курск иініндегі шайқас болар алды. Біздің дивизия Орал бағытында қорғаныста тұрды. Біздің батареяның бақылау пункті белгісіз бір төбенін басында еді. Біз, барлаушылар, екі қатар бөрене жабылған жертөледеміз. Жаудың бірінші оры жатаған төбелердің етегін орап жатыр. Ордың бергі жағында биік сым қоршау тартылған. Айнала жыралармен жырымдалған, ойдым-ойдым ормандар жау-

дың көз тасаланып жылжуына қолайлы-ақ. Біз немістер шабуылға шығады-ау деп түйгенбіз. Бірақ нақ қай уақытта бастайтынын білмейміз. Мен батарея комсоргімін. Дивизион комсоргі лейтенант Шарохин мені шақырып алып жағдайдың қолайсыздығын айтты. Көрші дивизияға неміс сапері қолға түсіпті. Оның айтуынша, фашистер 5 шілде күнгі тансәріде шабуылға шықпақ екен.

Олар шабуылды Курск төбесінің түстік және теріскей тұсында бастады. Шілденің 8-і күні мен түні кескілескен ұрыстың жалыны лаулап жатты. Бірақ біздің тұсымызда тыныш болды. Тек 11 шілдеде орман, төбелер мен сайлардың сұлбасы біліне сәуле шашылғанда артиллерия оқ жаудырды. Жер тітіркенеді. Реактивті қондырғылар мен мыңдаған қарулардың гүрсілдеген үндері айналаны жаңғыртып, құлақ тұндырады. Шабуыл белгісі берілісімен біздің жаяу әскерлер алға лап берді. Біздің алғы шептің орларында жан қалмады. Екі сағаттан соң дұшпанның қорғанысы бұзылды.

Бірде полк командирі барлаушыларға «тіл» әкелуді тапсырады. Түн ішінде су ағатын жырамен бұқпантайлаған жеті барлаушы көзге түспестен жаудың ту сыртынан шықты. Бірақ олардың жолы болмайды. Таң атқанда олар орман алқабында тұрған үйді көрді. Жанында сақшы тұр. «Көзін жою керек!» — деді командир. Бірақ сарайдың тасасынан тағы екі фашист шыға келді. Терезеден оқ атылды. Атыс басталып кетіп, біздің екі барлаушы жараланды. Үйде неміс қалмады. Бірақ усадьбаға тағы да немістер келіп қалды. Барлаушылардың кейін шегінетін жолы жабылып қалды. 150 гитлерші усадьбаны қоршап алып, біздің барлаушылар паналап атысып жатқан сарайды өртеп жіберді. Өлген жері осы еді. Бірақ өжет барлаушылар берілмеді. Фашистерді гранатамен құртып, қамаудан сытылып шықты». Осы ерлігі үшін Подорожный III дәрежелі Даңқ орденіне ұсынылып, оны армияның офицерлер курсына оқуға жіберді.

Одер өзенінен өту кезінде көрсеткен өжеттігі мен ерлігі үшін Николай Алексеевич Подорожныйға КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 15 мамырдағы Жарлығымен Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ол соғыс жылдарында 18 мәрте үкімет марапатына ие болды.

Николай Алексеевич соғысты Эльбада тәмамдады. Соғыстан соң да барлаушы алғы шепте болып, Отанның кадеттік шекарасын қорғады. Өзінің бай тәжірибесін жас шекарашыларға дарытты. Кейін әскерден босанып, Махачкалаға келіп, Дағыстан университетінде оқыды, ұстаздық етті.

Рой Алексей Хрисанфович 1922 жылы 12 наурызда Солтүстік Қазақстан облысы Целинный (қазіргі Ғ. Мүсірепов) ауданындағы Гаршино селосында туған. Ұлы Отан соғысына 1941 жылдың қыркүйегінен қатысқан.

Украина майданындағы 46-армияның барлау ротасындағы взвод командирінің көмекшісі гвардия старшинасы А.Х. Рой Дьер (Венгрия) қаласы үшін болған шайқаста ерекше көзге түсті.

1945 жылдың 28 наурызында ол жау жағына өтіп кетіп, гранаталармен олардың бекіністерін жойды. Барлау тобының құрамында жауынгерлермен бірге 20 гитлершілерді тұтқынға алды. Басқа да ерліктері белгілі.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1946 жылғы 15 мамырдағы Жарлығымен Алексей Хрисанфович Ройға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Ұлы Отан соғысынан кейін ол Ростов облысындағы Аксай қаласында тұрды. Шыны жасау зауытында бөлім басқарушысы болып істеді. Ленин, 2 рет 1-дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған.

Савва Владимир Артемович 1923 жылы 22 қарашада Солтүстік Қазақстан облысы Красноармейск (қазіргі Тайынша) ауданындағы Мироновка селосында туған. Орта мектепті Жамбыл облысындағы Меркі ауылында бітірген. 1940 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған. 1942 жылы Гомельдің жаяу әскер училищесін бітірді. Ұлы Отан соғысына осы жылдың мамырынан қатысқан. Воронеж майданындағы 3-армияның батальон командирі, капитан В.А. Савва 1943 жылдың 27 қыркүйегінде еш шығынсыз және шеберлікпен Днепрден өтті. Вышегородской ауданындағы Лютеж селосы маңында маңызды бекіністі алып, өзіміздің әскери бөлімшелер келгенше ұстап тұрды.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 29 қазандағы жарлығымен Владимир Артемович Савваға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соғыстан кейін де Савва Кеңес Армиясындағы қызметін жалғастырды. Ленин, 2-дәрежелі Отан соғысы, екі рет Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған.

Майор Савва 1947 жылы 17 қыркүйекте қайтыс болды. Мәскеудегі Новодевичье зиратына жерленген. Меркі ауданындағы Меркі орта мектебіне оның есімі берілген. Мектеп ғимаратының қабырғасына ескерткіш такта қойылған.

Свечников Павел Семенович 1926 жылғы қаңтарда Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев ауданындағы Коноваловка селосында туған. 1932 жылы оның отбасы Фрунзе қаласына көшіп барады. Сонда ержетіп, Қызыл Армияға шақырылған.

Әскерге шақырылып, ерлікпен қаза тапқан әкесінің кегін алу үшін Павел жасына бір жас қосып алып, 1943 жылы мектеп партасынан соғысқа кіріп кетті. Сөйтіп, өшпес өмір тұғырына мәңгілікке көтерілді.

317-гвардиялық истребитель-танкіге қарсы артиллерия полкының (Воронеж майданы, 47-армия) көздеушісі гвардия сержанты Свечников 1943 жылдың қыркүйегінде расчет құрамында Студенец тұсында (Черкасск облысы Канев ауданы) Днепрден өтіп, дұшпанның бірнеше атыс ошағын құртты. Сөйтіп, ол плацдармды басып алуға септік жасап, өзге бөлімшелердің өзеннен өтуін қамтамасыз етті. 1943 жылғы 17 қазанда неміс танкілерімен тіркеусіз жүретін ату құралдарына қарсы шайқаста өжеттік, табандылық пен батырлық көрсетті. Жау танкі 30-40 метр жерге келіп қалды. Свечников жекпе-жекке шықты. Ол өз қаруынан оқ жаудырып, танкті жайратып салды. Командир қатардан шығып қалғанда басшылықты өзіне алған Свечников анталаған танктермен атыса берді.

Оның батыл қимылының арқасында жаудың екі танкі жайрап, 15-тей жауынгері жер жастанды.

Осы ерліктері үшін П.С. Свечниковке КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 24 желтоқсанындағы Жарлығымен Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Свечниковтын актык шайкасы жөнінде Кенес Одағынын Батыры Г.В. Голещихин былай дейді: «Бұл Украин ССР-індегі Умань қаласының түбінде болған еді. Біздің полк алғы шепке келіп жетті. Түнде біз ор қазып бекініп алдық. Біз жау танкіне қарсы аттанамыз. Олар теміржол бойына орналасып, қолайлы орын теуіпті. Ауыр шайқаста жау Свечниковтын қаруын қиратты. Бүкіл расчет көз жұмды. Ауыр жараланған Павел медсанбатқа жете алмай, жол үстінде жан тапсырды».

Қырғыз ССР-і Сокулук ауданындағы Қызылту селосында бір көше оның есімімен аталады.

Скачков Виктор Михайлович 1923 жылы Қорған облысы Половин ауданындағы Давыдовка селосында туған. Әкесі қайтыс болғаннан кейін Скачковтардың отбасы Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют ауданындағы «Қызыләскер» кеңшарына көшіп келеді. Ол мектепте мұғалім болып, химиядан, сызудан, суреттен сабақ береді.

Скачков Қызыл Армияға 1940 жылы алынады. Ол Белоруссияда соғысқа кірді. Ауыр соғыс жылдары басталды да кетті. Қорғаныстағы қиын шайқастар кезінде ол басқа да жаяу әскерлер сияқты танктерге қарсы соғысты.

Бұлардың кейін шегінуіне көмектесіп жатқан взвод жайрап қалды. Қанғырған жарықшак Викторды сол қолының қарынан жаралап кетті. Қан атып берді. Бірақ Виктор санитардың жәрдемін тосып тұрмай, шептен кетпестен соғыса берді. Бірақ ол тағы жараланып, бұл жолы аяғына оқ тиді. Ол үшінші рет жараланғанда ғана госпитальге барды.

Госпиталь бастығы Виктордың «Дені қарным-сау. Мені шығарып, танк жүргізетін механиктер курсына жіберіңіз» деген өтінішін әлденеше мәрте алды. Әуелі Челябинскідегі жүргізуші-механиктер курсына, кейін Ульяновскідегі В.И. Ленин атындағы 1-гвардиялық орденді танк училищесіне жіберді. Училищені үздік бітіріп, 8-жеке гвардиялық Қызыл Тулы танк полқына жолдама алды.

Кіші гвардия техник лейтенанты В.М. Скачков жүргізген «КВ» ауыр танкі Прибалтиканы азат етудегі алғашқы ұрыстарда-ақ ішінде бір «Тигр» бар немістің төрт танкісін, бірнеше тіркеусіз жүретін қаруларын және пулемет ошақтарын талқандады.

1944 жылғы 24-25 желтоқсанда Латвияның Пиэнава қаласының түбінде аса мықты бекінген жау қорғанысын бұзу кезінде өжет жауынгер өз танкісімен жау шебіне тайсаламай жетіп, дұшпанның бірнеше атыс ошақтарын күйретті. Оның осы шебер қимылының арқасында жау қорғанысы бұзылды.

1944 жылғы 26 желтоқсанда немістер жанталаса қарсы шабуылға шықты. Жаудың жиырма танкісі мен тіркеусіз жүретін қарулары ұрысқа кірді. Біздің танкистер тойтарыс беріп, жаудың бетін қайтарып тастады. Ұрыс үстінде Виктордың танкіне жау оғы келіп дөп тиді. Экипаж түгелімен жараланды.

Жолдастарына шегінуге бұйрық берген Виктор Сkachков моторға от алдырмақ болып әрекетке түсті. Сөйтіп, танкті қатарға қоспақ болды. Фашистер оның танкіне жан-жақтан оқты жаудырды. Артиллерия снаряды келіп тигенде өжет танкист ауыр жараланды. Машинаның моторы отқа оранды. Отанның адал ұлы сол оттың ішінде өзі де жанып кетті, бірақ машинасын жау қолына қалдырмады.

Ұрыс даласында көрсеткен жанкешті ерлігі мен қаһармандығы үшін КСРО Жоғары Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 24 наурызындағы Жарлығымен Виктор Сkachковқа қаза тапқаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

1968 жылы жерлесіне тағзым еткен қызыләскерліктер кеңшардың орталық қонысында Виктор Михайлович Сkachковқа ескерткіш орнатты. Қызыләскер орта мектебіне оның аты берілген. Мұнда В.М. Сkachковтың суреті ең көрнекті жерге ілінген.

Скнарев Александр Ильич 1912 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданындағы Володар селосында туған. Еңбек жолын шахтада құрылысшы болудан бастаған. Ейскінің әскери-теңіз авиация училищесін бітірген. Ұлы Отан соғысына 1942 жылдың тамызынан қатысқан.

Гвардия майоры, 9-гвардиялық авиаполктің штурманы А.И. Скнарев 133 рет әуеге көтеріліп, 18 торпедалық шабуыл жасады, жаудың 3 транспорты мен шхунасын суға батырды. 1944 жылы 16 қазанда жауынгерлік тапсырманы орындау кезінде қайтыс болды. Әуе шабуылы кезінде самолетіне ок

тиіп, жана бастайды. Осы кезде Скнарев самолетті жау транспортына бағыттап, жарды. Бірақ өздері де құрбан болды.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 5 қарашадағы Жарлығымен Александр Ильич Скнаревке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ленин, екі рет Қызыл Ту, I-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен марапатталған.

Солтүстік флоттың мұражайының ауласына Батырдың мүсіні қойылған. Айыртау ауданындағы Володаровка (қазіргі Саумалкөл) селосының бір көшесіне А.И. Скнаревтің есімі берілген.

Тихонов Григорий Матвеевич 1912 жылы 10 сәуірде Солтүстік Қазақстан облысы Целинный (қазіргі Ғ. Мүсірепов) ауданындағы Князеве селосында туған. Оңтүстік-Орал теміржолында паровоз машинисі болып істеген. 1934-1938 жылдары Қызыл Армия қатарында болған. 1940 жылы Кеңес-финляндия соғысына қатысқан. 1942 жылы кіші лейтенанттар курсы бітірген. Орталық майдандағы 7-атты әскерлер корпусының 15-гвардиялық дивизияның эскадрон командирі гвардия лейтенанты Г. Тихонов Гомель облысындағы Брагинск ауданының Нивки селосы маңында болған шайқаста көзге түсті. 1943 жылдың 28 қыркүйегінде оның эскадроны Днепрден өтіп, жандарымды алып Нивка елді мекенін босатты. Гитлершілдер атты әскердің шабуылына тойтарыс бере алмай, ұрыс даласында өлген солдаттары мен офицерлерін тастап селодан кетті.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 15 қаңтардағы Жарлығымен Григорий Матвеевич Тихоновқа Кеңес Одағының батыры атағы берілді. Ленин, Александр Невский, Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған.

1944 жылы 13 ақпанда ұрыс даласында қайтыс болды. Мозырь қаласында жерленген. Осы қаладағы Данк қорғанына оның есімі жазылған ескерткіш тақта орнатылған.

Устинов Иван Макарович 1917 жылы 15 қыркүйекте Кемеров облысындағы Тайга қаласында туған. Кемеров құрылыс техникумын бітірген. 1938 жылға дейін Петропавл қаласындағы универмагтың директоры болып істеді. Осы жылы Петропавл ҚӘК-тың шақыруымен Қызыл Армия

катарына алынды. 1941 жылы кіші лейтенанттар курсын, 1944 жылы М.В. Фрунзе атындағы Әскери академияны бітіреді. Ұлы Отан соғысына 1941 жылдың маусымынан қатысты. III Белорус майданындағы 2-гвардиялық армияның 21-гвардиялық атқыштар полкінің командирі гвардия майоры И.М. Устинов Шығыс-Пруссия операциясын жүзеге асыруда ерекше көзге түсті. Ол Пиллау қаласы (Калининград облысы, қазіргі Балтийск қаласы) үшін 1945 жылы 25 сәуірде болған шайқаста полкті шебер ұйымдастыра алып, ерлік пен батылдық көрсетті.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 5 мамырдағы Жарлығымен Иван Макарович Устиновқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. 1958 жылдан запасқа шықты. Мәскеу қаласында КСРО КМ сауда бас басқармасында аға инженер болып істеді.

Ленин, екі рет Қызыл Ту, 3-дәрежелі Суворов, 1-дәрежелі Отан соғысы, Қызыл Жұлдыз ордендерімен және медальдармен марапатталған.

1985 жылы 7 маусымда қайтыс болып, Мәскеу қаласындағы Кузьминск зиратына жерленген.

Ушев Борис Петрович 1915 жылы Петропавл қаласында туған. Оқуды Омбы қаласында оқыды. 1935 жылы Ленинградтағы теміржол транспорты институтына түседі. Екінші курста оқып жүргенде оны аудандық комсомол комитетіне шақырып, әскери-теніз училищесіне ауысуға кеңес береді. Сөйтіп, комсомолдың жолдауымен студент Б. Ушев лейтенант дәрежесін алып, Балтық флотына жіберілді.

Жас лейтенант Ушев соғысты Таллинн қаласында бастады. Балтық флотының кемелері осында еді. Соғыстың алғашқы айында немістің «Солтүстік» тобы 8-армияның қорғанысын бұзып, Фин шығанағына қарай өтіп кетті. Эстонияда соғысып жатқан Кеңес әскерлері Ленинградқа қарай соғыса отырып, шегініп бара жатқан негізгі күштерінен бөлініп қалды. Міне, осындай жағдайда Кеңестің Жоғары Бас командованиесі Балтық флотының командованиесіне Таллиннді қайткен күнде де қорғауға бұйрық берді. Өйткені, бұл бөлініп қалған әскерлерді жабдықтаудың және оларды

бері көшіріп алудың мүмкіндігін берген жалғыз ғана айлақ болатын.

Б.П. Ушевтің торпедалы катерлері неміс басқыншыларының зәре-құтын ұшырды. Олар Ушевтің торпедалы катері шыққанда естері кете қорқатын. Немістер командир катерін көрген беттен-ақ «Теңізде Ушев», «Теңізде Ушев» деп радиодан жанталаса сақтандыратын.

1941 жылғы 28-29 тамызда біздің теңізшілердің Таллиннен Кронштадкка жорығы кезінде Ушевтің звеносы «Максим Горький» крейсерін сәтті қорғай алды. Өзіне тапсырылған кемелерді бастап барған Б.П. Ушевтің катерлері Моонзунд аралдарына оралды. Осы жерде олар жаудың теңіз жолдарын бұзып, соғыс кемелерін, десант баржаларын суға батырды. 1941 жылы катершілер бригадасының командирі Б.П. Ушев 24 операция өткізді. Жауды іздеп түнгі жорықтарға шықты. Жау тылында да батыл қимылдап, бірнеше операциялар жасады, Латвия жағалауына және Аэгна аралына үш десант тобын түсірді, Хельсинки қаласына және гитлершілердің басқа да базаларына баратын жолдарды миналады.

Неміс-фашист басқыншыларына қарсы шайқастарда көрсеткен айбыны, өжеттігі мен ерліктері үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1944 жылғы 22 шілдедегі Жарлығымен Борис Петрович Ушевке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Ұлы Отан соғысының соңғы кезеңіне таман Ушев басқарған торпедалы катерлер дивизионы Данциг айлағына басып кірді. Кеңестің торпедалы катерлері қоршауда қалған Шығыс Пруссиядағы неміс әскерлерін жабдықтап, көшіріп алатын соңғы ынғайлы жолдың бірі болған осы торапты октын-октын бұзып отырды. Осы жерде қаһарман капитан Ушев басқарған Кеңес теңізшілері жаудың екі ірі кемесі мен екі десант баржасын суға батырып жіберді.

Ол соғыстың соңғы күніне дейін шайқастарға қатысты. Соғыс біткен соң Әскери-теңіз академиясы жанындағы курсы тәмамдап, 16 жыл бойы Қызыл Тулы Балтық флотында қызмет етті. Кемелер командирі болып, жас теңізшілерді баулыды. Ол запасқа шыққасын да қоғамдық қызметпен жігерлене айналысты. «Қазіргі жастарымыз, – деді Борис Петрович, – бейбіт күнде де, сондай-ақ соғыс кезінде де

кажетті қасиеттерге тәрбиеленуі керек. Бұлар адалдық, имандылық, Отан мен өз халқына шексіз берілгендік сияқты нағыз адами қасиеттер болуға тиіс».

1972 жылдан бері І рангалы капитан Ушев запаста. Ленинградта тұрады.

1985 жылы Борис Петрович туған жері Петропавлға келіп, қала мектептерінде, Мемлекеттік архивте болды. Ол он бес жыл бойы хат алысып тұратын.

Петропавл көшелерінің біріне онын есімі берілген. Соғыстың алғашқы жылында Б.П. Ушев қызмет атқарған кеме тұғырға қойылып, Балтық катершілерінің соғыстағы ерліктерінің құрметіне ескерткішке айналды.

Хименко Андрей Максимович 1915 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Кеңес ауданындағы Елизаветское селосында туды. 1927 жылы ата-анасымен бірге Фрунзе қаласына көшіп кетті. Хат тасушы, «Союзпечать» мекемесінің бухгалтері болып істеген. 1939 жылы СОКП мүшелігіне кірген.

...Полк бөлімшелері Висла өзеніне таяп келді. 2-батальонның командирі гвардия аға лейтенанты Карнушенко 5-рота командирі Данилянцты командалық пунктке шақыртып алды.

– Жолдас лейтенант, осы әлгінде ғана полк командирінің бұйрығын алдық. Біздің батальон Висладан өтіп, плацдармды басып алуға және оны қайткен күнде де қолда ұстап тұруға тиіс. Сіздің рота бірінші болып аттанады.

Іске шұғыл кірісті. Артиллерия жиырма минут бойы оқ жаудырып, жауды жаскап алды. 5-рота өзге қарулар мен пулеметтерден оқ борап жатқанда өзенге бет қойды. Рота парторгі, гвардияның қатардағы жауынгері Андрей Максимович Хименко төрт жауынгермен бірге суға түсті. Жаудың оқты қарша боратуына қарамастан олар өзеннен сәтін салып өтті. Олардың соңынан Висланың батыс жағалауына ротаның өзге жауынгерлері де шықты.

Жағадан бірнеше метр жерде немістер үлкен бөген салыпты. Сол бөгеннің биік бір тұсынан ірі калибрлі пулемет жақ жаппастан оқты боратады. Біздің жауынгерлер бұқпан-тайлауға мәжбүр болды. Парторг Хименко пулеметпен екі араны көзбен мөлшерлеп алды. Өзіне пулеметші Ардашевті шақырып алды да, жаудың атыс ошағын құртуды тапсырды. 12,4

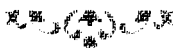
Чеботарев Василий Михайлович 1918 жылы 25 маусымда Солтүстік Қазақстан облысы Целинный (қазіргі Ғ. Мүсірепов) ауданындағы Гавриловка селосында туған. Ұжымшарда тракторшы болған, одан кейін Ақмола облысында рудникте забойщик болып істеген. 1938 жылдан Қызыл Армия қатарында болған.

ІІІ Белорус майданы 19-гвардиялық танк бригадасының «Смерш» контрбарлау бөлімінің жедел өкілі, гвардия лейтенанты В.М. Чеботарев жаулармен батылдыкпен, жанкиярлықпен шайкасты. Әсіресе Бобр өзенінен өту үшін болған ұрыста ерекше көзге түсті. 1944 жылы 27 маусымда батальон құрамында В. Чеботарев Минск облысы Крупский ауданындағы Бобр селосының маңындағы жаудың тылына өтіп, ондаған гитлершілерді құртып, бір офицерді тұтқынға алды. Бірақ осы жаумен шайкаста Чеботаревтің патроны таусылып, фашистердің қоршауында қалып, жекпе-жек ұрыста қаза тапты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 29 маусымдағы Жарлығымен Василий Михайлович Чеботаревке Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ленин және Қызыл Жұлдыз ордендерімен марапатталған. Рузаевка және Гавриловка селоларында батырдың атында көшелер бар. Бобр елді мекенінде ескерткіш орнатылды. Минскінің Чеботарев атындағы көшеге ескерткіш тақта қойылды.

Чепрасов Михаил Максимович 1924 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Целинный (қазіргі Ғ. Мүсірепов) ауданындағы Шалқар селосында туған. Ұжымшарда тракторшы болып істеген. 1942 жылдан Қызыл Армия қатарына алынған. Гвардия қатарындағы жауынгер Чепрасов Орталық майданның 13-Әскерінде 75-гвардиялық атқыштар дивизиясының құрамында 1943 жылдың 6 шілдесінде Курск облысы Поныров ауданы Поныр теміржол стансасы маңында болған шайкаста жаудың 4 танкін және ондаған солдаттар мен офицерлерінің көзін жойды. Осы ұрыста ол қаза тапты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1943 жылғы 7 тамыздағы Жарлығымен Михаил Максимович Чепрасовқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Поныров ауданындағы Ольховатка селосында жерленген. Алматы облысындағы

Сарқант қаласында бір көше мен мектепке батырдың есімі берілген.

Чижигов Филипп Васильевич 1923 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Соколов ауданындағы Березовка деревнясында туған. Филипп ата-анасынан жастай айырылды. Ол Архангельска балалар үйінде тәрбиеленді.

1934 жылы Петропавл ауданының «Новая жизнь» ұжымшары балалар үйінен алты жетім баланы асырап алды. Солардың ішінде Филипп Чижигов те бар еді. Жылдар өтіп жатты, Филипп комсомолға өтті. 1942 жылғы 20 мамырда Петропавл аудандық әскери комиссариаты Чижиговты Қызыл Армияға шақырып, сол жерде Петропавл маңындағы Боркиде орналасқан 44-атқыштар полкының оқу батальонына жіберді. Кіші командирлер курсы бітірген соң 1942 жылдың шілдесінен бастап майданда, Оңтүстік-Батыс майданы 6-Әскерінің 25-гвардиялық атқыштар дивизиясының құрамында болды. Филипп Васильевич былай деп еске алады: «Бөлімше командирі дәрежесінде алдыңғы шепке келісімен-ақ сол күні ұрысқа кірдім. Шабуылға шыққан фашистердің екпінін тойтара отырып, бөлімше жауынгерлері сескенген емес, қайта «Максим» пулеметі көңілден шығып, жауға дәл де тынымсыз әрі аяусыз оқ жаудырды да тұрды. 1943 жылғы наурызда біздің пулемет взводы жаудың көзіне түспей, Харьков облысының Валки қаласына кіріп алды да, жауға оқ жаудырды. Дұшпан абдырап қалды, көп шығынға ұшырады. Қала алынды, көптеген қару-жарак пен тұтқындар қолға түсті».

1943 жылғы қазанда Днепрдің оң жағалауына (Солоньян ауданының Войсковое селосына) өтіп, 25-атқыштар дивизиясы плацдармды кеңейту үшін шабуыл бастады. Бөлімнің ұрысқа кіріскен алғы легінде болған гвардия сержанты Филипп Чижигов өз пулеметінен атқан оқпен 30-дан аса гитлершіні жер жастандырды.

Қыркүйектегі ұрыстар жайындағы өз естеліктерінде Ф. Чижигов былай деп жазады: «Менің бөлімшемнің жауынгерлері төрт жүзден аса фашисті, екі танк пен екі дзотты құртты. Командование 1944 жылғы 22 ақпандағы ерлігім үшін маған Кеңес Одағының Батыры атағын берді». Днепрден өту

кезіндегі ұрыста Чижиков ауыр жараланды. Днепропетровск қаласының госпиталінде Оңтүстік-Батыс майданы Әскери Кеңесінің мүшесі гвардия сержанты Чижиковке Ленин ордені мен батырдың «Алтын Жұлдызын» табыс етті.

Жарасынан сауыққан соң III Украин майданының 69-атқыштар дивизиясына дивизион барлау взводының командирі болып жіберілді. Одан кейін офицерлер мектебінде оқыды, Австрияны, Венгрияны азат етті. 1945 жылғы қарашада әскер қатарынан босатылды. Түмен облысының Есіл қаласында тұрды, қоғамдық тәртіп күзеті басқармасында қызмет істеді.

Шаталов Владимир Александрович 1927 жылы 8 желтоқсанда Петропавл қаласында туған. КСРО ұшқыш-ғарышкері. Әуе күштерінің генерал-лейтенанты (1975), екі мәрте Кеңес Одағының Батыры. Техника ғылымдарының кандидаты. КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1981). Качинск Әскери-әуе күштері училищесін бітірген (1949). 1969 жылы қаңтар айында «Союз-4» әуе кемесімен алғаш ғарышқа ұшқан. Сол жылдың қазан айында үш әуе кемесі қатар ұшырылған топтық ұшу кезінде «Союз-8» әуе кемесінің командирі болған. Үшінші рет әуеге 1971 жылы сәуір айында «Союз-10» әуе кемесімен және «Салют» орбиталық стансасымен ұшып барған. 1991 жылдың қыркүйек айына дейін Ұшқыш-ғарышкерлер даярлайтын орталықтың бастығы болды. 3 мәрте Ленин және т.б. ордендермен, КСРО және шетелдердің медальдарымен марапатталған. Петропавл қаласының Құрметті азаматы. Шаталовтың есімі көшеге, облыс орталығындағы орта мектепке берілген. Петропавл қаласындағы Мәдениет және демалыс паркінде батырға арналған бюст қойылған.

Ыбраев Ысқақ Ыбрайұлы 1911 жылы Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Шал ақын ауданындағы Қаратал ауылында дүниеге келген. Ауылдық мектепте оқыды. Оқуға деген құштарлық оны Боголюбова селосындағы жеті жылдық орыс мектебіне алып келді. Осы оқу орнын 1927 жылы бітірген Ысқақ Петропавл қаласына келіп, педагогикалық училищеге түседі. Мұнда үш жыл оқып, қолына дипломын алып, оқу бөлімінің жолдамасымен Преснов ауданындағы Орталық ауылына келіп, шәкірттерге сабақ береді. Он екі жыл

қатарынан, яғни майданға кеткенше Орталық, Бірлік және Жарғайың ауылдарында ұстаздық етеді.

1941 жылдың мамырында армия қатарына шақырылып, Горький қаласындағы саяси қызметкерлер даярлайтын жеделдетілген курсқа жіберілді. Осы жылдың қазан айында оқуды бітірген соң Прибалтика майданына 50-полктің рота командирінің саяси істері жөніндегі орынбасары болып тағайындалады. Оның батылдығын және басқа да жақсы қасиеттерін ескеріп басшылар Ы. Ыбраевты Могилев жаяу әскерлер училищесіне оқуға жібереді. Мұны бітіргеннен кейін оған I Белорус майданындағы 5-армияның 60-Қызылтулы дивизиясының атқыштар взводуын басқару тапсырылды. 1945 жылдың қаңтарында Буды-Август плацдармасында ірі қорғаныс пунктін алуда Ыбраев басқарған взвод жанқиярлық пен ерліктің үлгісін көрсетеді.

1945 жылдың 27 ақпанында КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Ыбраев Ыскакқа Кеңес Одағының Батыры атағы беріледі.

Запасқа шыққаннан кейін Ы. Ыбраев еліне Солтүстік Қазақстанға келеді. 1946 жылдың ақпанынан Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің кадрлар бөлімінің нұсқаушысы болып істей бастайды, бірақ қараша айында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Жоғары партия мектебіне оқуға жіберіледі, мұнда ол 1948 жылға дейін болады. 1948 жылдың қарашасынан 1957 жылға дейін Октябрь аудандық партия комитетінің үшінші хатшысы болып істейді. 1957 жылы Новопокровка партия ұйымының хатшысы болып сайланады. 1964 жылы аудандық партия комитеті оны жана ұйымдасқан «Теренсай» кеншарының партия ұйымын басқаруға жібереді.

1965 жылы 13 шілдеде Кеңес Одағының Батыры Ыскак Ыбраев ұзаққа созылған наукастан қайтыс болады. Ленин ауылында жерленген.

Ыскак Ыбраевтың майдандағы да, тың көтерудегі де еңбегі лайықты бағасын алды. Ленин, Қызыл Жұлдыз, «Құрмет Белгісі» ордендерімен, «Германияны жеңгені үшін», «Варшаваны азат еткені үшін», «Тың және тынайған жерлерді игергені үшін» медальдарымен марапатталған.

Янко Михаил Егорович 1922 жылы 18 тамызда Солтүстік Қазақстан облысы Володар (қазіргі Айыртау) ауданындағы Всеволодовка селосында туған. 1940 жылы Володар АӘК арқылы Әскери-теңіз флотына алынған. 1944 жылы әскери-теңіз авиация училищесін бітіріп, Тынық мұхит флотының авиациясына жіберілген.

1945 жылы Кеңес-жапон соғысы кезінде кіші лейтенант М.Е. Янко үш рет жауынгерлік тапсырмамен аспанға көтерілді. Сөйтіп жаудың зенит батареяларын, көліктерін құртты. 1945 жылдың 14 тамызында Расин портына (Нанчжин) шабуыл жасағанда самолетке оқ тиді. Ұшқыш Янко жана бастаған самолетті жау транспортына бағыттап, оны жарды. Бірақ өзі де самолет экипажымен бірге қаза тапты.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1945 жылғы 14 қыркүйектегі Жарлығымен Михаил Егорович Янкоға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Владивосток қаласы мен Володар селосында батырдың есімімен көшелер аталған. Қиыр Шығыста Теңіз-балық шаруашылығының бір судносына Янконың есімі берілген.

«ДАНҚ» ОРДЕНІНІҢ ТОЛЫҚ ИЕГЕРЛЕРІ

Батырев Яков Иванович (21 наурыз 1910 жылы, Жамбыл ауданы Новомихайлов селосы – 1986 жылы Жамбыл ауданы Пресновка селосында) – еңбек және соғыс ардагері, 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. 1927-1933 жылдары Новомихайлов селосындағы «Зорька» коммунасында, Буденный атындағы ұжымшарда, 1933-1939 жылдары Преснов МТС-нда жұмыс істеді. 1941 жылдан 314-атқыштар дивизиясының құрамында Ленинград қоршауын бұзуға қатысты. 1944 жылы мамырда 46-атқыштар дивизиясының жекелеген 40-мина тазалаушылар батальоны командирінің орынбасары болды. 1945 жылы қазанда туған ауылы Пресновка келіп, тракторшы, комбайншы және бригадир болып еңбек еткен.

Васильев Семен Ефимович (16 ақпан 1894 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы Пронькин селосы – 8 қыркүйекте 1972 жылы, Ресейдің Ставрополь қаласында) – қатардағы жауынгер, «Даңқ» орденінің 3-дәрежесінің толық иегері. Прокопьевск қаласында шахтада жұмыс істеген. 1941 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылып, 1941 жылдың тамыз айынан Екінші дүниежүзілік соғыстың майдандарындағы ұрыстарға қатысқан. Васильев 70-атқыштар дивизиясының 538-артиллериялық миномет полкінің байланысшысы болған. 1945 жылы армия қатарынан босатылып, Ақмола облысының «Белгородский» кеңшарында жұмыс істеген. 1964 жылы Ставрополь қаласына көшіп кеткен.

Голопятов Семен Федорович (15 ақпан 1918 жылы, қазіргі Ғ. Мүсірепов ауданы Раисов селосы – 8 желтоқсан 1987 жылы, сол ауданда Рузаев селосында) – 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Тракторшы, механизатор болып жұмыс істеді. 1936-1938 жылдары Қызыл Армия қатарына алынып, 1941 жылдан Ленинград

майданының 310-атқыштар дивизиясының 860-артиллерия полкінде зеңбірек көздеушісі болды.

Дәрменов Әміреш (1922 жылы Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Жамбыл ауданы Жалтырша ауылы – 12 желтоқсан 2002 жылы, сонда) – соғыс ардагері, Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. Соғысқа дейін колхозда есептеуші, санақ жүргізуші болып жұмыс істеген. 1941 жылдың желтоқсанынан бастап соғыс майдандарындағы ұрыстарға қатысқан.

Зинзивер Яков Акимович (18 тамыз 1920 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданы Новоприверный ауылы – 2 наурыз 1979 жылы, Украина, Донецк облысы) – 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. 1940 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған, 1941 жылдың маусым айынан бастап Ұлы Отан соғысындағы ұрыстарға қатысқан. Кіші сержант, 302-атқыштар дивизиясының 827-атқыштар полкінің байланысшысы болған. I Украин майданында 1944 жылдан маусым айында жаудың бораған оғының астында үзілген 27 байланыс желісін іске қосқан. Донецк облысында тұрып, жұмыс істеген.

Кравченко Иван Степанович (1915 жылы Петропавловск қаласы) – 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. 1941 жылы қазан айынан бастап Кеңес Әскері қатарында болды. 6-гвардиялық кавалерлер дивизиясының 28-гвардиялық кавалерлер полкінің барлаушысы. Кравченко алты жауынгермен бірге Посад және Б. Заборовье деревняларына барлау жүргізіп, жау әскерлеріне шабуыл жасап, 12 неміс солдатын, 4 зеңбірек және 2 автомашинасын жойды.

Мосякин Кирилл Евгеньевич (1919 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Святодухов селосы – 1957 жылы, Ресей) – 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. 1930 жылы отбасымен Түмен облысының Андрюшино селосына көшіп кеткен. 1939 жылдың қыркүйек айында Қызыл Армия қатарына алынып, Отан соғысына 1941 жылдың аяғынан бастап қатысқан. 1947 жылы әскер қатарынан

босатылып, Түмен облысы Андриюшино орман шаруашылығында жұмыс істеген.

Пуненко Андрей Алексеевич (16 мамыр 1918 жылы, Омбы облысы Называевский ауданы Виденькино селосы – 25 қаңтар 1995 жылы, Петропавл қаласы) – соғыс ардагері, 3-дәрежелі «Даңк» орденінің толық иегері. 1936 жылы отбасымен Солтүстік Қазақстан облысы Булаев ауданының (қазіргі М. Жұмабаев ауданы) «Политотдел» ұжымшарына көшіп келген. 1938-1940 жылдары кавалерия полкінде қызмет еткен соң «Политотдел» ұжымшарында жұмыс істеді. Ұлы Отан соғысының майданына 1941 жылы 15 шілдеде алынған. Солтүстік майданның 314-атқыштар дивизиясының құрамында ұрыстарға, Сталинград түбіндегі ұрыстарға қатысқан. Соғыстан кейін Петропавл қаласына келіп, т.б. бөлімшесінің тәрбиешісі, 1949 жылы ст-ны жабдықтармен қамтамасыз ету бөлімі бастығының орынбасары, 1962 жылы Петропавл нан комбинатының наубайхана менгерушісі болды. Ордендермен және медальдармен марапатталған.

Сыщенко Николай Николаевич (9 мамыр 1923 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Ғ. Мүсірепов ауданы Рузаев селосы – 10 наурыз 1979 жылы, Көкшетау облысының Щучинск қаласы) – 3-дәрежелі «Даңк» орденінің толық иегері. Ұжымшарда жұмыс істеген. 1942 жылдың маусым айында Қызыл Армия қатарына алынып, Ұлы Отан соғысының майдандарында 1942 жылдан ұрыстарға қатысқан. 238-атқыштар дивизиясы 837-атқыштар полкінің минометшілер тобының командирі болған. 1946 жылы әскер қатарынан босатылған. Щучинск қаласында тұрып, жұмыс істеген.

Ткачев Иван Леонтьевич (1920 жылы, Петропавл қаласы) – соғыс ардагері, 3-дәрежелі «Даңк» орденінің толық иегері. 1939 жылдан Қызыл Армия қатарында, ал 1941 жылдан майдандағы ұрыстарға араласқан. Севастопольді қорғауға қатысқан. Екі жылға жуық уақыт Қырым тауларындағы партизан отрядында барлаушы, рота командирі болған. Соғыстан кейін

Кемероводағы техникалық училищеде оқытушылық қызмет атқарған.

Толочко Петр Фомич (10 маусым 1922 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Ғ. Мүсірепов ауданының Березов селосы) – ардагер, 3-дәрежелі «Даңқ» орденінің толық иегері. 1941 жылы Қызыл Армия қатарына алынған. 1942 жылдан бастап Ұлы Отан соғысының ұрыстарына қатысқан. 1946 жылы әскер қатарынан босатылып, жүргізуші болып жұмыс істеген. Рузаев ауданының Құрметті азаматы. 1945 жылы Мәскеу қаласында өткен Жеңіс шеруіне қатысқан.

СОЦИАЛИСТІК ЕҢБЕК ЕРЛЕРІ

Амбицкий Владимир Петрович (1940 жылы, Украина, Херсон облысы Нововоронцов ауданы Фирсовка селосы) – еңбек озаты. Социалистік Еңбек Ері (1973). Еңбек жолын 1954 жылы Қостанай облысында «Комсомол» кеңшарында жұмысшы болып бастаған. 1961 жылдан қазіргі Уәлиханов ауданының «Чернигов» кеңшарында тракторшы-комбайншы болып жұмыс істеген.

Асадуллаев Алекпер Тораби 1915 жылы Ашхабад қаласында туған. 1930-1939 жылдары Ашхабад қаласында шофер болып істеген. 1939 жылдан Солтүстік Қазақстан облысы Преснов (қазіргі Жамбыл) ауданында шофер болды. 1940 жылдан – комбайнер, ал 1954 жылдан Баян МТС-да трактор бригадасының бригадирі болып істеді.

1952 жылы 28 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Алекпер Тораби Асадуллаевқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Ахмедсафин Уфа Мендібайұлы (15.07.1912, қазіргі Аққайың ауданының 2-ауылы – 21.10.1984, Алматы қаласы) – ғалым, Қазақстан гидрогеология мектебінің негізін қалаушылардың бірі, геология-минералогия ғылымының докторы (1947), профессор (1949), Қазақстан ҒА-ның академигі (1961). Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер (1961). Социалистік Еңбек Ері (1969). Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының иегері (1980). Орта Азия индустриялық институтын бітірген (1935). 1940-1964 жж. Қазақстан ҒА Геология ғылыми институтында аға ғылыми қызметкер, сектор және бөлім меңгерушісі, сонымен қатар 1948-1951 жж. Қазақ тау-кен металлургия институтында кафедра меңгерушісі; 1965-1984 жж. Қазақстан ҒА-ның Гидрогеология және гидрофизика институтының директоры қызметтерін атқарған. Оның ғылыми еңбектері Қазақстан мен Орта Азия шөлді

аймақтарының гидрогеологиясын зерттеуге арналған. Ахмедсафин жерасты су көздерін, олардың пайда болу, қалыптасу, таралу заңдылықтарын ашты. Сондай-ақ жерасты суларын картаға түсіру, гидрогеологиялық карталарды жасаудың жаңа тәсілдерін қарастырып, гидрогеологиялық болжамдаудың негізін қалады. Ахмедсафин ұсынған басты теориялық және әдістемелік қағидалар тұңғыш рет Қазақстанның түбегейлі гидрогеологиялық болжам карталарын жасауға мүмкіндік берді, бұрын сусыз деп саналып келген шөл-шөлейт аймақтарда көптеген тұщы сулы артезиан және грунт суларының алаптарын ашуға негіз болды. Ол жер астындағы тұзды және ас тұзды сулардың табиғи және пайдаланылатын, жылма-жыл толықтырылатын қорын анықтап, оны өнеркәсіпке, ауыл шаруашылығында, елді мекендерде, мал жайылымдарында, шөлейт жерлерді суаруға тиімді пайдаланудың жолдарын негіздеді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты (1955-1959) болды. Ленин, Халықтар достығы, «Құрмет Белгісі» ордендерімен және медальдармен марапатталған. ҚР ҰҒА Гидрогеология және гидрофизика институтына Ахмедсафин есімі берілген.

Әбілпейісов Тұрлыбек (1926 жылы, қазіргі Айыртау ауданы Жұмысшы ауылы) – механизатор. Социалистік Еңбек Ері (1957), Қотыркөл механика мектебін бітірген (1943). Кейін Қамысақты МТС-нда комбайншы, 1959 жылдан «Лавровский» кеңшарында бригадир болып еңбек еткен. КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1988), есімі ҚазКСР-нің «Алтын Құрмет» кітабына енгізілген (1986), Ленин, «Құрмет Белгісі», Еңбек Қызыл Ту, «Қазан революциясы» ордендерімен марапатталған.

Әшімов Бәйкен (10.08.1917, бұрынғы Ақмола облысы Көкшетау уезі, Айыртау болысы Шабакбай ауылы, қазіргі Айыртау ауд. СҚО – 05.02.2010 ж. Алматы) – мемлекет және қоғам қайраткері, Социалистік Еңбек Ері (1977). Қызылжардағы (Петропавл) ФЗО мектебін, ауыл шаруашылығы техникумын (1938), Ленинград колданбалы зоология институтын (1957), КОКП ОК жанындағы Жоғары партия мектебін (1969) бітірген. 1938-1941 жж. армия қатарында, 1941-

1942 жж. Айыртау ауданы орта мектебінің мұғалімі болды. 1942-1945 жж. Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты. 1945-1961 жж. Айыртау, Зеренді аудандарында және Көкшетау обл. партия комитеттерінде басшы қызметтер атқарған. 1961-1970 жж. Қарағанды, Талдықорған облыстарын басқарды. 1970-1984 жж. Қазақ КСР Мин. Кеңесінің, 1984-1985 жж. Қазақ КСР Жоғ. Кеңесі Президиумының төрағасы болды. Тың жерлерді игеру және Қазақстанның ауылдық жерлерінің экономикасын көтеру жұмыстарына белсене араласқан. Осы кезеңдерде Қазақстанда Қазақ газ өңдеу зауыты, Ақтау пластмасса зауыты, Қарағанды резина-тех. бұйымдар зауыты, Павлодар және Шымкент мұнай өңдеу зауыттары, Қарағанды металлургия комбинатының ақ қаңылтыр шығару цехы, Екібастұз және Ақсу аймақтық электр ст-лары, Қапшағай су электр ст., Жәйрем кен байыту комб., т.б. ірі өнеркәсіп орындары салынды, өндіріс технологиясы жаңарып, ғылым мен техника жетістіктері кенінен пайдаланылды. Сол кезде өнеркәсіп өндірісінің көлемі жөнінен Қазақстан КСРО бойынша үшінші орынға (РКФСР мен Украинадан кейін) шықты. 1985 жылдан дербес зейнеткер. 4 мәрте Ленин, 2 мәрте Еңбек Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз, 2 мәрте 1-дәрежелі Отан соғысы, «Парасат» ордендерімен және медальдармен, Моңғолия орденімен, сондай-ақ, Польшаның ең жоғары әскери құрмет белгісі «Вертути Милитари» орденімен марапатталған.

Әуелбеков Еркін Нұржанұлы – белгілі мемлекет және саяси қайраткер, ірі ұйымдастырушы, Социалистік Еңбек Ері. Ол 1930 ж. маусымның 22 жұлдызында Көкшетау облысы Рузаев ауданы Фрунзе ауылында туған. 1948 жылы Шұқыркөл орта мектебін (медальмен) үздік бағамен бітіріп, осы жылы Мәскеудегі Тимирязев атындағы ауылшаруашылық академиясына түсіп, оны 1953 жылы үздік бағамен бітіреді. 1953 жылдан қызметте. Солтүстік Қазақстан облысындағы МТС-тың агрономы, МТС және совхоз директоры. 1961 жылдан партия-кеңес қызметтерінде, облыстық Көкшетау Кеңестік атқару комитетінің төрағасы.

1965-1967 жж. Қазақстан ауылшаруашылық министрінің бірінші орынбасары, ал 1967-1968 жж. Қазақстан Республикасының астық дайындау және комбикорм министрі қызметін атқарады. 1968 жылдан 10 жыл бойы Көкшетау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы. Осы жылдары Әуелбековтың ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында облыс халық шаруашылығы үлкен табыстарға ие болды. Осы жылдары Е. Әуелбековке Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Торғай облысында 1978-1985 жж. облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып тұрғанда да облыстың халық шаруашылығы биік деңгейге көтерілді. Ал 1985 жылдан бастап 4 жыл бойы Қызылорда обкомында бірінші хатшы қызметін атқарды. Е. Әуелбеков қай өңірде немесе қай салада қызметте болмасын, ол өзекті проблемаларды уақытында көріп, оны дер кезінде көтеріп аяғына дейін жеткізе орындап жүрді. Мысалы, ақырғы қызмет еткен жері Қызылорда облысындағы қызметінің кейбір фрагментін келтірейік:

Қазақстанда бірінші болып Арал теңізі мәселелерін көтеріп, оны жалпы мемлекеттік және халықаралық дәрежеге жеткізді. Арал теңізі туралы СССР Министрлер Кеңесінің Қаулысын қабылдауға мұрындық болады; Қызылорда облысының әлеуметтік жағдайын жақсарту және экономикасын жедел дамыту туралы КОКП ОК, Қазақстан КП Орталық Комитетінің, КСРО Министрлер Кеңесінің бес бірдей құжатын шығартады; Жедел геологиялық барлау жүргізіліп, мұнай, газ көздері ашылып, Құмкөл байлығы іске қосылады; Осы кезде облыста «Шалқия» руднигі, «Рисмаш» заводы, аяқ киім фабрикасы, көлік-тасымал, құрал-сайман заводы іске қостырылады; барлық шаруашылық салаларындағы құрылыс жеделдетілді, тұрғын үй құрылысы 3 есеге дейін өседі, т.т. келтіруге болады.

Жоғарыда Қызылорда облысындағы кейбір ғана істелген қызметтерін келтірдік. Басқа өңірдегі қызметтері де ұшан-теңіз. 1989 жылдан Москвада КСРО Жоғарғы Кеңесінде ұлттық істер басқармасының бірінші орынбасарлық қызметін атқарады. КСРО Орталық партия комитетінің ХХІҮ, ХХV, ХХVІ съездеріне делегат, бірнеше шақырудағы КСРО Жоғарғы кеңесінің депутаты, үш мәрте Ленин орденімен, Октябрь

революциясы ордені, үш мәртебе Еңбек Қызыл Ту орденімен және басқа да наградалармен марапатталған.

Өмірінің соңғы кезеңін өзі туып-өскен Көкшетау облысы Рузаев ауданына қарасты Жанасу мекенінде «Жанасу» акционерлік қоғамын құрып, сол елдің адамдарына жұмыс орындарын ашып, халықтың хал-жағдайын жөнге келтірді, көптеген үйлер салдырды, жанындағы бұрынғы совхоздар банкрот болып жатқанда «Жанасу» фермерлік акционерлік қоғам көптеген ауыл шаруашылығына қажет техникалармен жетілдірілді.

Туған-туыстары, жерлестері, жолдас-достары, еркін қызмет істеген облыстардың халқы өмір бойы ұлы азаматтың есімін мақтанышпен айтып, ардақтап жүретіндеріне сеніміміз мықты.

Байтөсов Молдай Ысқақұлы 1917 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Мамлютка селосында туған. Еңбек жолын 1930 жылы Петропавл ауданындағы «Коминтерн» ұжымшарында қатардағы колхозшы болудан бастаған. 1934 жылдан осы ұжымшарда тракторшы болып істеген. 1938 жылдан Петропавл ауданындағы «1 Май» ұжымшарында, кейін трактор-егіс бригадасының бригадирі болды. 1951 жылы бұл ұжымшар Бескөл ауданындағы «Луч Ленина» ұжымшарына қосылды. Осы ұжымшарда 1978 жылға дейін, яғни зейнеткерлікке шыққанша еңбек етті.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Молдай Ысқақұлы Байтөсовке Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Байсарина Сәруар Мұхамедияқызы 1936 жылы Ресейдің Новосібір облысында туған. 1953 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Белое селосына көшіп келген. Бір жылдан кейін Петропавл қаласындағы «Комсомолка» тігін фабрикасына тігінші болып орналасқан. 1964 жылы ең жоғарғы разрядтағы мастер атағын алады. 1982 жылы осы кәсіпорында өндірістік оқудың нұсқаушысы болып істейді. 1966 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен, 1970 жылы «Ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталады.

1974 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Сәруар Мұхамедияқызына Социалистік Еңбек Ері атағы беріліп, Ленин ордені мен «Орақ және балға» алтын медалі қоса тапсырылады. 1976 жылы КОКП XXV съезіне делегат болып сайланады. Осы жылы оған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы беріліп, лауреат атанды. КСР Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды. Қазақстан Коммунистік партиясының XVI съезінің делегаты болды.

Бірнеше рет облыстық және қалалық партия комитеттерінің мүшесі болып сайланды.

Сәруар Мұхамедияқызы зайыбы Таласпай Омарұлымен Еркін атты ұл, Алма атты қыз тәрбиелеп өсірді. 1986 жылы желтоқсан айында дүниеден өтті.

Баукенов Еслям Баукенұлы 1915 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Ленин (қазіргі Есіл) ауданы Қарағаш ауылдық кеңесінің Әлибай ауылында туған. Еңбек жолын 1933 жылы Мамлют ауданындағы «1 Май» ұжымшарында есепші болудан бастады. Содан кейін осы ұжымшардың басқарма төрағасы болып сайланады. 1936-1939 жылдары және 1941-1945 жылдары Кеңес Әскері қатарында болды. 1950 жылдан «Луч Ленина» ұжымшарының төрағасы қызметін атқарды. 1961 жылы сауын сиырлар гуртының бригадирі, кейін «Березовский» кеңшары бөлімшесін басқарды.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Еслям Баукенұлына Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Екі рет Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды.

Бәкібаева Күлән Серғалиқызы 1939 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданындағы Күспек ауылында туған. Социалистік Еңбек Ері (1973). Еңбек жолын 1956 жылы «Ақан» кеңшарында жұмысшылықтан бастады. 1965 жылдан осы шаруашылықта сауыншы болып істеді.

Бекузаров Руслан Камбулатович 1927 жылы Солтүстік Осетин АССР-інде туған. 1948 жылдан Ростов облысында бір

кеңшардың бөлімше механигі болып істеді. 1954-1956 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданындағы «Восход» кеңшарында бас инженер қызметін атқарды. Ташкенттің ауыл шаруашылығын механизациялау және ирригациялау институтын бітіргеннен кейін 1960 жылдан «Октябрь» кеңшарының директоры, 1963-1981 жылдары Кеңес ауданындағы Чапаев атындағы кеңшарды басқарды.

1973 жылы 6 қыркүйекте КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Руслан Камбулатович Бекузаровқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. 1972 жылы ол «Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ауылшаруашылық қызметкері» атағын алған болатын.

Белова Матрена Павловна 1917 жылы Челябині облысы Мокроусов ауданы Шыгровка селосында туған. 1935 жылдан Солтүстік Қазақстан облысында «Мамлют» кеңшарында сауыншы болып істеген.

1966 жылы 22 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Матрена Павловна Беловаға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Бірнеше жыл қатарынан ол Бүкілодақтық халық шаруашылығы көрмесіне қатысып, бес рет қола және күміс медальдарымен марапатталған.

Белоглазов Леонид Яковлевич 1929 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданындағы Николаевка селосында туған. Социалистік Еңбек Ері (1976 ж.). ҚазКСР ауыл шаруашылығына еңбегі сіңген қызметкер (1974 ж.). Еңбек жолын 1944 жылы «Красное знамя» ұжымшарында, қазіргі Есіл ауданындағы «Николаевский» АҚ-да бастаған. Механизаторлар курсы бітіргеннен кейін тракторшы болып істеген. 1951 жылдан «Николаевский» кеңшарының егістік бригадасының бригадирі болған. Үш мәрте Ленин және Октябрь революциясы ордендерімен марапатталған.

Боридько Алексей Дмитриевич 1922 жылы Омбы облысы Есілкөл ауданы Орловка селосында туған. 1934 жылдан осы аудандағы «Красная Орловка» ауылшаруашылық артелінде колхозшы болып істеді. 1941-1949 жылдары Кеңес Әскері қатарында болды. 1949-1955 жылдары Солтүстік Қазақстан

облысы Булаев (қазіргі М. Жұмабаев) ауданындағы «Чистов» кеңшарында тракторшы, ал 1955 жылдың сәуірінен трактор бригадасының бригадирі қызметін атқарды.

1967 жылы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Алексей Дмитриевич Боридькоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Бұған дейін ол Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталып, Бүкілодақтық ауылшаруашылығы көрмесіне қатысқан.

Горбунов Иван Никифорович 1913 жылы Пенза облысы Русско-Камешкир ауданы Бегуч селосында дүниеге келген. 1938 жылы Саратов зооветинститутының ветеринарлық факультетін бітіргеннен кейін бес жылдай Амурдағы ветеринарлық инспекцияны басқарды. 1943-1944 жылдары қорғаныс құрылысында еңбек етті. 1945 жылы Қазақ ССР ІІМ-нің ветеринарлық инспекциясын, кейін мал шаруашылығы бөлімін басқарды. 1953 жылдан Солтүстік Қазақстан облысы Соколов ауданындағы «Петропавл» кеңшарының директоры қызметін атқарды.

1966 жылы 22 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Иван Никифоровичке Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Данченко Евдокия Федоровна 1920 жылы Калинин облысы Ашевск ауданы Гриве елді мекенінде туған. Еңбек жолын 1937 жылы Ленинградтағы С.М. Киров атындағы зауытта фрезеровші болудан бастаған. 1944 жылы Қазақстанға қоныс аударған. 1950 жылдан Петропавл қаласындағы В.В. Куйбышев атындағы зауытта фрезеровші болып істеді.

1960 жылы 7 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Евдокия Федоровна Данченкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Демидов Герман Александрович 1927 жылы Алтай өлкесі Егоров ауданы Шубинка селосында туған. Еңбек жолын 1943 жылы Омбы теміржолының Чапы стансасында автоблокировка шеберінің оқушылығынан бастайды. 1945-1947 жылдары Макушин стансасында монтер болды. 1947 жылдан Петропавл стансасының локомотив депосында машинистін

көмекшісі, одан кейін паровоз машинісі, ал 1955 жылдан электровоз бен тепловоз жүргізушісі болып істеді. 1966 жылдан Петропавл стансасындағы локомотив депосында кезекші қызметін атқарды.

1959 жылы I тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Герман Александрович Демидовқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Ол Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, КПСС-тің XXII съезінің делегаты болып сайланған.

Диркс Мартын Мартынович 1928 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Соколов ауданындағы Березовка селосында туған. Еңбек жолын 1944 жылы тракторшы болудан бастады. Кейін Петропавл ауданындағы «Новая жизнь» ұжымшарының трактор-егіс бригадасының бригадирі болды. 1955-1961 жылдары осы аудандағы Киров атындағы ұжымшарды басқарды. 1961 жылдан Бескөл ауданындағы «Тоқшын» кеңшарының директоры, ол 1977 жылдан Петропавл облгаз тресінің басқарушысы қызметтерін атқарды.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Мартын Мартынович Диркске Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Донченко Андрей Васильевич 1911 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Преснов (қазіргі Жамбыл) ауданындағы Троицк селосында дүниеге келген. Еңбек жолын 1929 жылы «Троицк» ұжымшарында бастаған. 1931 жылдан Мамлют ауданындағы «Қызыл әскер» кеңшарында жұмыс істеді. 1933-1936 жылдары Қызыл Әскер қатарында болып, кейін комсомол және партия ұйымдарында қызмет етті. 1944-1973 жылдары Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданындағы «Приишим» кеңшарының директоры болып істеді.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Андрей Васильевич Донченкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Сонымен қатар ол Ленин, Еңбек Қызыл Ту және «Құрмет Белгісі» ордендерімен марапатталған. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланған.

Ефимов Сергей Кириллович (1918 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы Тахтаброд ауылы – 1979 жы-

лы) – Социалистік Еңбек Ері (1957). Еңбек жолын 1938 жылы техникумды бітірген соң Ақан ауылында агроном болып бастаған. 1940 жылы Кеңес Әскері қатарына шақырылған, Екінші дүниежүзілік соғысқа катысқан. Соғыстан кейін 1946-1955 жылдары учаскелік инспектор, Константинов және Тахтаброд МТС-да бас агроном, 1955-1962 жылдары Константинов МТС-ның директоры, Арыкбалық ауданының ауылшаруашылық инспекциясының бастығы, аудандық жоспарлау комитетінің төрағасы болып қызмет атқарған.

Жукова Татьяна Яковлевна 1914 жылы Пензен облысы Нижеломов ауданы Большой Мечкос селосында туған. 1957 жылдан Солтүстік Қазақстан облысы Бескөл ауданындағы «Заречный» кеңшарында бұзау күтушісі болып істеді.

1966 жылы 22 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Татьяна Яковлевна Жуковаға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Кадралин Есілбай Төлкейұлы 1948 жылы Көкшетау облысы Қызылту ауданы Чапаев селосында дүниеге келген. Социалистік Еңбек Ері (1980). Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1997). 1964-1982 жылдары шопан, жүргізуші, механизатор, 1982 жылдан трактор-егістік бригадасының бригадирі, 1989-1992 жылдары ауылдық кеңестің төрағасы қызметтерін атқарған. Мәскеудегі Дүниежізі жастарының кездесуіне катысқан (1972), Берлиндегі Жастар және студенттердің 10-бүкіләлемдік фестивалінің делегаты. 1975 жылы Қазақстан жастар атынан Бирма Республикасында болып қайтты. Қазіргі кезде фермер. 2 мәрте «Ленин», Қазан революциясы ордендерімен, медальдармен марапатталған.

Кириленко Мария Ивановна 1935 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Возвышен ауданында дүниеге келген. 1948 жылдан «Кеңесский» кеңшарында тұқым себуші, кейін аға шошқа өсіруші болып істеген.

1966 жылы 22 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Мария Ивановна Кириленкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Колмыков Иван Карпович 1908 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Преснов (қазіргі Жамбыл) ауданында туған. Еңбек жолын колхозшы болудан бастаған. Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1946-1963 жылдары Баян МТС-да комбайыншы болып істеді. Кейін Киров атындағы кеңшарда машина аула-сының меңгерушісі қызметін атқарған.

1952 жылы 28 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Иван Карпович Колмыковқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Бұған дейін ол Еңбек Қызыл Ту орденімен және «Еңбегі ерлігі үшін», «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталған.

Константинов Федор Васильевич 1910 жылы туған. Еңбек жолын 1923 жылы әкесінің шаруашылығында бастап, кейін теміржолда жұмыс істеп, машина жүргізуші болды. 1941-1945 жылдары Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1946 жылдан Конюхов ауданындағы «Красная крепость» ұжымшары басқармасының төрағасы болып істеген.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Федор Васильевич Константиновқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Корабельников Яков Григорьевич 1938 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Ленин (қазіргі Есіл) ауданындағы Калинин атындағы ұжымшарда туған. 1954 жылдан «Пушкин» кеңшарында сауыншы болып істеген. Ол өзінің қажырлы еңбегімен кез келген жағдайда сиырдан мол өнім-сүт саууға болатынын дәлелдеді.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Яков Григорьевич Корабельниковке Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Оның есімі Қазақ КСР Құрмет кітабына енгізілді.

Кузоваткина Антонида Алексеевна (1916 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Ғ. Мүсірепов ауданы Матвеев селосы) – Социалистік Еңбек Ері (1966). Еңбек жолын 1934 жылы Златоуст қаласында «Уралсибспецстрой» тресін-

де жұмысшы болып бастаған. Туған селосына оралып, «Жизнь» ұжымшарында шошқа бағушы болып жұмыс істеді.

Курбатов Владимир Федорович 1920 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Петропавл ауданының Маевка селосында туды.

Еңбек жолын 1938 жылы Чапаев МТС-нда комбайнер болудан бастады. 1939-1944 жылдары Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1945 жылдан 1962 жылға дейін Приишим МТС-да комбайнер болып істеді. 1962 жылдан Куйбышев атындағы кеңшардың трактор-егіс бригадасында жөндеуші болып істеді.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Владимир Федорович Курбатовқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Курлов Василий Николаевич 1909 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданының Ново-Покровка селосында туды. 1924 жылы кулактарға жалданып, жұмыс істей бастады. 1928-1931 жылдары «Красный кожевник» кәсіпшілік артелінде бастапқыда қатардағы жұмысшы, кейін артель төрағасы болып істеді.

1932 жылдан 1937 жылға дейін аудандық комсомол комитетінің хатшысы болды, 1937 жылдан бастап партия жұмысына ауысты. 1951-1963 жылдары Булаев аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы. Кейін еңбекшілер депутаттары Солтүстік Қазақстан облыстық Кеңесі атқару комитетінде қоныс аудару және ұйымдасқан түрде жұмысшы күшін жинау бөлімінің меңгерушісі болып істеді.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Василий Николаевич Курловқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Ол екі рет Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланады.

Лизунов Иван Михайлович 1923 жылы Воронеж облысындағы Лиманск ауданының Кооперативные Дворики поселкесінде туды. 1941-1943 жылдары Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1947 жылдан 1954 жылға дейін Воронеж облы-

сынын «Радчен» астық кеншарында аға агроном болып істеді. 1954 жылдың наурыз айынан Солтүстік Қазақстан облысындағы Булаев (қазіргі М. Жұмабаев) ауданының «Молодогвардейский» кеншарының директоры қызметін атқарған.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумының Жарлығымен Иван Михайлович Лизуновка Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Михелько Александр Михайлович (1911 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы – 1979 жылы) – Социалистік Еңбек Ері (1957). Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Еңбек жолын 1929 жылы ұжымшарда бастаған. Соғыстан кейін МТС-та механик болып жұмыс істеген. 1952 жылы «Красный полевод» (Чапаев атындағы) ұжымшарының төрағасы болып сайланады. 1961 жылдан «Константиновский» кеншарында бригадир қызметін атқарған.

Мусипов Қажым (1912 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Ш. Уәлиханов ауданы – 1982 жылы, сонда) – Социалистік Еңбек Ері (1957). Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Еңбек жолын есепші болып бастап, кейіннен ауылдық кеңестің, комсомол комитетінің, аудандық жер бөлімінің бастығы болды. 1945 жылы Кеңес Әскері қатарынан босаған соң туған ауданында басшылық қызметтерде болып, «Ұялы» ұжымшарының төрағасы (1954), 1957 жылдан «Чапаевский» кеншарының директоры, соңғы жылдары К. Маркс атындағы кеншардың бас зоотехнигі қызметін атқарған.

Мүсірепов Ғабит Махмұтұлы – қазіргі қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі. Оның қазақ жазба әдебиетіне қосқан үлесі мол. Қазақ әдебиетіндегі әңгіме, очерк, публицистика, повесть, роман, драма жанрларының қалыптасып, дамуында Ғ. Мүсіреповтің өзіндік орны бар. Сондай-ақ әдебиет сын мен әдебиеттану саласында да оның еңбегі елеулі. Жер жүзі әдебиеті мен орыс әдебиетінің классиктерінен қазақ тіліне шебер аударып отырып, ол туған әдебиетінің алтын қазынасын байыта түскен ірі аудармашы да. Идеялық мазмұны

терең, көркемдік қасиеті көзтартарлық талай-талай асыл бұйымдардың авторы Ғ. Мүсірепов — қазақ әдебиетіндегі майталман жүйрік сөз зергерлерінің бірі. Оның көркемдік шеберлігі кейінгі буын қаламгерлердің үйреніп, тағылым аларлық әдеби мектебіне айналды. Қазақ әдебиетінің дамуына келелі үлес қосқан ол — тек қазақ еліне ғана емес, бүкіл халыққа да кең танылған ірі суреткер. Оның көрнекті еңбектері орыс және басқа да халықтар тілдеріне аударылуымен қатар, шетел тілдеріне де аударылып, кеңінен таралғаны мәлім. Қазір Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповтің есімі бүкіл дүние жүзіне мәшһүр.

Ол 1902 жылы 22 наурызда Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Жамбыл ауданы Жанажол ауылында кедей шаруа отбасында туған. 1908-1910 жылдары өз ауылында молдандан оқып, арабша хат таниды. 1916-1918 жылдары Қостанай уезінің Обаған болысындағы екі класты орыс мектебінде оқыды. 1918-1921 жылдары Пресногорьковтағы жоғарғы басқыш училищеде оқып бітірген. 1923-1926 жылдары Орынбор қаласындағы жұмысшы факультетін (рабфакты) оқып тамамдайды. 1926-1927 жылдары Омбы қаласындағы Ауылшаруашылық академиясында оқиды. 1927-1928 жылдары Щучинск орман шаруашылығы техникумында оқытушы болып істеген.

1928 жылдан бастап Ғ. Мүсірепов Қазақстанның партия, Кеңес баспа орындарындағы әр түрлі жауапты қызметтерде болды. 1928-1932 жылдары Қазақстан мемлекеттік баспасының бас редакторы міндетін атқарды. 1933 жылы Қазақ АКСР Оқу халық комиссариатының өнер секторының меңгерушісі, 1934-1935 жылдары алдымен «Қазақ әдебиеті», кейін «Социалистік Қазақстан» газетінің бас редакторы, 1936 жылы БК(б)П Қазақстан Өлкелік Комитетінің баспасөз бөлім меңгерушісінің орынбасары, 1937 жылы Қазақстан Компартиясы саяси-ағарту бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс жасады.

Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов 1938 жылдан 1955 жылға дейін бірыңғай жазушылық еңбекпен шұғылданды.

1956-1957 жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы «Ара-Шмель» атты қазақ-орыс тілінде шығатын сатиралық журналдың бас редакторы болып істеді.

1956-1961, 1964-1966 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы міндетін атқарды.

1959 жылдан 1985 жылға дейін КСРО Жазушылар одағы басқармасының хатшысы болып сайланды. 1972 жылы 18 қаңтардағы Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының III пленумында Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының хатшысы болып сайланды.

1958 жылдан КСРО Министрлер Кеңесінің жанындағы әдебиет, өнер және архитектура саласындағы Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтары жөніндегі комитеттің мүшесі. Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі.

Ғ. Мүсірепов – көрнекті қоғам, мемлекет қайраткері. Қазақстан Коммунистік партиясының I (1937), X (1960), XI (1961) съездерінде КП Орталық Комитетінің мүшесі болып, 1963, 1967, 1971, 1975, 1980, 1985 жылдардағы сайлауларда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды.

Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов – бүкіл халықтар жетістіктерінің жер жүзіне насихаттап, танытуға белсенді еңбек сіңірген даңқты жазушы. Ол Азия және Африка жазушыларымен байланыс жөніндегі Кеңестік Комитет төрағасының орынбасары, Еуропа мәдениеті қоғамының мүшесі ретінде шетелдің прогрессивті, демократ жазушыларымен мәдени, достық қарым-қатынасты күшейтіп, нығайтуға да үлкен үлес қосты. Кеңес әдебиетін өркендетудегі аса елеулі еңбегі үшін Ғ. Мүсірепов Ленин (үш рет), Октябрь революциясы, Еңбек Қызыл Ту (екі рет) ордендерімен, КСРО медальдарымен және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің грамоталарымен марапатталды. 1970 жылы ол «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабы үшін Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты болды. Оған 1974 жылы Социалистік Еңбек Ері, 1984 жылы Қазақ КСР Халық жазушысы атағы берілді. 1977 жылы «Суреткер парызы» кітабы үшін Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов атындағы сыйлығы беріледі.

Мелехин Николай Михайлович 1929 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Соколов ауданының Николаевка селосында туды. 1945-1948 жылдары «Путь коммунизма» ұжым-

шарында тракторшы болып істеді. 1949-1952 жылдары Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1952 жылдан 1958 жылға дейін Налобин МТС-нда еңбек етті, кейін 1958 жылдан 1961 жылға дейін «Путь коммунизма» ұжымшарында тракторшы болды. 1961 жылдың ақпанынан бері «Налобин» кеңшарында тракторшы-комбайнер.

1967 жылы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасының Жарлығымен Николай Михайлович Мелехинге Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Мұстафин Төлебай 1929 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Преснов (қазіргі Жамбыл) ауданының Кенже ауылында туды. Трактористер курсы бітіргеннен кейін 1950 жылы Преснов МТС-інде тракторшы болып істейді. 1957 жылдан «Благовешенка» кеңшарында тракторшы.

1967 жылы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Төлебай Мұстафинге Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Окунев Василий Андреевич (1925 жылы, Ресей, Тамбов облысы Жердев ауданы Григорьевка селосы – 1973 жылы) – Социалистік Еңбек Ері (1972). Жоғары партия мектебін бітірген (1961). Еңбек жолын ауыл мектебінде мұғалім болып бастаған (1940). Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Ұрыста жараланғаннан кейін мектепте, партия органдарында жұмыс істеген. 1961 жылы Арықбалық (қазіргі Айыртау ауданының құрамында) аудандық партия комитетінің хатшысы, 1962 жылы Қызылту (қазіргі Уәлиханов) аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болған. Ленин, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Оразалин Қибадат (1929 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Уәлиханов ауданы Жанаталап ауылы) – Социалистік Еңбек Ері (1971). Еңбек жолын 1948 жылы Қарағанды жол дистанциясында теміржол жұмысшысы болып бастаған. 1959 жылы Елтай ауылының аға шопаны болған. 2 мәрте Ленин орденімен және медальдармен марапатталған.

Очередыко Николай Григорьевич 1929 жылы Украин КСР-інің Винницк облысындағы Писарев ауданының Сокиренцы селосында туған. Еңбек жолын 1941 жылы бастады, бұдан кейін ФЗО-да оқып, тракторшы мамандығын алып шықты. 1955 жылдан бастап Солтүстік Қазақстан облысындағы Тимирязев ауданының Богдан Хмельницкий атындағы кеңшарда тракторшы болып істеген.

1967 жылы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Николай Григорьевич Очередыкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Петров Василий Прокопьевич 1915 жылы туды. Еңбек жолын 1930 жылы Петропавл ет комбинатында бастады, мал етін алғашқы өндеу цехында жұмысшы болып істеді.

1966 жылы 14 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Василий Прокопьевич Петровка Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Пономарев Петр Васильевич 1910 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Приишим ауданының Ново-Михайловка селосында туды. 1931 жылы жүк тасушы болып жұмыс істей бастаған, кейін Краснояр өлкесінің «Крутояр» астық кеңшарында тракторшы болды. 1936 жылдан бастап, комбайнерлер курсы бітірген соң, Солтүстік Қазақстан облысындағы Мамлют ауданының «Интернационал» МТС-нда комбайнер болып істеді. 1958 жылдан «Дубровин» кеңшарында комбайнер болып істеген.

1952 жылы 21 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Петр Васильевич Пономаревке Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Ол Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланған.

Попов Владимир Александрович 1912 жылы Краснодар өлкесі, Гулькевичин ауданы Гирей станциясында туған. Еңбек жолын 1932 жылы Краснодар өлкесінде Первомай селекциялық-тәжірибе стансасында агрономдықтан бастаған. Содан кейін Ставрополь өлкесінің әр түрлі шаруашылықтарында агроном болып істеді. 1952-1954 жылдары

Ставрополь өлкесінде «Коммунар» кеңшары директорынын орынбасары. 1954 жылдың наурызында тың және тынайған жерді игеру үшін Солтүстік Қазақстан облысына келіп 1955 жылға дейін Тимирязев ауданындағы «Ишим» кеңшарында аға агроном қызметін атқарды. 1955-1957 жылдары «Докучаев» кеңшарынын директоры, 1957-1961 жылдары «Дзержинский» кеңшарынын бас агрономы, 1961-1973 жылдары Булаев ауданындағы «Чистов» кеңшарынын бас агрономы болып істеді.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасынын Жарлығымен Владимир Александрович Поповка Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Сонымен қатар ол Ленин, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен марапатталған. «Қазақ КСР-іне еңбегі сіңген агроном» атағының иегері.

Попов Владимир Иванович 1936 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Ленин (қазіргі Есіл) ауданынын Покровка селосында туды. 1953 жылы Вильямс атындағы МТС-те токарьдің үйренушісі болып еңбек ете бастады. 1955 жылдан 1961 жылға дейін осы МТС пен «Интернационал» МТС-де комбайнер болып істеді. 1961 жылдан бері «Белов» кеңшарынын комбайнері.

1967 жылы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Владимир Иванович Поповка Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Прыгункова Елизавета Сергеевна 1929 жылы Брянск облысындағы Бежицы қаласында туған. 1964 жылдың сәуірінен 1974 жылдың шілдесінде дейін Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданындағы «Мичурин» кеңшарында сауыншы болып істеген.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасынын Жарлығымен Елизавета Сергеевна Прыгунковаға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Росинский Дмитрий Афанасьевич 1927 жылы Одесса облысы Песчан ауданындағы Горбино селосында туған. Солтүстік Қазақстан облысындағы Тимирязев атындағы МТС-та

тракторшы болып істеді. 1950-1956 жылдары тракторлық, 1957 жылдан трактор-егіс бригадасын кейін Ленин (қазіргі Есіл) ауданындағы «Заречный» кеңшарының комплексті бригадасын басқарды.

1973 жылы 10 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Дмитрий Афанасьевич Росинскийге Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Сонымен қатар «Қазақ КСР-іне еңбегі сіңген механизатор» құрметті атақтың иегері.

Самойленко Василий Афанасьевич 1911 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Октябрь ауданының Дмитриевка селосында туды. 1930 жылдан «Новый быт» ауыл шаруашылық артелінің колхозшысы. 1932 жылдан 1941 жылға дейін Коновалов МТС-де комбайнер болып істеді. 1941-1942 жылдары Ұлы Отан соғысы майдандарында шайқасты. 1942 жылдан 1957 жылға дейін Коновалов МТС-де трактор бригадасының бригадирі болып істеді. 1957 жылдан Тимирязев ауданындағы «Степной» кеңшарының комбайнері.

1966 жылы 23 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Василий Афанасьевич Самойленкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Самсонов Алексей Тихонович 1928 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Преснов (қазіргі Жамбыл) ауданындағы Петровка селосында туған.

Еңбек жолын 1941 жылы комбайнердің көмекшілігінен бастады, 1945 жылдан комбайнер болып істеді. 1954-1957 жылдары Преснов ауданындағы «Организованный труд» ұжымшар бригадирінің көмекшісі. Ал 1957 жылдан «Благовещенский» кеңшарының № 2 бөлімшесінің комбайнері болып істеді.

1967 жылы Ленин орденімен, 1971 жылы Октябрь революциясы орденімен марапатталған. 1972 жылы 13 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Алексей Тихонович Самсоновқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Серкебаев Ермек Бекмұхамедұлы (17.04.1926, Петропавл қаласы) – әнші. КСРО халық әртісі (1950), Қазақ КСР халық әртісі (1956), профессор (1983), қоғам қайраткері.

Социалистік Еңбек Ері (1986). Петропавл қаласының Құрметті азаматы. 1941-1943 жж. П. Чайковский атындағы Алматы музыкалық училищесінде скрипка класы бойынша оқыған. 1951 жылы Құрманғазы атындағы Алматы консерваториясын (вокал бойынша) бітірген. Студент кезінде Абай атындағы Опера және балет театрының шығармашылық ұжымында қызмет істеген. Абай партиясын (А. Жұбанов пен Л. Хамиди, «Абай») орындаған. 1973 жылы Алматы консерваториясының жеке дауыста ән айту кафедрасының оқытушысы болған. Серкебаев орындаған партиялардың ішінде Қожағұл, Амангелді (М. Төлебаев. «Біржан мен Сара», М. Төлебаев және Е. Брусиловский, «Амангелді»), Абай, Серке (А. Жұбанов пен Л. Хамиди. «Абай», С. Мұхамеджанов. «Айсұлу»), Тарғын, Артем (Е. Брусиловский. «Ер Тарғын», «Дударай»), Онегин, Елецкий (П. Чайковский. «Евгений Онегин», «Пиковая дама»), Петруччио (В. Шебалин. «Укрошение строптивой»), Фигаро (Дж. Россини, «Севильский цирюльник»), Валентин («Фауст»), т.б. бар. Әнші репертуарында қазақтың халық әндері, орыс және шетел композиторларының шығармалары бар. Шетелдерде өнер көрсеткен. Киноға да түскен. КСРО Жоғарғы Кеңесінің, VIII-XI шақырылған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты. Вокалистер конкурсының (Будапешт, 1953) лауреаты, КСРО Мемлекеттік сыйлығының (1977) және Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының (1972) иегері. «Музыка» номинациясы бойынша 2000 жылы «Тарлан» сыйлығын жеңіп алған. «Отан», 2 мәрте Ленин, Қазан революциясы, Еңбек Қызыл Ту ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Симонов Василий Александрович 1928 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Преснов (қазіргі Жамбыл) ауданының Казанка селосында туды. 1942 жылы «Прибой» ауыл шаруашылық артелінде еңбек істей бастады. 1948 жылдан 1951 жылға дейін Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1951 жылдан бастап «Прибой» ұжымшарында тракторист болып істеді. Кейін «Островский» кеңшарында трактор бригадасының есепшісі және бригадирі болды. 1963 жылдан осы кеңшардың бөлімше басқарушысы қызметін атқарды.

1967 жылы 19 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Василий Александрович Симоновқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Слонов Степан Егорович 1927 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Конюхов ауданының Правдино селосында туды. 1942 жылы қатардағы колхозшы болып еңбек істей бастады. 1943 жылдан бастап «Суворов» МТС-де тракторист, 1947 жылдан 1952 жылға дейін трактор бригадасының бригадирі және 1953 жылдан 1956 жылға дейін механикаландырылған отрядтың бригадирі болып істеді. 1959 жылдан «Новый путь» ұжымшарының аға механигі. 1961 жылдан бері «Суворов» кеңшарының бас инженері қызметін атқарған.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Степан Егорович Слоновқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Сұрағанов Құрманғали 1928 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Жамбыл ауданының Баян ауылында туған. 1943 жылы «Баян» ұжымшарында еңбек ете бастады. 1960 жылдары «Приишим» кеңшарының комбайнері, трактор бригадасының бригадирі болды. Кейін «Баянауыл» кеңшарының бөлімше басқарушысы қызметін атқарды.

1967 жылы 19 сәуірдегі КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Құрманғали Сұрағановқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Сыздықов Әбу 1919 жылы Солтүстік Қазақстан облысындағы Кеңес (қазіргі Аққайын) ауданының Ойшілік ауылында туған. 1936 жылдан «Қиялы» кеңшарында жұмысшы, кейін Шағлы машина-трактор станциясының тракторшысы болып істеді. 1941 жылдан 1946 жылға дейін Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1953 жылдан Шағлы МТС-де трактор бригадасының бригадирі, кейін 1965 жылдан «Путь Ильича» кеңшарында трактор-егіс бригадасында жөндеуші болып істеді.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Әбу Сыздықовқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Стецюк Анатолий Федорович (1936 жылы, Украина, Черкасск облысы Жашковский ауданы Бузовка селосы) –

Социалистік Еңбек Ері (1966). КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Жергілікті ұжымшарда трактор тіркемешісі болып жұмыс істеген. Ауылшаруашылық механизациясы училищесін бітірген. Алғашқы тың игерушілердің бірі. 1954 жылдан Қызылту (қазіргі Ш. Уәлиханов) ауданында «Озерный» кеншарында жүргізуші болып жұмыс істеген. Ленин, «Құрмет Белгісі» ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Төлебеков Қасым Қажыбайұлы (1935 жылы, Петропавл қаласы) – Социалистік Еңбек Ері. Алматы зоовет. институтын, Алматы Жоғары партия мектебін бітірген. 1960-1980 жж. Булаев, Сергеев және Преснов аудандарының кеншарларында зоотехник, бас зоотехник, содан кейін аға зоотехник, облыстық ауылшаруашылық басқармасы бастығының орынбасары болып жұмыс істеген. Бескөл аудандық атқару комитетінің төрағасы, Булаев аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, 1981-1986 жж. Қостанай облыстық партия комитетінің екінші хатшысы, Қостанай облыстық атқару комитетінің төрағасы, 1987 жылы Шымкент облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, 1988 жылы Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, Ауыл шаруашылығы министрінің бірінші орынбасары қызметтерін атқарған. 2 мәрте Ленин, 2 мәрте Еңбек Қызыл Ту, Қазан революциясы ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Телюк Петр Захарович 1925 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданы Кривошеково селосында туған. Еңбек жолын 1941 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Октябрь ауданындағы «Новый труд» ұжымшарында бастаған. 1942 жылы Ақмола-Қарталы теміржолын салуға қатысқан. 1943 жылы Кенес Әскері қатарында болып, Ұлы Отан соғысына қатысушы, жараланған. 1944 жылдан партия, Кенес және комсомол ұйымдарында қызмет атқарған. 1969-1975 жылдары Бескөл аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істеді. 1975 жылдан Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің бөлім менгерушісі болған.

1973 жылы 10 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Петр Захарович Телюкке Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Сонымен қатар екінші рет Ленин орденімен, екі «Құрмет Белгісі» орденімен марапатталған. Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланған.

Тұрғынов Байман Тұрғынұлы 1927 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Ленин (қазіргі Есіл) ауданындағы Бірлік ауылында туған. Еңбек жолын 1942 жылы туған ауылында бастады. 1944 жылы Теміртау қаласындағы металлургия зауытында құюшы, құю цехының мастері болып істеді. Ауылшаруашылық техникумын бітіргеннен кейін 1955-1960 жылдары «Мамлют» асылтұқымды кеңшардың №2 бөлімшесінде агроном, ал 1960 жылдан осы шаруашылықтың бас агрономы қызметін атқарды.

1973 жылы 10 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Байман Тұрғынұлына Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Бұған дейін ол екі рет Ленин орденімен марапатталып, «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген агрономы» атағын алған болатын.

Ұмышев Әбілжан Ұмышұлы 1912 жылы бұрынғы Көкшетау, Ақмола облысындағы Зеренді ауылында дүниеге келген. 1957 жылы Социалистік Еңбек Ері атағын алған. Еңбек жолын 1930 жылы мұғалім болудан бастаған. Ұлы Отан соғысы жылдары және одан кейін аудандық жер бөлімінің бастығы, Көкшетау аудандық партия комитетінің хатшысы, Володар аудандық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы, Грачев МТС-нің директоры, Чистопол аудандық атқару комитетінің төрағасы (қазіргі Ғ. Мүсірепов атындағы аудан) қызметтерін атқарған.

1989 жылы қайтыс болды.

Филиппенко Петр Яковлевич 1917 жылы Омбы облысы Есілкөл ауданындағы Орловка селосында туған. 1933 жылдан «Красная Орловка» ұжымшарында еңбек ете бастады. 1935-1939 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы Булаев

(қазіргі М. Жұмабаев) ауданында мектеп менгерушісі болып істеді.

1939-1943 жылдары Кеңес Әскері қатарында болып, Ұлы Отан соғысына қатысты. 1944 жылдан Булаев ауданының партия-Кеңес органдарында қызмет атқарды. 1955-1973 жылдары Кеңес аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болды. 1973-1979 жылдары Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің партиялық комиссиясын басқарды.

1957 жылы Ленин орденімен, 1966 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. КОКП-ның XXII съезінің делегаты болып сайланған.

1971 жылы 8 сәуірде КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Петр Яковлевич Филиппенкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Хабло Иван Константинович (1932 жылы, Ресей, Новосибирск облысы Кочков ауданы Решеты селосы) – Социалистік Еңбек Ері (1967). Алғашқы тың игерушілердің қатарында Солтүстік Қазақстан облысына келіп, Қызылту (қазіргі Уәлиханов) ауданының Бидайық ауылында комбайншы, тракторшы болып жұмыс істеген. Ленин орденімен және медальдармен марапатталған.

Чижевский Петр Иванович 1928 жылы Житомир облысындағы Яран ауданының Малый Торбаш селосында туды. 1954 жылдан Солтүстік Қазақстан облысындағы Октябрь ауданының «Москварецкий» кеншарында бастапқыда тіркеуші, кейін тракторист және трактор бригадасының бригадирі болып істеген.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Петр Иванович Чижевскийге Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Шайкин Есім Шәйкенұлы (1926 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы Үлгі ауылы – 2002 жылы, Благовещенка) – Социалистік Еңбек Ері (1976). Еңбек жолын 1943 жылы туған аулында қоймашы болып бастаған, кейін сол ауданның Тегісшіл ауылында есепші болып

жұмыс істеген. 1944 жылы Кеңес Әскері қатарына алынып, Берлинді алуға катысады. 1950 жылы Новорыбин май зауытының директоры, 1952 жылы аудандық партия комитетінің нұсқаушысы, 1955 жылы Преснов аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы. 1962 жылы Республика совхоз басшыларын даярлайтын мектебін бітіріп, «Заградов», «Торанғыл» кеңшарларының директоры, Соколов аудандық атқару комитетінің төрағасы, Мәскеу, Сергеев аудандық партия комитеттерінің бірінші хатшысы, 1985 жылы облыстық әлеуметтік камсыздандыру бөлімінің менгерушісі, Жамбыл ауданы «Киров» кеңшарының директоры, Благовещенка селолық округінің әкімі қызметтерін атқарған. Ордендермен және медальдармен марапатталған. Сергеев қаласының Құрметті азаматы.

Шварц Христиан Готфридович 1912 жылы туды. 1934 жылдан бастап тракторист және комбайнер болып істеді. 1965 жылдан Солтүстік Қазақстан облысының Бескөл ауданындағы XXII партсъезд атындағы ұжымшарда машина-трактор шеберханасының менгерушісі болып істеген.

1952 жылы 21 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Христиан Готфридович Шварцқа Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. 1956 жылы ол екінші рет Ленин орденімен марапатталды. Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланған.

Энгель Антон Иосифович 1929 жылы Саратов облысындағы Первомай ауданының Воскресенка селосында туды. 1954 жылы комбайнерлер курсы бітіргеннен кейін Солтүстік Қазақстан облысының Коновалов МТС-де комбайнер-механик болып істеді. 1962 жылдан Краснокут ауданының Карл Маркс атындағы кеңшарда бас инженер қызметін атқарды.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Антон Иосифович Энгельге Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Әтгенко Алексей Михайлович 1937 жылы Шығыс Қазақстан облысындағы Лениногорск қаласында туған. Еңбек

жолын 1952 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Кеңес ауданындағы «Қиялы» кеңшарында тракторшы-машинист болудан бастаған. Кейін КСРО-ның 50 жылдығы атындағы кеңшардың №1 бөлімшесінің комсомол-жастар бригадасын басқарған.

1973 жылы 10 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Жарлығымен Алексей Михайлович Эттенкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Ленин орденімен, «Орақ пен балға» алтын медалі тапсырылды. Бұған дейін Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған болатын.

Яворский Борис Владимирович (1910 жылы, Қорған облысы Борисовка селосы) – Социалистік Еңбек Ері (1957). Солтүстік Қазақстанға тың жерлерді игеру жұмысына келместен бұрын үлкен еңбек жолынан өткен. Украина мен Өзбекстанда, Ресейдің шаруашылықтарында жұмыс істеген. 1954 жылы Қызылту (қазіргі Ш. Уәлиханов) ауданында ірі «Бидайық» кеңшарының директоры болған.

Яненко Иван Григорьевич 1933 жылы Павлодар облысындағы Максим Горький ауданының Воскресеновка селосында туды. 1949 жылы Белоцерковтағы ауыл шаруашылығын механикаландыру мектебін бітіріп, «Воскресеновка» ұжымшарында комбайнер болып істеді. 1952-1954 жылдары Кеңес Әскері қатарында қызмет етті. 1955 жылдан 1959 жылға дейін Солтүстік Қазақстан облысындағы Ленин (қазіргі Есіл) ауданының «Явленка» астық кеңшарында комбайнер-шофер болған. 1959 жылдан «Мироллюбов» астық кеңшарында комбайнер болып істеді.

1966 жылы 23 маусымда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Иван Григорьевич Яненкоға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Оның есімі Қазақ ССР Құрметті алтын кітабына жазылды.

Янкин Илларион Павлович 1910 жылы Самара облысының Сухоречка деревнясында туған. 1930 жылдан Куйбышев облысындағы «Новый пахарь» ауылшаруашылық артелінің колхозшысы. 1934-1946 жылдары Красногвардейск шахта-

сында забойшы, бұдан кейін Свердлов облысындағы Красноурал кен басқармасының участок бастығы болып істеді. 1946-1947 жылдары Свердлов кен институтының студенті. 1948-1954 жылдары Верхняя Пышма қаласында рудник директоры. 1955 жылдан 1957 жылға дейін Солтүстік Қазақстан облысындағы Октябрь ауданы «Дзержинский» кеңшарының директоры болды.

1957 жылы 11 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жарлығымен Илларион Павлович Янкинге Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

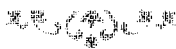

ГЕНЕРАЛДАР

Ахмадин Әлімжан Ахмадиұлы (1937 жылы, қазіргі Шал ақын ауданының Көктерек ауылы) – милиция генерал-майоры. Алматы милиция орта мектебін, Мәскеудегі КСРО ІІМ-нің жоғары мектебін (1965), КСРО ІІМ-нің академиясын (1978) бітірген. Қарағанды облысы Саранск қалалық милиция бөлімінде жедел өкілетті қызметкер болып жұмыс істеген. 1965 жылдан милиция бөлімінің бастығы, Қарағанды облыстық ішкі істер басқармасы бастығының орынбасары, Қарағанды қалалық ІІБ-ның бастығы және Шымкент (Оңтүстік Қазақстан) облыстық ішкі істер басқармасының бастығы, Қазақстан ІІМ-нің басқарма бастығы, Жезқазған облыстық ІІБ-ның бастығы, ІІМ мектебінің кафедра бастығының орынбасары, училище бастығы, ҚР Ішкі істер министрінің орынбасары қызметтерін атқарған.

Әлібеков Есет Қалиұлы (15.05.1925, СҚО қазіргі Ғ. Мүсірепов ауданы Мұқыр ауылы – 2005) – генерал-лейтенант (1978). Фрунзе (қазіргі Бішкек) қаласындағы Жаяу әскерлер училищесін (1944), КСРО Ішкі істер министрлігінің Әскери институтын (1954), ал 1963 жылы ҚазМУ-ды (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) бітірген. 1943-1956 жж. Кеңес Әскері қатарында, 1956 жылдан Қазақстанның азаматтық қорғаныс жүйесінде қызмет етеді. Әлібеков еліміздің әскери құрылыс, азаматтық қорғаныс мәселелері бойынша көп еңбек етіп, олардың дамуына зор үлесін қосқан. Оның «Азаматтық қорғаныс – халық ісі», «Азаматтық қорғаныс терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі» (1979,1988) атты еңбектері жарық көрген. Әлібеков Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған.

Бейсенов Аманжол Мұсайыпұлы (10.01.1949, СҚО қазіргі Аққайың ауданы Шағалалы ауылы) – милиция генерал-

майоры. КСРО ІІМ-нің Омбы жоғары милиция мектебін (1966-1970), КСРО ІІМ-нің академиясын бітірген. 1970-1974 жж. Алматы облыстық атқару комитеті ІІБ-ның тергеу бөлімінде тергеуші, 1974-1983 жж. Қазақстан ІІМ-нде: тергеуші, айрықша істер жөніндегі аға тергеуші, бақылау әдістемелік бөлімі бастығының орынбасары, 1984-1989 жж. Соц. Меншікті ұрлаумен күрес бөлімі бастығының орынбасары, Алматы қалалық атқару комитеті ІІБ бастығының орынбасары, 1991-1992 жж. Соц. Меншікті ұрлаумен күрес басқармасының бастығы, Ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлықпен күрес Бас басқармасының бастығы, 1993 жылы ҚР Ішкі істер министрінің орынбасары, Кадрлар мен оқу орындары Бас басқармасының бастығы болды. 1995 жылдан ҚР Ішкі істер министрінің орынбасары. Одан кейін ҚР ІІМ академиясында, көліктегі шығыс ІІБ бастығы болып істеді. Қазір зейнеткер.

Бижігітов Осман-Рүстембек Байкенжеұлы (11.10.1952, СКО, қазіргі Шал ақын ауданы) — полиция генерал-майоры, заң ғылымының кандидаты. ІІМ еңбек сіңірген қызметкері. КСРО ІІМ-нің Омбы жоғары мектебін, КСРО ІІМ-нің академиясын бітірген (1981). 1974 жылы РФ, Қорған облысы Мокроусов аудандық ішкі істер бөлімінде қылмыстық іздестіру аға инспекторы, бастығының орынбасары, Көкшетау облыстық ішкі істер басқармасы қылмыстық іздестіру бөлімі бастығының орынбасары, 1983 жылы Көкшетау облысы (қазіргі Солтүстік Қазақстан) Зеренді ауданының ішкі істер бөлімінің бастығы, 1986 жылы облыстық ішкі істер басқармасының МАИ бастығы, кейін Солт. Қазақстан облыстық ішкі істер басқармасының бастығының бірінші орынбасары, 1992 жылы Ақтөбе облыстық ішкі істер басқармасының, 1994 жылы Алматы қалалық ішкі істер басқармасының, 1997 жылдың маусым айынан Шығыс Қазақстан ішкі істер басқармасында көлік бөлімінің бастығы қызметтерін атқарған, 2001 жылдан ҚР ІІМ-нің академиясы бастығының орынбасары. Бижігітов дзюдодан КСРО спорт шебері, каратэ-до-дан кара белдіктің иегері. Бірнеше медальдармен, есімі жазылған қарумен марапатталған.

Бумагин Валерий Иосифович 1946 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Ленин ауданындағы Советское селосында туған. Оренбург жоғарғы әскери училищесін, Совет Одағының маршалы А.А. Гречко атындағы Ленинград әскери-теңіз академиясын бітірген. 1968-1978 жылдары Беларусь ССР-н Быховое қаласында әскери борышын өтеген. Академияны бітіргеннен кейін полк командирі болды. 1982 жылы Калининградқа, 1983 жылы Владивостокқа Тынық мұхит флоты авиациясы қолбасшысының орынбасары қызметіне ауыстырылды. 1996 жылдан бастап осы флоттың теңіз авиациясының қолбасшысы. III-дәрежелі «За службу Родине в Вооруженных силах СССР» Қызыл жұлдыз ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Васимов Анатолий Шияпович (10.10.1953. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Шал ақын ауданындағы Рясин ауылы) – авиация генерал-майоры. 1975 жылы Ставрополь жоғарғы Әскери-авиациялық ұшқыштар мен штурмандар даярлайтын училищесін, 1988 жылы Венгер Халықтық Әскерінің Әскери академиясын бітірген. КСРО (Әуе қорғанысы күштері) авиациясында ұшқыштар полк командиріне дейінгі еңбек жолдарынан өткен. 1992 жылдан бастап ҚР Қарулы күштерінде ӘҚК әскерлері командирінің орынбасары, ӘҚК әскерлерінің командирі, Бас штаб бастығының бірінші орынбасары, ҚР ӘК әуе қорғаныс күштерінің командирі қызметтерін атқарған. 2000 жылдың шілде айынан запаста.

Вдовин Николай Анатольевич (1935, Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Шал ақын ауданының Рясин ауылы) – генерал-майор (1989). Еңбек жолын 1954 жылы Октябрь ауданында Крешенский мектебінде ұстаз болып бастаған. Кеңес Әскері қатарында (1954-1957) қызмет еткен. 1957-1965 жж. комсомол және партия органдарында, халыққа білім беру жүйесінде жұмыс істеген. 1965 жылы ҚазКСР МК жанындағы МКҚБ-на Қарағанды облысы бойынша жедел өкілетті қызметкері болып жұмысқа қабылданады. 1973 жылы Жезқазған облысына, 1976 жылдан бастап Алматы қаласына МКҚ кадрлар басқармасына ауыстырылған. 1981-1983 жылдары КСРО МКҚ

Баскармасының Курск облысы бойынша бастығының орынбасары, 1983 жылы Семей облысы бойынша ҚазССР МҚКБ-ның бастығы, 1987-1990 жылдары Шығыс Қазақстан облысы бойынша МҚКБ-ның бастығы, 1990 жылы ҚазКСР МҚК-нің төрағасы қызметтерін атқарған. Медальдармен, құрмет белгілерімен марапатталған.

Ивания Дмитрий Макарович (1926, Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Аққайың ауданы Қиялы ауылы) – генерал-майор. 1950-1954 жылдары КСРО ІІМ Әскери институтында тыңдаушы болған. Тракторшы болып еңбек еткен. 1944 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған. Әскери қызметін Мәскеу әскери училишелерінде курсант болып өтеген, кейіннен шекара заставасы бастығының орынбасары, бастығы, Түркістан және Батыс округтерінің шекара әскері баскармасының штаб офицері, 16 және 55-шекара отрядтарының штаб бастығы, Қиыр Шығыс шекара округінің штаб бастығының орынбасары, штаб бастығы – әскери штаб бастығы болған. 1987 жылы запасқа шығарылды. 1999 жылға дейін Киев қаласында тұрған. Ордендермен және медальдармен марапатталған.

Игнатенко Валерий Александрович (16.09.1943. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі М. Жұмабаев ауданы Бугровое ауылы) – генерал-майор. Уссурийск қаласындағы Қиыр Шығыс әскери-автомобиль училищесін (1964), Көлік және тыл әскери академиясын (1972) бітірген. Әскери борышын Қиыр Шығыстағы әскери округтердің бірінде өтеген. 1994 жылдан Байкал маңы әскери округінің әскерлері командирінің орынбасары болды. 1944 жылдан Есіл ауданында Корнеев селосында тұрды. Қазіргі уақытта жұмыстан босаған, Самара қаласында тұрады.

Клен Борис Матвеевич (1927 жылы, Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Александров селосы – 1990 жылы, Мәскеу қаласы) – генерал-майор (1983). КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік Қызметінің Құрметті қызметкері. Мәскеу авто-

мобиль жолдары институтын (1949) бітіргеннен кейін Клен комсомолдық жолдамамен МҚК-і ұйымдарында жұмыс істеген. Жедел автомашиналардың автобазасында қатардағы механиктен бастап КСРО МҚК-тінің ірі бөлімшесінің басшысына дейінгі қызметтерде болған. Еңбек Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз, «Құрмет Белгісі» ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Кужилин Владимир Филиппович (01.10.1946, Қызылжар ауданы Барнев селосы) – генерал-майор. Философия ғылымдарының кандидаты, профессор. 1968 жылы Ташкент жоғары жалпы әскери командалық училищесін бітірген, 1974 жылы Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика институтын, 1983 жылы М.В. Фрунзе атындағы Әскери академияны бітірген. Әскери қызметін әр түрлі командалық және штабта өткеріп, сонымен қатар КСРО ҚМ және РФ Орталық аппараттарында қызметте болған. 1997 жылы РФ Президент әкімшілігінде жұмыс істеді. Қазіргі уақытта РФ Президентінің Әскери кадрлар саясаты бөлімі бастығының орынбасары қызметін атқарады. Қызыл Жұлдыз, «Мужество», «Халықтар достығы», 2 және 3-дәрежелі «За службу Родине» ордендерімен, сонымен қатар КСРО, РФ және шетелдердің медальдарымен марапатталған.

Кужилин Сергей Филиппович (09.10.1949, Қызылжар ауданы Барнев селосы) – генерал-майор (1992). 1971 жылы Ташкент жоғары жалпы әскери командалық училищесін, 1981 жылы М.В. Фрунзе атындағы Әскери академияны бітірген, 1995 жылы РФ ҚК Бас штабының Әскери академиясын, 2003 жылы Самара мемлекеттік экономика академиясын бітірген. Тарих ғылымдарының кандидаты. Әскери қызметін атқару кезінде взвод командирінен 1-танк Әскерінің қолбасшысының бірінші орынбасарына дейінгі сатыдан өтті. Қазіргі уақытта Самара облысының әскери комиссары. «Әскери қызметі үшін», Қызыл Жұлдыз, «За службу Родине в СССР», «Құрмет Белгісі» ордендерімен, сонымен қатар КСРО, РФ және шетелдердің медальдарымен марапатталған. Самара қаласында тұрады.

Курматов Юрий Шамильевич (04.10.1946, Солтүстік Қазақстан облысы Қызылжар ауданы Боголюбов селосы) – генерал-майор. 1968 жылы Ташкент командалық әскери училищесін, 1978 жылы Бронды танк Әскери академиясын бітірген. 1968-1975 жж. оқу взводының, ротаның, ОДВО батальонының командирі, 1975-1978 жылдары бронды танк Әскери академиясының тыңдаушысы, 1978-1984 жылдары ГСВГ танк полкі командирінің орынбасары, командирі, 1985-1987 жылдары ВО Балтық жағалауындағы мотоатқыштар дивизиясы командирінің орынбасары, командирі болған. 1987-1991 жылдары танк оқу дивизиясының командирі, 1991-1997 жылдары ҚР Қорғаныс министрінің Әскери дайындық жөніндегі орынбасары, 1997-2000 жылдары ҚР Қорғаныс министрлігінің Әскери дайындық басқармасының бастығы, 2000 жылдан ҚР Қарулы күштер Бас штаб бастығының орынбасары, Әскери дайындық департаментінің бастығы. Қызыл Жұлдыз орденімен және медальдармен марапатталған.

Мәжитов Марат Әлімжанұлы (11.11.1959 жылы Солтүстік Қазақстан облысы М. Жұмабаев ауданының Құралай ауылы) – генерал-майор. 1981 жылы КСРО ҰҚК Дзержинский атындағы Жоғарғы шекаралық басшылар училищесін, ал 1983 жылы Ресей Федерациясының қарулы күштерінің Бас штабының Әскери академиясын бітірген.

Қызыл Тулы Шығыс шекара округінде және Қазақстан Республикасының шекаралық әскерлерінде қызмет атқарған. Ауғанстанда болған әскери шайқастарға қатысқан. Чунджинск шекаралық отрядының бастығы, ҚР-ның ҰҚК әскери институтының бастығы, шекара қызметі Бас штабы бастығының бірінші орынбасары қызметтерін атқарған. Ал 2006 жылдан ҚР-ның ҰҚК шекара қызметі директорының бірінші орынбасары – Бас штабтың бастығы. 2010 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің Ресей Федерациясындағы шектеу қызметін жедел тобының бастығы болып тағайындалды.

Өзінің әскери қызметін үлгілі атқарғаны үшін және ерлігі үшін жеті медальмен марапатталған.

Михайличенко Николай Иванович (18.11.1927. Қазіргі Шал акын ауданы Садов селосы) – генерал-майор. Әскери училищені (1951), М.В. Фрунзе атындағы Әскери академияны (1983), КСРО Қарулы Күштері бас штабының академиясын (1971) бітірген. Әскер қатарына алынғанша ұжымшарда жұмыс істеп, 1944 жылы Кенес Әскеріна шақырылған. 1951-1959 жж. командалық офицерлік қызметте, 1959-1969 жылдары дивизияның, округтың штаб қызметтерінде болды. 1971-1981 жылдары КСРО Қарулы Күштерінің бас штабында, 1981-1983 жылдары КСРО Қарулы күштері бас штабының Әскери академиясында оқытушы болған. 1983 жылдан зейнеткерлік демалыста, Мәскеу қаласында тұрады.

Мұстафетов Есенгелді Әбілмәзинұлы (09.04.1943. Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют ауданы Калугин селосы) – генерал-майор. Тәжікстан мемлекеттік университетін (1969) бітірген. 1962-1965 жылдары Қарулы Күштер қатарында әскери борышын өтеген. 1969 жылы Тәжікстан МКК-не жұмысқа алынады. Қазір ҚР ҰҚК-нде қызмет атқаруда. Бірнеше медальмен марапатталған.

Нұрмағанбетов Қадырғали Нұрмағанбетұлы (22.04.1925. Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданы Дәуқара ауылы) – генерал-майор. Еңбек жолын 1942 жылы Дәуқара ауылындағы орталау мектепте ұстаз болып бастаған. 1942-1943 жылдары Фрунзе жаяу әскери училищесінің курсанты, 1943 жылы взвод командирінің орынбасары болды, 1944 жылы II Украин майданында кіші лейтенанттар курсынан өтті. 1945-1946 жылдары взвод командирі, рота командирінің орынбасары, 1948 жылы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне қызметке алынып, 1987 жылы наурыз айында Жамбыл облысы МКК басқармасының бастығы қызметінен зейнеткерлік демалысқа шыққан. 1-дәрежелі Отан соғысы, «Құрмет Белгісі», 2 мәрте Қызыл Жұлдыз ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Рахымжанов Төлеген Шаймерденұлы (30.08.1948, СҚО Петропавл қаласы) – милиция генерал-майоры. Алматы милиция мектебін (1973), КСРО ІІМ Қарағанды Жоғары

мектебін (1984), КСРО ИМ Академиясын (1989) бітірген. 1970 жылы қаңтарда Кеңес Әскері қатарынан босатылған соң Красноармейский аудандық комсомол комитетінің жолдамасымен Қостанай ст-ның милиция бөліміне жіберілген. 1973 жылы желтоқсанда Тайынша ст-ның қылмысты іздестіру бөлімінің инспекторы, кейін Көкшетау облысы Щучинск АІБ бастығының орынбасары, 1984 жылы Қарағанды-Сортирочная ст-ның ІІБ бастығының орынбасары, бастығы, 1990 жылы Торғай облыстық ІІБ кадрлар бойынша бастығының орынбасары, 1995 жылы Қарағанды облыстық ІІБ бастығының орынбасары, 1997 жылы Батыс Қазақстан ІІБ-ні, 2001 жылы Атырау облыстық ІІБ-нің, 2002 жылы Солтүстік Қазақстан ІІБ-нің бастығы болды. 2003 жылдан құрметті зейнеткерлік демалыста. Есімі жазылған қарумен және «ҚР ИМ еңбек сіңірген қызметкері» төс белгісімен марапатталған.

Рыспаев Жеңіс Қайыржанұлы (25.01.1949. Петропавл қаласы) – генерал-майор. И.С. Конев атындағы Алматы Жоғары жалпы әскери командалық училищесін (1975), Әскери Қарсы барлаушылардың жоғары курсы (1978), КСРО МҚК ПГУ жоғары курсы (1984) бітірген. Жалпы әскери бөлімінің командирі, КСРО МҚК Ерекше бөлімінің аға уәкілі, 1986 жылы КСРО МҚК секторының Орталық Азия әскери округі бойынша аға уәкілі, 1987 жылы әуе ұшқыштар кадрларының білімін жетілдіретін орталық курсы бойынша КСРО МҚК бөлімі бастығының орынбасары (Фрунзе қаласы), 1989 жылы КСРО МҚК Жоғары курсының шет тілдері кафедрасы менгерушісінің орынбасары, КСРО МҚК МСБ Түркістан әскери округі бойынша әскери қарсы барлау бөлімі секторының бастығы, 1992 жылы бөлім бастығының орынбасары, ҚР ҰҚК әскери қарсы барлау басқармасы бастығының орынбасары, ҚР Қорғаныс министрлігі Бас барлау басқармасының бастығы, 1997 жылы мамыр айынан ҚР ҰҚК төрағасының орынбасары, 1997-1998 жж. ҚР ҰҚК «Барлау» қызметінің директоры. Қызыл Жұлдыз орденімен және медальдармен марапатталған.

Спичев Владислав Петрович (20.06.1934. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі М. Жұмабаев ауданы Ганькин ауылы) – дәрігер, медицина қызмет көрсетудің генерал-майоры (1979). Бурят АҚСР-інің еңбек сіңірген дәрігері. 1955 жылы Н. Щорс атындағы Омбы әскери-медициналық училищесін бітірген соң әскери фельдшер болып қызмет атқарған. 1964 жылы Ленинградтағы Әскери-медицина академияны бітірген. 1968 жылға дейін Солтүстік Қазақстан әскери округінде әскери міндетін өтеген. 1970 жылы академияның білім жетілдіру факультетін бітіріп, Байкал маны әскери округіне жұмысқа жіберілген. 1982-1987 жылдары Мәскеу әскери округінің медицина қызмет көрсету саласын басқарған. Ауғанстанда қызмет бабымен іссапарға барып қайтқан, Чернобыль АЭС-ында болған жарылыс кезінде адамдарды құтқару жұмысына қатысқан. 1987-1989 жылдары Сирия Араб Республикасының ішкі істерінде кеңесші қызметін атқарған. 1990-1992 жылдары Әскери институттың басшысы болған. 200-ден аса ғылыми еңбектің, оның ішінде бірнеше монография мен оқу құралының авторы. Қызыл Жұлдыз, «КСРО Қарулы Күштерінде Отанына қызметі үшін» ордендерімен және медальдармен марапатталған.

Сырцов Александр Михайлович (26.03.1936. Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют ауданы Казанка селосы) – генерал-майор (1980). Қызыл Тулы Омбы жалпы әскерлік командалық училищесін (1958), Фрунзе атындағы Әскери академияны (1969), КСРО ҚК БШ академиясын (1978) бітірген. 1969-1976 жылдары Кеңес әскерлері Батыс және Орталық топтары дивизиясының командирі. 1978-1980 жылдары БелӘО танк әскері колбасшысының бірінші орынбасары, 1980-1982 жылдары Кампучия Республикасы Қорғаныс министрінің әскери аға кеңесшісі, 1982-1992 жылдары КСРО Қорғаныс министрлігінің Құрлық әскерлерін әскери даярлау Бас басқармасының, бағдарламалық-қаулы басқармасының бастығы қызметтерін атқарған. Ордендермен және медальдармен марапатталған.

Тайжанов Ерлік Серікбайұлы (30.05.1960, қазіргі Жамбыл ауданың Есперлі ауылы) – заң ғылымдарының кандидаты,

генерал-майор. ҚР ҰҚК-нің құрметті қызметкері, Қарағанды қаласындағы КСРО ПМ-нің жоғары мектебін бітірген (1984). Еңбек жолын 1977 жылы Благовещен селосында механизатор болып бастаған. 1984-1993 жж. КСРО Қауіпсіздік комитетінің құрамында Қызылорда облысы бойынша оперативті және тергеу бөлімдерінде қызмет атқарған. 1993-2000 жж. ҚР ҰҚК-тінде жауапты қызметте болды. 2000-2001 жж. ҰҚК СҚО бойынша департаментінің, 2001 жылдан ҚР ҰҚК Астана қаласы бойынша департаментінің бастығы. Құқық қорғау ұйымдары үйлестіру кеңесінің мүшесі. Тайжанов самбо және қоян-қолтық спортынан спорт шеберлігіне кандидат, Солтүстік Қазақстан қаратэ федерациясының Құрметті президенті. 4 медальмен, «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне – 10 жыл», «Ұлттық қауіпсіз етуде үлесі үшін», 2 белгімен марапатталған.

Тасболатов Абай Бөлекбайұлы (21.09.1951 жылы Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданының Николаевка ауылы) – генерал-лейтенант (2002), тарих ғылымдарының докторы (2006), Ресей Федерациясы Қарулы күштері Әскери академиясының жоғары академиялық курсы бітірген (2007), профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, Ресей Федерациясы Әскери ғылымдар академиясының мүшесі, 1973 жылы Алматы жоғары жалпы әскери командалық училищесін бітірген, 1983 жылы М.В. Фрунзе атындағы Әскери академияны бітірген, 1991 жылы Мемлекеттік қорғаныс комитеті жанындағы жоғары оқу орындары және әскери емес штаб дайындығы бөлімінің бастығы қызметін атқарған, 1992 жылы Алматы жоғары жалпы әскери командалық училищесінің бастығы, 1997-2002 жж. – Әскери академияның бастығы, 2002-2006 жж. – Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің орынбасары, 2006 – 2011 жж. – Республикалық «Ұланның» қолбасшысы. 2012 жылдан бастап бесінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты, «Нұр Отан» халықтық демократиялық партиясының мүшесі, партиялық тізім бойынша сайланған. Бұрын оқырмандарға еліміздің Қарулы Күштерін құрудағы және дамытудағы Елбасымыздың рөлін ашатын «Жоғарғы Бас

қолбасшы – әскери қауіпсіздік кепілі», «Қазақстанның әскери тарихы» және «Дауылпаз баба – Қожаберген» атты кітаптарымен танымал болды.

I дәрежелі «Даңқ», II дәрежелі «Даңқ», III дәрежелі «За службу Родине в Вооруженных Силах СССР» ордендерімен және «За боевые заслуги» медалімен марапатталған.

Тоқышев Қалиақпар Жұбанышұлы (06.08.1949. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Жамбыл ауданы Есперлі ауылы) – генерал-майор. КСРО ИМ Ленинград жоғары әскери-саяси училищесін (1974), В.И. Ленин атындағы Әскери-саяси академияны (1983) бітірген. 1967-1968 жж. бастауыш мектеп мұғалімі болып жұмыс істеген. 1968-1970 жж. Кенес Әскері қатарында әскери борышын өтеген. 1974-1994 жж. – ҚР ИМ Ішкі әскерінде әр түрлі қызметтерде, 1994-1997 жж. ҚР ҰҚК Әскери институтында факультет басшысы болды. 1997 жылдан ҚР ИМ ІӘ қолбасшысының тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары қызметін атқарды. Соңғы уақытта «Қорғау» республикалық қорының директоры. Медальдармен марапатталған.

Тимофеев Андрей Иванович (1915, Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Есіл ауданы Явленка селосы – 1984, Украина, Севастополь) – контр-адмирал, 1930 жылы «Жаназол» ұжым-шарында жұмысшы, кітапхана менгерушісі болып жұмыс істеген. 1932-1933 жылдары аудандық оқу бөлімінің нұсқаушысы, кейін комсомолдық қызметтерде болған. 1937 жылы Әскери-теңіз флотында борышын өтеп, әскер қатарынан босатылған соң Омбы теміржол төлқұжат бөлімінің бастығы, 1939 жылы Омбы қаласының Ленин ауданының атқару комитетінде хатшы, ал 1940 жылдың мамыр айынан бастап мемлекеттік қауіпсіздік комитетінде қызмет істеген. Ұлы Отан соғысы кезінде әскери қарсы барлау қызметінде жұмыс істеп, бандиттік жасырын әрекеттерді жоюдағы чекистік-әскери операцияларға қатысқан. Соғыстан кейінгі жылдары Балтық, Тынық мұхит, Қара теңіз флоттарында әскери қарсы барлау мекемелерінде басшылық қызметтерде болды. 3 мәрте Қызыл Жұлдыз, «Құрмет Белгісі» орден-

дерімен және медальдармен марапатталған. КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің Құрметті қызметкері.

Шевцов Леонтий Павлович (14.03.1946. Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданы Акжан ауылы) – генерал-полковник. Ташкент жоғары жалпы әскери командалық училищесін (1968), М.В. Фрунзе атындағы Әскери академияны (1977), Бас штабтың әскери академиясын (1990) бітірген. Германияда Кеңес Әскерлері тобының Кеңес құрамында әскери қызмет атқарған. 1973 жылы ЗабЭО-нде: штаб бастығы, полк командирі, дивизия командирі болған. 1990-1992 жылдары 8-гвардиялық армияның штаб бастығы, 1992 жылы ЗГВ 1-гвардиялық танк Әскерінің, ал әскерлерді Ресейге шығарған соң Бас штабтың негізгі Шұғыл істер басқармасы бастығының орынбасары қызметтерін атқарған. 1994 жылдың желтоқсан айынан 1995 жылдың сәуіріне дейін Шешенстандағы Құрама топ әскерлері штабының бастығы болды. 1995 жылы РФ ҚМ Шұғыл жұмыс тобының бастығы, Босния мен Герцеговинада әскерлердің Ресей мемлекеті бойынша тұрақтандыру күштерінің Жоғары Бас қолбасшысының орынбасары, 1997 жылдың шілде айынан РФ Ішкі істер министрінің орынбасары – РФ ІІМ Ішкі әскерлерінің Бас қолбасшысы болды. Қазіргі уақытта Ресей-Белоруссия одағының шұғыл жұмыстарымен айналысады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әлкей Марғұлан. Ежелгі жыр-аңыздар. – А.: «Жазушы» баспасы, 1985 ж.
2. Әнуар Дербісалин, Мұхаммедрахим Жармұхамедов. ХІХ ғасырдағы қазақ аңыздары. – А.: «Ғылым» баспасы, 1988 ж.
3. Қазақ әндерінің антологиясы. Құрастырған Ж. Кәріменов. – А.: «Өнер» баспасы, 1991 ж.
4. Ғабит Мүсірепов. Ұлпан. – А.: «Жазушы» баспасы, 1975 ж.
5. Ғабит Мүсірепов. Күнделік. – А.: «Ана тілі» баспасы, 1997 ж.
6. Сәбит Мұқанов. Өмір мектебі, 1-кітап. – А.: «Жазушы» баспасы, 1970 ж.
7. Қазақ Кенес энциклопедиясы. Төрт томдықтың 4-томы. 1989 ж.
8. ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясы. – «Ғылым» баспасы, 1985 ж.
9. «Айтыс» жинағы. I-II томдар. – «Жазушы» баспасы, 1988 ж.
10. Мұхтар Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. «Қазақ қолжазбасының ғылыми сипаттамасы», 2-том. – «Ғылым» баспасы, 1979 ж.
11. «Ел аузынан» жинағы. – «Жазушы» баспасы, 1985 ж.
12. Е. Рахмадиев. Время и музыка. – «Өнер» баспасы, 1986 ж.
13. М. Мұқанов. Из исторического прошлого. – «Алматы» баспасы, 2000 ж.
14. Көкбай Жанатаев. «Абылай хан», жинақ. Құрастырған Сейітқали Қарамендин. – А.: «Дария-пресс» баспасы, 1993 ж.
15. Сәбетқазы Ақатаев. Інжу-маржан секілді. – А.: «Өнер» баспасы, 1995 ж.
16. Серік Негимов. «Ақ бота», жинақ. – «Жазушы» баспасы, 1992 ж.
17. Нәбиден Әбуталиев. Сегіз сері. – «Жалын» баспасы, 1991 ж.
18. Нәбиден Әбуталиев. Шок жұлдыз. – «Алматы» баспасы, 1998 ж.
19. С. Әбілғазин. Нұржан Наушабаев шығармалары. – Қостанай, 1999 ж.
20. Төлеш Сүлейменов. Сегіз сері. – «Өнер» баспасы, 1991 ж.
21. Қаратай Биғожин, Социал Жұмабаев. Сегіз сері. Таңдамалы шығармалары. I-II кітаптар, 2003 ж.

22. Қаратай Биғожин, Социал Жұмабаев. Қожаберген жырау. Таңдамалы шығармалары. – Петропавл, 2002 ж.

23. Дәулеткерей Кәпұлы. Гауһар тас. – «Елорда» баспасы, 2004 ж.

24. Республикаға танымал өлкетанушы Қаратай Биғожиннің жеке мұрағаты.

25. Социал Жұмабаев. Туған ел шежіресі. – Петропавл, 2007 ж.

26. Бекет Тұрғараев. «Бабалар сөзі – даналар көзі». – Петропавл, 2009 ж.

27. Жеңістің қиын жолымен. – Петропавл, 1995 ж.

28. Солтүстік Қазақстан облысының энциклопедиясы. – Алматы, 2004 ж.

МАЗМҰНЫ

Қызылжар өңірінің тарихынан

Солтүстік Қазақстан облысы туралы жалпы мәлімет 3

Қызылжар өңірінен шыққан батырлар мен би-шешендер

Батырлар мен би-шешендер	43
Кеңес Одағының Батырлары	148
«Данк» орденінің толық иегерлері.....	205
Социалистік Еңбек Ерлері.....	209
Генералдар.....	236
Пайдаланған әдебиеттер	248

ЕСІМДЕРІ ЕЛ ЕСІНДЕ

Құрастырған Абай Тасболатов

Редакторы Аяужан Бүркітбаева
Техникалық редакторы Эльмира Заманбек
Көркемдеуші редакторы Жеңіс Қазанқаров
Корректоры Шолпан Оразбаева
Компьютерде беттеген Ақерке Сқақова

Басуға 05.11.12 қол қойылды.
Пішімі 60x90 ¹/₁₆. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 15,75.
Тапсырыс №134. Таралымы 2000 дана.

1200 тт.

«Фолиант» баспасы
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13

«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13

Республикасы Парламенті Халықаралық істер, өне қауіпсіздік комитетінің мүшесі, генерал-рих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан асы Ұлттық жаратылыстану ғылымдары ың академигі, Ресей Федерациясы Әскери ғылымдар ың мүшесі – Абай Тасболатов бұрын оқырмандарға ың еліміз Қарулы Күштерін құрудағы және өелін ашатын «Жоғарғы Бас қолбасшы – әскери епелі», «Қазақстанның әскери тарихы» және аба – Қожаберген» атты кітаптарымен танымал ызға тиіп отырған «Есімдері ел есінде» кітабына ірінен шыққан батырлар мен би-шешендер, Ұлы батырлары мен Еңбек Ерлері жайында зерттеулер

ISBN 978-601-292-599-9

9 786012 925999